

HALMÁGYI MIKLÓS

Egyiptomi Bábel tornya*

„Ugy vagyon mi dolgunk, mintha Aegyiptomban, / Babilonnak Tornyát építenék Házánkban.”¹

Régi magyar irodalmunk kevésbé ismert sorai ezek. A teljes költemény elejét azonban jóval többen ismerik: A „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdetű Mária-énekből való az idézet. A könyörgés legkorábbi ismert változatának refrénje így szól: „Magyar országrúl, Pannóniárúl / Ne feledkezzél el árva magyarokrúl!” A hosszabb költemény idézett két sora az Egyiptomban épülő Babilon tornyáról érdekes kérdéseket vet föl: Mit keres Bábel tornya Egyiptomban? És miért megy úgy a „mi dolgunk”, mintha ezt a tornyot építenék? Dolgozatomban ezekre a kérdésekre keresek választ. A téma jobb megértéséhez a középkori krónikák világát is érdemes felidézni. Előbb azonban elevenítsünk föl néhány fontosabb ismeretet a „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdetű Mária-énekről!

A könyörgés legkorábbi szövege Szosna Demeter György énekeskönyvében marad ránk a következő címen: *Melodia de Beata Virgine*. A kötet 1734-ben került a Pannonhalmi Könyvtárba. Szosna énekeskönyvéről Gacs B. Emilián, bencés szerzetes jelentetett meg könyvet, és értekezik benne a „*Boldogasszony Anyánk...*” Mária-énekről is. Megállapítása szerint a könyörgés a kötet azon részében szerepel, melyet „1715. jan. 6. után írt össze Szosna.” Keletkezésének idejéről Gacs úgy vélekedik: „nem lehet teljes bizonyossággal sem bebizonyítani, sem megcáfolni”, hogy „*Boldogasszony Anyánk...*” a 17. században már létezett. Azt azonban állítja, hogy „a XVIII. század legelején, közelebről 1710–1720 körül már megvolt.”²

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ GACS B. Emilian OSB, *Szosna Demeter György kéziratosa énekes könyve (1714–1715)*, Pannonhalma, 1938, (Pannonhalmi füzetek: a pannonhalmi főapátsági Szent Gellért Főiskola hallgatóinak doktori értekezései), 56. Lásd még: *Ének a Boldogságos Szűzről = A kuruc küzdelmek költészete*, szerk. Varga Imre, Budapest, Akadémiai, 1977, 639–640, Jegyzetek, 848–849; <http://szelence.com/katolikus/boldogasszony.html>

² GACS 1938, i. m. 55–57. – Az énekeskönyvet készítő Szosna Demeterről Gacs nem tudja eldönteni, hogy bencés szerzetes volt-e. Valószínűsíti „tót” származását (GACS 1938, i. m. 10–14).

A versszakok kezdőbetűit összeolvasva ezt a nevet kapjuk: Bonifacius. Gacs Emilián ebből következtet a vers szerzőjének kilétére. Elmélete szerint Lancsics Bonifác, bencés szerzetes lehetett a szerző. Lancsics 1693-ban tett szerzetesi fogadalmat, 1725 és 1737 között dömölki kormányzó volt, 1737-ben halt meg. Lancsics Bonifácról tudni lehet, hogy készült vers a keze alatt. Fönnmaradt olyan latin nyelvű disztichonja, melyben a szavak kezdőbetűi a Bonifacius nevet adják ki.³ Elképzelhető tehát, hogy a „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdetű Mária-éneknek is ő a költője. Esze Tamás – a kuruc korral foglalkozó történész, irodalomtörténész, református lelkész – szerint a könyörgésnek „lehetett valamivel korábbi alapszövege.”⁴

Szirmay Antal (1747–1812) szólásokat, közmondásokat, dalokat gyűjtött össze *Hugaria in Parabolis* című könyvében, mely 1804-ben és 1807-ben is megjelent. Szól benne a magyarországi Mária-tiszteletről is. Mielőtt lejegyezne a „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdő sorait, ekként ír: „ac hodie etiam nationalis est cantio Vacii anno 1793 recusa: Bóldog Aszszony Anyánk! Régi nagy Pátronánk...”⁵

Perényi József (1871–1938) piarista szerzetes, irodalomtörténész szerint „újabb időkben” – 1880-as években – Bogisich Mihály „Budapest-budavári” plébánosnak köszönhetően „kezdett igazán népszerűvé lenni”.⁶ Az ének akkoriban különböző változatokban létezett,⁷ napjainkban enyhén felújított szöveggel szokás énekelni. Dolgozatomban a Szoszna Demeter énekeskönyvében meglevő szöveggel foglalkozom, melyben a babiloni toronyról való fordulat is szerepel.

A Máriához szóló könyörgés a Szűzanya dicséretén túl a magyarság viszonytagságos állapotát idézi föl. A megjelenített sanyarú helyzetben kéri Mária közbenjárását. Más panaszok között hangzik el a 9. versszakban a már idézett két sor is: „Ugy vagyon mi dolgunk, mintha Aegyiptomban, / Babilonnak Tornyát építenék Házánkban.”

Hogyan értsük ezt a gondolatot Babilon tornyáról? A Bibliában, a Teremtés könyve szerint az emberek Sineár földjén akartak olyan tornyot építeni, „amelynek teteje az égig ér.” Az Úr azonban összezavarta nyelvüket, „hogy senki ne értse

³ GACS 1938, i. m. 68–75.

⁴ „Nekünk az a véleményünk, hogy lehetett valamivel korábbi alapszövege, s helytálló az ének egyik variánsának ez a megjelölése: A' régi Magyarok éneke...” ESZE Tamás, *Újváry Tamás versei, Katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében.*(Második közlemény) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1965, 348–363, 359.

⁵ SZIRMAI Antal, *Hungaria in Parabolis*, Buda, 1804, 29.; I. GACS 1938, i. m. 52; FEHÉR József, *Szirmay Antal Hungaria in Parabolis-a*. http://epa.oszk.hu/02000/02030/00030/pdf/HOM_Evkonyv_37_571-583.pdf. (2013. november 23., 16:22:43)

⁶ „újabb időkben akkor kezdett igazán népszerűvé lenni, amikor Bogisich Mihály Budapest-budavári plébános a mult század nyolcvanas éveiben Budavárának főtemplomában bemutatta, majd pedig 1888-ban Őseink buzgósa című imádságos és énekes könyvében kiadta.” PERÉNYI József, *A „Boldogasszony anyánk” kora és szerzője* = *Katholikus Szemle*, 1929/4, 316–325. – Perényi szerint Szentmihályi Mihály a könyörgés szerzője. Szentmihályi énekeskönyve azonban 1797-ben jelent meg, tehát jóval később, mint Szoszna Demeter énekeskönyve, amit Gacs mutatott be.

⁷ GACS 1938, i. m. 59–67.

a másik nyelvét”. „Ezért nevezik azt Bábelnek, mivel az Úr ott zavarta össze az egész föld nyelvét és onnan szórta szét őket az Úr, az egész földön.”⁸ A földrajzi név – *Babillu* – eredeti jelentése úgy tűnik, ismeretlen. Később a népetimológia így értelmezte: az Isten kapuja. Újabb népetimológia „összezavarni” jelentésű gyökből vezette le Bábel nevét.⁹ Az épület mai tudásunk szerint Mezopotámiában állt. Miért helyezi a régi magyar könyörgés mégis Egyiptomba Babilon tornyát? A helyzet jobb megértéséhez vissza kell mennünk a középkori történetírás világába.

Kézai Simon, Kun László király hű klerikusa 1282 és 1285 között írt a magyarok cselekedeteiről. A középkori eredettörténetek gyakori megoldása szerint a bibliai időktől kezdi az elbeszélését. Szól Menrotról, aki szerinte a nyelvzavar tornyát építette. A torony helyét így adja meg: „Núbia és Egyiptom között feküdt, s maradványait a Memphisből Alexandriába tartók ma is láthatják.”¹⁰ A mai olvasó számára egyre furcsábbá válik a helyzet, hiszen a nyelvzavar tornyát Bábel tornyaként ismerjük, ókortörténeti ismereteink szerint pedig Babilon a Tigris és az Eufrátesz között épült, ott tárták fel a romjait. Kézai ezzel szemben nemhogy Egyiptom vidékére helyezi a tornyot, de Egyiptomban is két helyszínt jelöl meg a torony lehetséges helyeként. Egyrészt a núbiai határvidéket, tehát Egyiptom déli részét, más felől Alexandria és Memfis közti térséget, ami Egyiptom északi részét jelenti. Hová képzelhette Kézai a tornyot? A kérdés vizsgálata közelebb vihet a korabeli ember gondolkodásának, földrajzi világképének jobb megértéséhez.

Hogy Kézai Memphis és Alexandria közé helyezi Bábel tornyát, abba belejátszhatott, hogy ő vagy forrása tudott az egyiptomi piramisokról.¹¹ De milyen magyarázat állhat a Núbia és Egyiptom határa között álló torony mögött? Krausz Sámuel, a nemzeti krónikáshagyomány iránt is érdeklődő rabbi rámutat a lehetséges válaszra, Ezekiel próféta könyve alapján. Ezekiel könyvében így szól az az Úr: „Egyiptom földjét pusztává és sivataggá teszem, Migdoltól Szienéig és egészen Etiópia határáig.” (Ezekiel 29:10.) Továbbá: „Migdoltól Szienéig kard által hullnak el...” (Ezekiel 30:6) Az idézett versek olyan fordulatot tartalmaznak, mely kétféleképpen értelmezhető. Migdol ugyanis egyfelől tornyot jelent, de vonatkozhat egy településre is Egyiptom északi részén. Ez alapján a fordulat

⁸ *Teremtés, 11.* = *Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Budapest, Szent István Társulat, 1976.

⁹ MAUL, Stefan, *Babylon = Der neue Pauly*, Bd. 2, Stuttgart, Weimar, J. B. Metzler, 1997, 384–388; Teremtés 11. fejezethez írt jegyzet a Biblia idézett kiadásában.

¹⁰ KÉZAI Simon, *A magyarok cselekedetei*, ford. Bollók János, Budapest, Osiris, 1999, 91.: „Sita etenim erat inter Nubiam et Aegyptum, cuius antiquilia cernuntur usque hodie euntibus de Memphis Alexandriam.” Simonis DE KEZA Gesta Hungarorum, ed. Alexander Domanovszky = *Scriptores Rerum Hungaricarum* (továbbiakban SRH) Vol. I, ed. Emericus Szentpétery, Budapestini 1937. cap. 4, 144.

¹¹ DE THURO CZ, Johannes, *Chronica Hungarorum II. Commentarii I*, Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó, Budapest, Akadémiai, 1988, 46; KÉZAI, *A magyarok cselekedetei*, Veszprémi László jegyzete, 25. jegyzet.

értelmezhető Sziéne tornyaként, de úgy is, hogy Migdóltól Sziénéig. Sziéne a mai Asszuán, Egyiptom déli részén. Migdóltól Sziénéig tehát Egyiptom teljes hosszát jelenti. A fenti két fordítási lehetőség közül a latin bibliafordításban (Vulgata) a tornyos változat szerepel. Kézai tehát a Vulgata alapján tudhatta úgy, hogy Egyiptom és Nubia határán állt egy torony, és ezt azonosíthatta a nyelvzavar tornyával. Krausz Szent Jeromos szövege alapján arra is rámutat, hogy Jeromos „idejében még állt 'Syene tornya', habár valószínűleg csak egy római erősség alakjában is.”¹²

Krausz alapján eljátszhatunk egy másik értelmezéssel is. A torony Kézai szerint Egyiptom és Nubia között állt. Nubia Etiópia másik neve. Ókori és középkori szerzők ázsiai Etiópiát is számon tartottak. Már Hérodotosz is ír az afrikaiaktól különböző, keleten lakó etiópokról.¹³ Gombocz Zoltán szerint a középkor három Indiát különböztetett meg: maior, minor és tertia Indiát.¹⁴ Kézai és a 14. századi krónikaszerkesztés is tud egy olyan Etiópiáról, melyet Kisebbik Indiának nevez. Mezopotámia pedig, ahol Bábel tornya állhatott, valóban Egyiptom és – a mai fogalmaink szerinti – India közé esik.¹⁵

Az egyiptomi Bábel tornyáról való gondolat a 14. századi krónikaszerkesztés

¹² KRAUSZ Sámuel, *Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai = Ethnographia*, 1898, 9–27, 109–118, 197–203, 293–305, 348–354, 113, 115, 116–117. Jeromostól a következő művet idézi: „Hieronymus, Comment. in Ezech. XXIX, 10. (III. 906. ed. Martianay)” – A Vulgatából I. Ezechiel 29:10. „... a turre Syenes usque ad terminos Aethiopiae” Ez. 30:6., „a turre Syene”, BibliaTéka CD-ROM.

¹³ HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, ford. Muraközi Gyula, a fordítást ellenőrizte és az utószót írta Hegyi Dolores, a jegyzeteket Györi Hedvig (II. könyv) és Hegyi Dolores (I. és III–IX. könyv) írta, Budapest, 1999, III. 94. fejt. (234). – Xerxész seregével kapcsolatban írja: „A keleten lakó etiópokat (mert kétféle etióp volt a seregben) viszont az indekhez osztották be.” VII. 70. fejt. (482); A kiadvány jegyzete Kis-Ázsiába helyezi ezt a keleti Etiópiát (777).

¹⁴ GOMBOCZ Zoltán, *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány*. I. *Scythia = Nyelvtudományi Közlemények*, 45, 173–174. – Plano Carpini, amikor a tatárok által meghódított országokat fölso-rolja, „Kis-India vagyis Ethiopia” néven említi egy térséget I. *Plano Carpini úti jelentése 1247-ből*, ford. Gy. Ruitz Izabella = *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*, szerk. Györffy György, Bp., 1986, 9. cap., 142.; DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum II. Commentarii I*, 65; KÉZAI, *A magyarok cselekedetei*, Veszprémy László jegyzete, 42. jegyzet. Veszprémy a következő műre hivatkozik: Ugo MONNERET DE VILLARD, *Le leggende orientali sui Magi evangelici*, Città del Vaticano 1952, 219.

¹⁵ „Aethiopia etiam, quae minor India dicitur” Simonis de Keza = *SRH I*, 146; KÉZAI 1999, i. m. 6. fejt., 92; *Chronici Hungarorum Compositio Saeculi XIV.* ed. Alexander Domanovszky = *SRH I*, 253; *Képes Krónika*, ford. Bollók János, Budapest. Osiris, 2004, 6. fejt. 11.; DE THUROCZ, *Johannes, Chronica Hungarorum*, I. Textus, ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Budapest, Akadémiai, 1985, 27; Thuróczy János, *A magyarok krónikája*, 1–129., 186–262. fejezeteket fordította, a jegyzeteket írta Bellus Ibolya, Budapest, Osiris, 2001, 8. fejt., 23. – KRAUSZ 1898, i. m. 115. – Domanovszky Sándor Krauszra hivatkozva foglalkozik a kérdéssel I. DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*, Budapest, 1906, 26–27. Domanovszky szerint Hérodotosz leírásából következik a kavarodás. „A Bél templomnál ugyanis leírja a torony tetején levő szentélyt, s az ahhoz kötött hitet és ceremóniát, azután megemlíti, hogy így van ez Thebaisban is, s áttér ezen thebaisi szentély és hit ismertetésére.” Ehhez járult még, „hogy az író Thebaist összecserélte Egyiptom másik király-

azon családjában van meg, amit a *Budai Krónika* családjának nevezünk – Károly Róbert kori szerkesztés hagyományát őrzi.¹⁶ A *Képes Krónika* is ír Nemproth (Némrót) tornyáról, de nem adja meg a helyét. Magáról Nemproth-ról (Némrót) írja, hogy „Uralmának kiindulópontja Babilon volt, majd utódai egészen az Óceánig hatalmukba kerítették a vidéket.”¹⁷ A 15. században, Mátyás király korában alkotó Thuróczy János a torony helyének megadásában átveszi a *Budai Krónika* családjának hagyományát. Ő azonban ókori szerzőket ismerve azt a lehetőséget is feltűntette, hogy Bábel tornya az Eufrátesz folyó mellett, Mezopotámiában lehetett.¹⁸ Ez már közelebb áll mai felfogásunkhoz.

Nem magyar szerzők is számon tartanak Egyiptomban levő Babilont. Josephus Flavius, a Kr. u. 1. században élt zsidó történetíró A zsidók története című művében is van ennek megfelelő gondolat. Josephus nagy műve második könyvében ír a zsidók Egyiptomból való kivonulásáról. Megjegyzi, hogy Letopolis vidékén vonultak, ahol akkor pusztaság volt, de később, miután Kambüszész pusztította Egyiptomot, ott épült Babylon.¹⁹ Letopolis a Nílus deltájának délnyugati részén állt.²⁰ Hasonló fordulatot találunk Beda Venerabilis – Tiszteletreméltó Beda – 735-ben elhunyt angol történetíró krónikájában. Nála Kürosz fia, Kambüszész épít

városával, Memphissel. Így lehetett Bábel tornyából Syene tornya vagy thebaisi templom és ebből Memphis, vagyis a Bábel tornyából egyiptomi piramis.” DOMANOVSKY 1906, i. m. 27.

¹⁶ *Chronici* 4. cap., SRH I. 249.

¹⁷ *Chronici* 4. cap., SRH I. 247. 248; *Képes Krónika*, 10.

¹⁸ „Egy bizonyos hagyomány szerint e nagy és minden időkre bámulatos torony építése Núbia és Egyiptom között történt, és romjait mindmáig láthatják azok, akik Memphissből Alexandriába utaznak; mások viszont úgy tartják, hogy Káldeában volt, az Eufrátesz folyó mellett, még pedig azon a helyen, ahol sok évszázaddal később a legesleghíresebb királynő, Szemiramisz Babilont, az első birodalom ama nagy hírű városát alapította. Állítólag a Bábelnek elnevezett toronyról kapta a nevet a nyelvek összezavarodása miatt egykor nem csupán a város, hanem maga Káldea, meg egész Asszíria és Mezopotámia is, az ott uralkodó királyok dicső tettei következtében.” THUROCZI, *A magyarok krónikája*, 3. cap. 13–14. „Hanc grandem et cunctis seculis admirandum turris edificationem alii inter Nubiam et Egyptum fuisse ac illius antiqualia per hos, qui ab Memphis in Alexandriam irent, usque hodie cerni, alii vero in Caldea ad flumen Eufraten, illo videlicet in loco, ubi postea multas post etates Semiramis cunctarum famosissima reginarum urbem illam celeberrimam Babilonem primi imperii genitricem condidit, extitisse et a Babel turri quondam propter confusionem linguarum denominata non tantum solam civitatem sed et Caldeam ipsam totamque Assyriam et mesopotamiam magnam prepter imperatorum illam inhabitantium facinorum gloriam Babilonis nonem accepisse tradunt.” DE THUROCZ, *Chronica*, 3. cap. 19; I. DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum I., Commentarii* 1, 46–47.

¹⁹ FLAVIUS Josephus, *Antiquities of the Jews*, transl. William Whiston, 1737. II. 15, 1. <http://sacred-texts.com/jud/josephus/index.htm#aoj> – Josephus művének ezen helyére Beda Chronikájának kiadása hivatkozik, lásd következő jegyzet.

²⁰ JANSEN-WINKELN, Karl, *Letopolis = Der neue Pauly*, Band 7, Stuttgart–Weimar, 1999, 98. – Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a Luxortól délre fekvő Esna régi neve Latopolis volt / λάτων(πολις) / L. JANSEN-WINKELN, Karl, *Esna = Der neue Pauly*, Band 4, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 1998, 136. – A Latopolis szócikk az Esna szócikkhez irányít l. *Der neue Pauly*, Band 6, Stuttgart–Weimar, J. B. Metzler, 1999, 1180.

Babilont Egyiptomban.²¹ Egyes szerzők Kairót nevezték Babilonnak, az egyiptomi kalifát pedig Babilon hercegének. Így tett a burgundiai Radulfus Glaber és az aquitániai Chabannes-i Adémar. Mindketten a 11. század első felében alkotak. Memphist a 12. századi Freisingi Ottó is Babilonnal azonosította. Érdeemes azt is szem előtt tartani, hogy Egyiptomban, Kairó közelében valóban létezett Babylon (Bābalyūn) nevű város. Az arabok nyelvhasználatából kiveszett ez a településnév, a koptok azonban tovább használták. A megnevezés nyugat-európai szerzőkhöz is eljutott.²² Figyelemre méltónak tartom, hogy a fenti szerzők nem írtak toronyról. Kérdés a számomra: volt-e olyan nem magyarországi szerző, aki a nyelvzavar tornyát – Kézaihoz és a *Képes Krónikához* hasonlóan – Egyiptom és Nubia közé helyezte?

Figyelemre méltó, hogy a Bibliában nem szerepel, ki építette a nyelvzavar tornyát. Kézai Simonnál Menrot a torony építtetője. Ez az állítás legalábbis Josephus Flavius A zsidók története című művére vezethető vissza. A magyar krónikás bizonyára Sevillai Izidor krónikáját és Szent Jeromos Izajás-kommentárját használhatta ennél a témánál.²³ Izidor krónikájában röviden megemlíti a nyelvzavart, szól a csodálatos toronyról, majd ekként ír: „ezt a tornyot Nembroth óriás építette, aki a nyelvzavar után onnan Perzsiába költözött, és őket a tűz tiszteletére tanította.”²⁴ Izidor másik művében, az Etimológiákban is szól a Nimród által ala-

²¹ „Cambyses Cyri filius an VIII. his devicta Aegypto cuctam eius religionem abhominatus caeremonias eius et templa deposuit. Babylonem in Aegypto Aedificavit. hunc aiunt ab Hebraeis secundum Nabucodonosor vocari: sub quo Iudit hystoria conscribitur.” Beda Venerabilis, *Chronica maiora. De temporum ratione*. 153. cap. = *Monumenta Germanie Historica, Auctorum antiquissimorum* 13, *Chronicorum minorum* saec. IV. V. VI. VII. Vol. III. Berlin, 1898, 271.

²² *Ademari Cabannensis Chronicon*, eds. Pascale Bourgain, Richard Landes, Georges Allen-Pon, (Corpus Cristianorum Continuatio Maedievalis 129.) Turnhout, 1999; *Ademari Historarum libri* III, ed. Georg Waitz = *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* IV. ed. Georg Heinrich Pertz, Hannover, 1841, III, 47.; *Rodvulfi Glabri, Historiarvm Libri Quinqve. Rodulfus Glaber, the five books of the histories*, eds. John France, Neithard BULST, Oxford, 1989, III, 24; KÉZAI, *A magyarok cselekedetei*, Veszprémy László jegyzete, 25. jegyzet; FREISINGI OTTÓ krónikája, ford. Gombos F. Albin, Irsik József, Vajda György, bev., jegyz. Gombos F. Albin, Bp., 1912, II, 15, (114): „Cambises, a mint mondják, Egyiptomban egy új Babylo niát szervezett, melyet t. i. hajdan az argivok királya, Apis alapított vala s melyet Memphisnek hívtak.”; Carl Heinrich BECKER, Bābalyūn (Babylon) = *The Encyclopaedia of Islam* I. ed, Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, Leiden–London, Brill, 1960, 844–845. Az adatért köszönet Kovács Szilviának.

²³ JOSEPHUS 1737, i. m. *Antiquities* (Antiquitates), II, 4,2. „Kézai azonban nem innen idéz, hanem talán Isidorus: *Chronica*... cap. 21. A korábbi krónikások által használt Jeromos: *Commentarium in Esaiam* című műve leírását bővíti Izidor alapján.” I. KÉZAI, *A magyarok cselekedetei*, Veszprémy L. jegyzete, 126–127, 24. jegyzet; Josephus Krausz szerint Béroszosztól vehette ezt a fordulatot I. KRAUSZ 1898, i. m. 23. 109–110. – Béroszosz a Kr. e. 3. században alkotott, görögül írt, de ismerte a mezopotámiai hagyományt. Béroszoszról I. PONGRATZ-LEISTEN, Beate, *Beros(s)os von Babylon* = *Der neue Pauly*, Band 2, Stuttgart-Weimar, J. B. Metzler, 1997, 579–580; KOMORÓCZY Géza, *Bérosos és a mezopotámiai irodalom* = Uő., *A šumer irodalmi hagyomány*, Tanulmányok, Budapest, Magvető, 1980, 581–634.

²⁴ „hanc turrem Nembroth gigans construxit, qui post confusionem linguarum migravit inde ad

pített Babilonról és a nyelvzavarról.²⁵ A Kézainál olvasható szöveg és a Biblia között további különbség, hogy Kézai szól ugyan a nyelvzavarról és a nyelvzavar tornyáról, de a tornyot nem nevezi Bábel tornyának, és Babilont sem említi.

A fenti fejtegetés talán magyarázatot ad arra, miért helyezi a régi magyar Mária-ének szerzője Egyiptomba Bábel tornyát: az idézett fordulat a középkori földrajzi felfogásban gyökeredzhet. Továbbra is kérdés azonban: a 18. századi költő szerint miért megy úgy a magyarság dolga, mintha Bábel tornyát építené Egyiptomban?

Egyiptom és Babilon említése felidézi a választott nép két fogságát, az egyiptomi rabságszolgálat és a babiloni fogság emlékét. Ehhez a két sanyarú időszakhoz volna hasonlítható a magyarság állapota?²⁶ A szerző katolikus volt, és bizonyára Habsburg-hű ember. Aligha élte meg keserűséggént a Habsburg uralmat. Talán a Rákóczi-szabadságharc hányattatásai adták verséhez az alapélményt? Az ének variációi háborút, dőghalált, inséget is említenek. Mindez beillik a háború pusztította Magyarország képébe.²⁷ A viszontagságokat azonban mért fejezni ki éppen a bábeli torony építésének képével? Bábel tornya a Biblia szerint nem a babiloni fogság idején épült, hanem jóval korábban. A babiloni fogság hangulatába tehát nem illik a bábeli torony képe.

A bábeli torony építése felidézheti a széthúzást. A torony építői azonban az eget ostromolták, a gőg bűnébe estek. A költő talán a gőgösség, elbizakodottság bűnében látta vétkesnek lenni saját korának magyarjait? Esze Tamás, 20. századi irodalomtörténész rámutat arra, hogy az idézett sor egy 1707-ben megjelent könyv címére emlékeztet. A könyv szerzője Szentiványi Márton, nagyszombati jezsuita szerzetes. Könyvének címe: *Turris Babel Seu Confusio Doctrinae Fidei inter modernos A catholicos*. (Bábel tornya, avagy a hittan összezavarodása az új nem-katolikusok között.) A kisméretű könyv Nagyszombatban jelent meg 1707-ben, két évvel a szerző halála után. Hitvitázó műről van szó. A szerző Bábel tornyának

Persas eosque ignem colere docuit.” Isidori Ivnioris episcopi Hispalensis: *Chronica maiora*, 22. cap. = *MGH Auctores antiquissimi* 11, *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. (II)*, Vol II., Berolini, 1894, 430.

²⁵ „Primus post diluvium Nembroth gigans Babylonem urbem Mesopotamiae fundavit... Vocabulum autem sumpsit a confusione, eo quod ibi confusae sint atque permixtae linguae aedificantium turrem.” *Etymologiarum sive originum liber* (XV. 1, 4.). <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/15.shtml> – Lásd még DE THUROCZ, *Chronica Hungarorum II. Commentarii* 1, 47. – Orosius (c. 385–420) művében is szerepel, hogy Nimród építette Babilont, de itt a toronyról nincs szó. „namque Babylonam a Nebrot gigante fundatam.” OROSIIUS, Paulus, *Historiarum adversum paganos libri VII*, II, 6, 7. <http://www.thelatinlibrary.com/orosius/orosius2.shtml#6> – A Bibliában mindössze arról van szó, hogy Nimród „Uralma kiterjedt Babelre” és más városokra. (Teremtés 7:10.)

²⁶ Az őszövétségi zsidóság és a magyar nép történelme között már 1538-ban párhuzamot vont Farkas András. (FARKAS András, *Az zsidó és magyar nemzetről = Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Reneszánsz kor*, szerk. Bitskey István; a szerkesztésben közreműködött János István, főszerk. Tamai Andor, Bp., Akadémiai, 1988, 157–161.) – A középkori krónikáshagyományban is fellelhető azonban, hogy a szerzők a Bibliában is meglevő fordulatokat használnak saját népük történetének megírásakor.

²⁷ ESZE 1965, i. m. 359.

építését a protestánsok tevékenységével állítja párhuzamba.²⁸ A Teremtés könyvének elbeszélésében Isten összezavarta a bábéli torony építőinek nyelvét, hogy egyik ember nem értette meg a másikat. Szentiványi ennek megfelelően a protestáns irányzatok közötti és egy-egy irányzaton belüli ellentmondásokról értekezik hitvitázó művében. Ez alapján elképzelhető lenne, hogy a Mária-ének szerzője is a magyarországi protestantizmus jelenlétét rosszallaná, amikor az egyiptomi Babel tornyának hazai építéséről ír. Az éneknek valóban létezik olyan változata, mely éles hangon szól a protestantizmus, az „eretnekség” ellen. Hogy a vers a protestánsokban láttatná az egyiptomi Babel tornyának építőit, mindenesetre kétségsbe vonható. A vers beszélője ugyanis többes szám első személyben beszél. Tehát magát is a torony építői közé sorolja – még ha alázatból, szerénységből teszi is ezt. A költő pedig nyilván katolikus. Így kétséges, vajon a protestánsokat értette-e a torony építőin. A Szoszna-kötetben közölt változat nem tartalmaz olyan gondolatot, mely kifejezetten a protestánsok ellen szólna. A torony építése arra utalhat, hogy az emberek valamilyen rossz célra törekszenek, elbizakodottak, gőgösek. Rossz céljuk elérésében azonban megakadályozza őket a közöttük fellépő egyenetlenség.

Figyelemre méltó lehet még, hogy a versben nem a torony építése az egyetlen olyan gondolat, mely az Ószövetséggel kapcsolatba hozható. A Szoszna féle kötetben levő szöveg 6. versszaka így dicséri Máriát: „Abigailnál szebb Rakelnél ekesebb / még Judith Aszszonynál is vagy gyönyörűebb.”²⁹ Vagyis három bibliai nőalakhoz hasonlítja, önállóan tartja szebbnek Máriát.

Az „egyiptomi Babel tornya” fordulat értelmére tehát nem tudtam pontos magyarázatot adni. Arra azonban rámutathatunk, hogy a nyelvzavar tornyának Egyiptomba helyezése középkori krónikáshagyományunknak is része volt. Olyan fordulatról van szó, melynek használata évszázadokon át ívelt, hiszen a 18. század elején is feltűnik a „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdetű Mária-ének kevésbé ismert verssoraként.

Az „egyiptomi Babel tornya” fordulat értelmére tehát nem tudtam pontos magyarázatot adni. Arra azonban rámutathatunk, hogy a nyelvzavar tornyának Egyiptomba helyezése középkori krónikáshagyományunknak is része volt. Olyan fordulatról van szó, melynek használata évszázadokon át ívelt, hiszen a 18. század elején is feltűnik a „*Boldogasszony Anyánk...*” kezdetű Mária-ének kevésbé ismert verssoraként.

²⁸ Miután összefoglalja a bábéli nyelvzavart, ekként ír: „Atque hujus suae sapientiae & potentiae argumentum renovavit Deus, in Proximorum temporum haereticis, qui cum vellent insana praesumptione contra veterem, & ab ipso Christo ita solidè fundatam Ecclesiam, ut nec portae inferi possent praevalere adversus eam, novam suam Ecclesiam erigere, ejusdemque turrim in tantam altitudine educere, ut Coelum ipsum si fieri posset attingeret, ex aeq; novam doctrinam Evangelicam detrahare molirentur.” SZENTIVÁNYI Márton, *Turris Babel Seu Confusio Doctrinae Fidei inter modernos A catholicos*, Nagyszombat 1707, 3.

²⁹ GACS 1938, i. m. 56.

HALMÁGYI, MIKLÓS

Der Turm von Babel in Ägypten

Ein altes ungarisches Gesang zur Hl. Maria – das zwischen 1710–1720 schon existieren musste – erwähnt: unsere Dinge gehen so, als würden wir den Turm von Babylon in Ägypten bauen. Wie kommt der Turm von Babel nach Ägypten? Das Motiv ist bis zur mittelalterlichen Chronistentradition zurückzuführen. Die Gesta von Simon de Keza (1282–1885) erwähnt, dass der Turm der Sprachverwirrung zwischen Ägypten und Nubien gebaut wurde, und dessen Ruinen man zwischen Memphis und Alexandrien sehen kann. Diese Gedanken sind auch in der Familie der Budaer Chronik lesbar. Der Chronist stellt den Turm also nicht nur nach Ägypten, sondern gleichzeitig nach Nord- und Südägypten. Dass der Chronist den Turm nach Nordägypten stellt, kann man mit der Kenntnis über die Pyramiden erklären. Dass der Turm zwischen Nubien und Ägypten stehen konnte, erklärt Sámuel Krausz aufgrund des Buches von Ezechiel (29:10; 30:6). Dort lesen wir über Migdol und Syene. Migdol bedeutet Turm, aber es gab auch eine Stadt mit diesem Namen in Nordägypten. Syene ist das heutige Assuan. Die Wendungen beim Ezechiel können also bedeuten: von Migdol bis Syene, aber auch: Turm von Syene. Die lateinische Übersetzung der Bibel, die Vulgata spricht über den Turm von Syene (*a turre Syenes, a turre Syene*), das konnte den Chronisten beeinflussen. Krausz schließt aufgrund einer Textstelle von Hl. Hieronymus, dass in seiner Zeit bei Syene wirklich ein Turm stehen konnte. Aufgrund der Artikel von Krausz können wir einen anderen Erklärung versuchen: Nubien konnte in der Chronik für Äthiopien stehen. Nach Herodot gab es Äthiopier auch in Asien, und auch die ungarischen Chronisten wissen über ein Äthiopien, dessen anderer Name Kleineres Indien (*minor India*) war. Mesopotamien – wo Babylon eigentlich stand – liegt wirklich zwischen Ägypten und Indien. Joseph Flavius, Beda Venerabilis erwähnen auch ein Babylon in Ägypten. In der Nähe von Kairo existierte wirklich eine Stadt namens Babylon.

Das Motiv des ungarischen Gesangs über den Turm von Babylon in Ägypten kann man also (mindestens) bis zu den ungarischen Chroniken zurückführen. Andere Frage: warum ging es den Ungaren am Anfang des 18. Jahrhundert so, als hätten sie den Turm von Babylon gebaut? Vielleicht symbolisiert diese Wendung den Übermut, Hochmut.

V. ECSÉDY JUDIT

Bod Péter műveinek kiadástörténetéhez – hamis évmegjelölésű változatok

A közelmúltban Bod Péter műveivel foglalkozó tanulmányok többször utaltak a szerző két műveinek, *A' Szent Bibliának históriája* és *Szent Hilárius* eltérő példányaira, kiadás változataira. Az utóbbi évek bibliográfiai gyűjtéseinek köszönhetően jó áttekintésünk van a hazai és határon túli muzeális gyűjtemények könyvanyagáról. A tipográfiai kutatások jelenlegi állása szerint az összes hazai nyomda betűinek és diszeinek repertórium a 1750-ig rendelkezésünkre áll, és folyamatosan készül az 1780-as időhatárig.¹ A könyvészeti és tipográfiai kutatások együttes előrehaladása lehetővé teszi, hogy mai tudásunk szerint rendszerezzük e két jelentős mű változatait, kiadásait.

I. A Szent Bibliának históriája

Bod Péter a következőket írja ennek a művének kiadásáról: „...a Biblia történetét, melyet Sebenben adtam ki az 1748. évben...”² Továbbá: „Biblia História nyomtatták ki kétszer: elsőben az asszony, Bethlen Kata öngyása adott reá 1748. papirossat, de én fizettem érte fh. 117. Másodszor 1756-dik esztendőben nyomtattattam ezen könyvecskét. Ezer exemplárért fizettem a könyvnyomtatónak fh. 229 Ebből fizetett le a méltóságos gróf úr, Teleki László úr öngyása fh. 54.”³

Ez utóbbi kiadásnak Bod nem említi sem a kiadás helyét, sem nyomdászát. Erről az 1756-os második kiadásról Szinnyi József is tud, sőt egy harmadikról is, amely szerinte 1782-ben jelent volna meg. Mindkettő kiadási helyének – az el-

¹ Az OTKA K 68257 sz. programjának köszönhetően készült el a hazai nyomdák betű- és dísz-repertórium a 1750-ig. Kéziratban használható az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán (RMNy Szerkesztőség). Az 1751–1780-as évtizedekre vonatkozó kutatások az OTKA K 104231. sz. programjának keretében folynak jelenleg. A szerző kutatásait e két program támogatta.

² Bod Péter, *Önéletírása*, a bevezető tanulmányt írta Egyed Emese, 3. kiad., Marosvásárhely, Mentor K., 2007, 85. (Erdélyi ritkaságok, 2.)

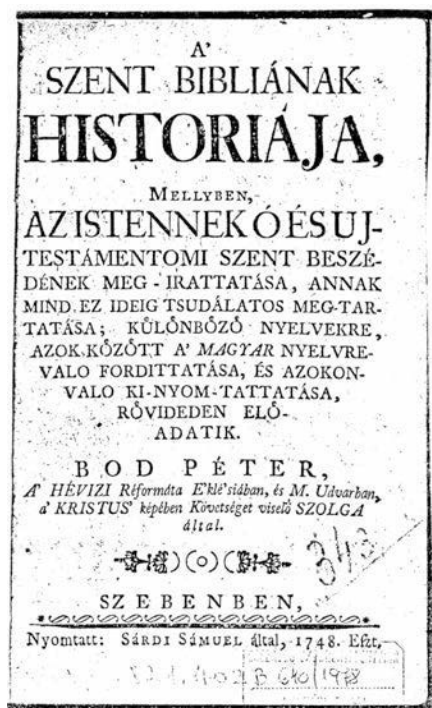
³ Bod Péter 2007, i. m. 131.

sőhöz hasonlóan – Szebent tartja.⁴ Zoványi Jenő csak az első és harmadik kiadást említi, mindkettőt mint szebeni nyomtatványt.⁵

A magyarországi könyvészet azonban nem ismer sem olyan példányt, amelyen az 1756-os év, sem olyant, amelyen az 1782-es év lenne feltüntetve. Viszont háromféle olyan változatot ismerünk, amely címlapján 1748-as évszámmal jelent meg. Már a Bod Péter munkásságával foglalkozóknak is feltűnt, hogy csak olyan példányok léteznek, amelyek címlapján a „SZE BEN BEN” nyomtatt: Sárdi Sámuel 1748. eszt.” impresszum szerepel. Mindhárom változat ajánlása egyformán Bethlen Imrének és Gyulai Klárának szól. A következőkben megkíséreljük a feltételezett három kiadáshoz a ma ismert háromféle példányt társítani, és a *A Szent Bibliának Historiájának* 18. századi kiadástörténetét tisztázni.

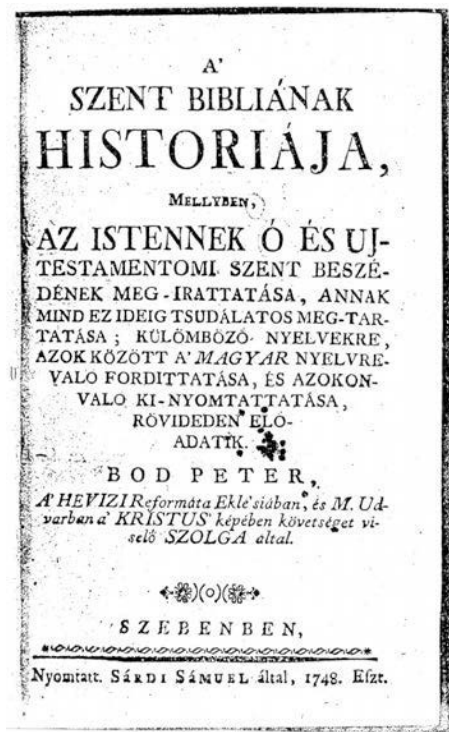
1. kép. 1. változat
Címlapján emelvénnyen virágkosár

2. kép. 2. változat
Címlapján négy tölcser-szerű virág

⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I., Bp., 1891, 1127–1130.

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 5. jav. és bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Bp., 1977, 84.

3. kép. 3. változat

Címlapján két sokszirmú virág nyilakkal

1. változat⁹ (1. kép)Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [1. kiadás].

Szeben 1748, Sárdi Sámuel.

[22] 176 [2] lap – 8°

A *Szent Bibliának Historiája* kiadás-változataival a közelmúltban hárman foglalkoztak, de mindegyikük csak két változatot hasonlított össze és csak két címlapot közölt – bár nem ugyanazokat. A háromféle változat címlapját együtt most közöljük először (1–3. kép).

Borda Lajos antikvár-katalógusa⁶ az 1. és 2. számúval foglalkozott, Haiman György⁷ az 1. és 3-as változattal (de csak ez utóbbi címlapját közölte), Bretz Annamária⁸ az 1. és 2-essel. Jóllehet Borda is és Haiman is említ egy harmadik változatot is, de nem írják le részletesen és címlapját sem közli egyikük sem. A kérdéssel foglalkozók közül Bretz Annamária arra is felfigyelt, hogy a kötetek tartalmában is jelentős eltérések vannak, különösen a magyar bibliákkal foglalkozó részben. Az alábbiakban sorra vesszük az egyes változatokat.

⁶ Borda Antikvárium katalógusa 2–3., 224. és 225. tétel.

⁷ HAIMAN György, *Bod Péter és a magyar nyomdászat*, Hasonmások Bod Péter munkáiból, Bp., 1975, 19–20.

⁸ BRETZ Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról*, Adalékok Bod Péter munkamódszéréhez = *Bod Péter; a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2004, 59–70 (*Historia litteraria*). – Az 1. változat, azaz az első kiadás 275.054 jelzetű példányát vizsgálta az OSZK-ban.

⁹ Ilyen az OSZK 828.161 és 275.054 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 azonos jelzeten lévő egyik példánya, az MTA Könyvtárának 540.233 jelzetű példánya, a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár 09/2237 és Szűry 239 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bo 5735 és 1593/03607 jelzetű példánya, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban az R 131.850 és R 135.778 jelzetű példányok, amelyek eredetileg a kolozsvári Református Kollégium tulajdonában voltak, továbbá a kolozsvári Egyetemi Könyvtár három példánya a 02852, 76.177 és 76.157 jelzeten.

Abban egységes álláspontot foglaltak el a kérdéssel foglalkozók, hogy az első kiadás valóban Szebenben, 1748-ban Sárdi Sámuel nyomdásznál jelent meg, úgy, ahogyan az egyébként az összes változat címlapján olvasható, és ahogyan maga Bod Péter is említi (bár a nyomdász nevét Bod nem említi *Önéletírásában*). Haiman György érvelését elfogadva egyetértés van abban, hogy ezek közül az első, eredeti kiadás az volt, amelynek címlapján emelvényre helyezett virágkosár látható. Haiman tipográfiai módszerrel bizonyította ezt, ugyanis megállapította, hogy a könyvet még azokkal a jellegzetes betűkkel nyomtatták, amelyeket Tótfalusi Kis Miklós készített a szebeni városi nyomda számára, és amelyeket még a század közepéig ott folyamatosan használtak. A szebeni nyomda betűkészlete azonban – folytatja Haiman – ekkor már igen kopott volt.¹⁰

Ennek a változatnak a végén hibajegyzék található. A könyvnek *A' Magyar Bibliáról* szóló fejezetében időrendben az első fordító Pesti Gábor. Ennél korábbi magyar Biblia-kiadást Bod Péter akkor még nem ismert. Az első kiadásban még nem volt biztos abban, hogy Heltai Gáspár tényleg áttért-e az unitárius vallásra.¹¹ Ezeknek a példának sorát bővíthetjük, mert például az első kiadásban Bod azt írja a Bél Mátyás-féle „Új Testamentom ki-nyomtatásáról” hogy „mellyik esztendőben és hol, fel-téve nintsen.”¹² Erről a második kiadásban már többet tudott.

Haiman György tehát helyesen állapította meg, hogy ez az első kiadás. Ennek címlap-reprodukcióját nem közölte, hanem csak az általunk 3. számmal jelölt változatét, amelyből több hasonmáslapot is közreadott. Megjegyezte, hogy ismer egy harmadik változatot is, de ennek címlapját és lelőhelyét sem közölte. Borda Lajos antikvár katalógusa¹³ is három változatot különböztetett meg, de csak kétfőnek címlapját közölte reprodukcióban (1. és 2.) Borda is az általunk 1. számmal jelölt változatot tekintette első kiadásnak („A” variánsnak nevezi). Közölte még a 2. változat címlapját, amelyet „B” változatnak nevezett, és megemlített egy harmadik „C” változatot is, amelynek címlapját azonban nem közölte.

A kérdéssel legújabbán Bretz Annamária foglalkozott, a kiadásváltozatok tartalmi eltéréseire helyezve a hangsúlyt.¹⁴ Bretz csak kétféle változatot különböztetett meg és közölt reprodukcióban (az általunk 1. és 2. számmal jelöltek). Jóllehet hivatkozott Haiman tanulmányára, amely a 3. változat hasonmását közli, erre az eltérő változatra nem figyelt fel. Ugyanakkor helyesen állapította meg, hogy Haiman az általa vizsgált változatok tartalmát nem hasonlította össze, hanem csak tipográfiai ismérvekből kiindulva tekintette – egyébként helytállóan – az 1. változatot az eredeti kiadásnak.

¹⁰ HAIMAN 1975, i. m. 19–20.

¹¹ BRETZ 2004, i. m. 63.

¹² BOD Péter, *A Szent bibliának historiája*, [1. kiad.] 176; 1. az OSZK 828.161 jelzetű példányát.

¹³ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224, 225. tétel.

¹⁴ BRETZ 2004, i. m. 59–70.

2. változat¹⁵ (2. kép)

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [2. kiadás].

Szeben 1748 [helyesen 1756], Sárdi Sámuel.

[24] 176 lap – 8°

„Másodszor 1756-dik esztendőben nyomtattattam...” írja Bod Péter a *Szent bibliának historiájáról*.¹⁶ Kell tehát lennie olyan változatnak, amelyet 1756-ban nyomtattak.

Alaposabban megvizsgálva ennek a változatnak előbb nyomtatásbeli jellemzőit, amelynek címlapját négy tölcsérszerű virág díszíti, megállapítható, hogy ugyan már nem a Tótfalusi-féle betűkkel nyomtatták, de számos díszítőeleme azonos az első kiadásával (1. változatával). Tehát ezt a kiadást is Szebenben nyomtatták. Formai szempontból fontos eltérés, ami szintén megerősíti, hogy későbbi nyomtatásról van szó, hogy itt már nincs hibajegyzék, az első kiadás hibáit kijavították. Szövegét vizsgálva megállapítható, hogy Bod Péter több helyen átdolgozta, bővítette.

Erre a változatra utalhatott Haiman György, amikor azt írta, hogy „Ismerek egy harmadik kiadást is, amely a Sárdi-nyomdában később látott keskenyebb, de szebb betűkből van szedve. Bár erre is 1748-at írtak, lehet, hogy ez a Bod naplójában említett 1756. évi kiadás.”¹⁷ Sajnos Haiman ennek címlapját és lelőhelyét nem közölte.

Klinda Mária a Szüry-gyűjtemény példányát, amelynek címlapmásolatát is közölte, helytállóan mint a mű második, Szebenben 1756-ban megjelent kiadását írta le.¹⁸ Bretz Annamária csak kétféle szedésváltozatot különböztetett meg és közölt reprodukcióban (az általunk 1. és 2. számmal jelölteket), és kétféle szövegváltozatot.¹⁹ Szerinte is a 2. számmal jelölt változat a Bod által említett 1756-os második kiadás. A tartalmi összehasonlítással eddig egyedül ő foglalkozott.

Megállapította, hogy a lapszámok nem térnek el, mindkét könyv a 176. lapon fejeződik be. Ez annál meglepőbb, mert a példányok összevetése után megállapítható, hogy a főszövegben a román fordításokat bemutató harmadik, és a magyar bibliáról írt negyedik részben jelentős változások, bővítések találhatók. Felfigyelt arra is, hogy az első kiadásban Az *Elöl-járó Beszéd* azt írja, hogy ezt a munkáját

¹⁵ Ilyen az OSZK 821.402, 285.373 és 285.373:2 jelzetű példánya, az Evangélikus Országos Könyvtár R 1206 és R 1203 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 jelzetű példánya, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry 602 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár T.o. 36a, T.o. 36c, Bo 20.920, Bo 4879 és Bo 16273 jelzetű példánya, továbbá a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban az egykori Unitárius Kollégium példányai U 52.295 és U 56.223 jelzetű, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban pedig a 75.894 és 76.174 jelzetű példányok.

¹⁶ BOD 2007, i. m. 131.

¹⁷ HAIMAN 1975, i. m. 19–20.

¹⁸ *A Szüry-gyűjtemény katalógusa*, összeáll. Klinda Mária, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1987. Bod Péter, *A Szent Bibliának historiája* itt található példányának jelzete Sz 239.

¹⁹ Az OSZK 275.054 (1. kiadás) és 821.402 (2. kiadás) jelzetű példányokat használta, BRETZ 2004, i. m. 62.

„a Magyar leksikonok árából keresett pénzel nyomtattatván nagyobb részint”, míg a 2. kiadásból ez a zárójeles megjegyzés hiányzik, mert Bod saját, illetve Teleki László költségén nyomtatta ki a példányokat.²⁰ A negyedik, *A' Magyar Bibliáról* írt részben egyike a legfeltűnőbb eltéréseknek, hogy az 1. kiadásban időrendben az első fordító Pesti Gábor, míg a 2. kiadásban Komjáti Benedektől Szent Pál leveleinek fordítása áll az élen.

Ehhez kapcsolódva közli Bretz Annamária Bod Péternek Ráday Gedeonhoz 1754 áprilisában írt levelét, amely szerint a levél írója eddig Pesti Gábor fordítását tartotta a legrégibb nyomtatott könyvnek, de „nemrégiben akadtam régibbre, a Sz. Pál Apostol leveleinek magyarra való fordításokra, Krakkó 1533.”²¹ Tehát bizonyos, hogy a most tárgyalt változat 1754 után jelent meg, és az 1756-os második kiadásnak tekinthető, mivel Bod csak ekkortól ismerte Komjáti Benedek nevét. Az első kiadásban még nem volt biztos abban, hogy Heltai Gáspár tényleg áttért-e az unitárius vallásra. A másodikban ezt írja: „de osztán 1570-dik esztendőben hogy a kolosvári plébánusságban inkább megmaradhatna, a Blándera és a Dávid Ferentz pártjokra állott.”²² Heltai Bibliájáról a második kiadásban már tudja, hogy nyomtattatott „Kolo'svárbán 1551-dik esztendőben.”²³ Említendő – az 1748-as impresszum valótlanságát bizonyítja –, hogy a 2. kiadás felsorolja még az 1751-es bázeli bibliakiadást. Bretz Annamária megjegyzi, hogy számos ilyen példa mutatja, hogy 1748 és 1756 között, azaz a két kiadás megjelenése között Bod Péter hozzájutott olyan művekhez, melyeket felhasznált a második kiadás pontosításához. Ezeknek a példáknek sorát bővíthetjük, mert például a második kiadásban már azt írja Bél Mátyás Új Testamentum kiadásáról, hogy „fel-téve nintsen, de lett ez Bél Mátyás, Posoni Pap közben járása által Lipsiában MDCCXVII-dik Esztend.” Majd utána: „Debretzenben ki-nyomtattatott az Uj Testámentom MDCCXLIXdik [!] Esztendőben, 8 részben. ...Az-után MDCCXXXVI-dik Esztendőben Torkos András Győri pap a' görögből újjonnan fordította az Új Testamentomot, s kiadta a fia... Vittembergában. Amsterdamban, a'mint fel-vagyon téve 1725. Eszte. Kinyomtattatott... Szép betűkkel jó papirosra vagyon, de inkább hiszem Lötsén nyomtattatott volt.”²⁴

Az a változat tehát, amelynek címlapján a négy, tölcser alakú virág található (az általunk 2. számmal jelölt változat), nyomdai jellemzői alapján szintén Szébenben, a városi nyomdában, Sárdi Sámuel idejében készült,²⁵ de már nem találni benne

²⁰ Lásd az *Elöl-járó beszédet* az 1. kiadásban (1. változatban) a §§2a lapon, és a 2. kiadásban (2. és 3. változatban egyformán) a §§1a lapon.

²¹ BRETZ 2004, i. m. 61–62.

²² BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 136.

²³ BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 138.

²⁴ BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 176; l. az OSZK 821.402 példányát.

²⁵ Ilyen az OSZK 821.402, 285.373 és 285.373:2 jelzetű példánya, az Evangélikus Országos Könyvtár R 1206 és R 1203 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 jelzetűen lévő másik példánya, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry 602 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár T.o. 36a, T.o. 36c, Bo 20.920, Bo 4879 és Bo 16273 jelzetű példánya.

a Tótfalusitól származó és 1748-ban még használt betűket. Ezeket időközben újabbakkal váltották fel, a nyomdai díszítmények azonban részben közösek a korábbi (első) szebeni kiadásban alkalmazottakkal. A tartalmi változásokról már szoltunk: Bod kiegészítette munkáját azokkal az adatokkal, amelyek időközben tudomására jutottak. Önéletírásában nem említi, hogy a Biblia történetéről írt munkájának második kiadását hol nyomtatta, csak idejét adja meg. Címlapja nem közli, hogy második kiadásról lenne szó. Tartalmi és tipográfiai ismérvek alapján is ez volt a Bod által közreadott második kiadás. Nemcsak címlapváltozatról, hanem önálló, bővített, átdolgozott kiadásról van szó. A ma ismert legkorábbi possessorbejegyzés 1756. augusztus 27-éről való.²⁶

3. változat²⁷ (3. kép)

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [3. kiadás].

Szeben 1748, Sárdi Sámuel [helyesen Győr 1782?

Streibig János Gergely örökösei]

[24] 176 lap – 8°

Sok félreértést kell tisztázni a 3. változattal kapcsolatban. Ennek címlapját két sokszirmú virág és egy-egy nyíl díszíti. Ez az a változat, amelynek címlapját és egyes részeit Haiman György hasonmásban közölte. A kísérőtanulmányban ezt írja: „A mi hasonmásunk az azonos nyomda- és évjelzésű [t. i. „Szeben 1748, Sárdi”] második kiadásból való. Itt ugyanis az előbbiben talált hibaigazító nincs benne és a hibákat is kijavították. Betűje újabb, bár elég kezdetleges metszésű, nyomása tisztább...”²⁸ Érvelésében nehezen értelmezhető, hogy szerinte a hasonmásban közzétett változat a második kiadás, viszont az általa ismert harmadik változat (amelynek címlapját nem közli) készülhetett 1756-ban Szebenben. Erre a feltételezésre Bod *Önéletírása* semmiféle alapot nem ad.

Borda Lajos antikvár katalógusa is három változatot különböztet meg, – pontosabban az első kiadást, amelyet helytállóan azonosít, és a második kiadásnak két változatát – de az utóbbiak közül csak egynek címlapját közli reprodukcióban. Megállapítja, hogy a második kiadás az elsővel azonos impresszummal jelent meg.²⁹ Amellett, hogy közli az általunk 1. és 3. változatként jelzett példányok címlapját, részletesebben is foglalkozik a kérdéssel: „A két, »Szebenben, Nyomtott: Sárdi Sámuel által. 1748. Eszt.« impresszummal megjelent könyv közti tipográfiai

²⁶ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak az egykori Erdélyi Múzeum tulajdonában lévő példányáról van szó, amelynek szennylapján a következő sorok olvashatók: „E könyvet bírja Gróf Teleki József 1756. Aug. 27-dik napjától fogva.” Gróf Teleki József koronaőr, a neves könyvgyűjtő ekkor 18 éves volt.

²⁷ Ilyen az OSZK M 279.990 RE jelzetű példánya, és az Evangélikus Országos Könyvtár 3838 jelzetű példánya. Kolozsvári példányok: az Akadémiai Könyvtárban az U 51.157 jelzetű példány (eredetileg az unitárius kollégiumból) és az Egyetemi Könyvtár 03509 jelzetű példánya.

²⁸ HAIMAN 1975, i. m. 19.

²⁹ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224. és 225. tétel

különbség valószínűvé teszi, hogy nem két változatról, hanem két kiadásról van szó.” Idézi Bod Pétert: „Biblia Historiáját nyomtatták ki kétszer...” Borda a továbbiakban megjegyzi, hogy „példány csak 1748-as évszámmal ismert, ebből viszont két különböző, logikus, hogy az egyik az 1756-os. Most már csak az a kérdés, hogy melyik? Ezt a következő érvek egyértelműen tisztázzák: 1. A második kiadásban a nyomtatási hibák már javítva vannak. 2. Az első kiadás végén ez áll: »az egész BIBLIA-t tizenháromszor nyomtatták ki«, a másodikban ugyanitt »az egész BIBLIÁT tizenötször nyomtatták ki«, tehát Bod átnézte és javította az utóbbit.” Amit itt Borda Lajos a második kiadásról ír, az helytálló, csak hogy egyformán vonatkozik az általunk 2. és 3. változatként jelölt kiadásokra. Kísérletet tesz ugyan a változatok megkülönböztetésére az ’ö’ és ’ü’ betűk eltérő jelölése alapján, ennek alapján azonban nagyon nehéz megkülönböztetni a két változatot. Valójában a címlapon látható ornamensek inkább alkalmasak arra, hogy a változatokat megkülönböztessük. Ezért is kár, hogy antikvár katalógusa nem közölte a harmadik címlap-reprodukciót (még ha az nem is szerepelt az eladásra kínált könyvek között). Végül Borda felveti azt a lényeges kérdést, hogy a második kiadás két változata közül vajon melyik lehet az, amelyet Szinnyei József harmadik, 1782-ben kiadásnak tart. Szerinte a kérdés tisztázása megérdemelne egy kiadástörténeti tanulmányt.³⁰

Bretz Annamária ezt a változatot nem ismerte, ilyen példányt nem talált,³¹ így ennek tartalmi értékelésével sem foglalkozott.

Ennek a változatnak szövege néhány apróbb helyesírási különbségtől eltekintve azonos az 1756-ban megjelent, és Bod Péter által átdolgozott, bővített kiadásával, általában sorról sorra követi azt. Egy esetben akadtunk egy értelemzavaró hiba javítására: a második kiadásban ugyanis A’ *Magyar bibliáról* szóló fejezetben a debreceni bibliakiadás hibás, értelmetlen *MDCCXLXIX.* évszámát itt kijavították *MDCCXLIX.* [=1749] évre.³² Vagyis most már Bod e munkájának háromféle szövegváltozatával van dolgunk.

Kérdés, hogy hol és mikor jelent meg az általunk 3. számmal jelölt kiadás? Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Szinnyei adatát sem, aki egy jóval későbbi, (szerinte szintén szebeni) harmadik kiadásról szól 1782-ből.³³

Megvizsgálva ennek az általunk 3. változatnak nevezett kiadásnak tipográfiai jellemzőit, arra a meglepő következtetésre jutottunk, hogy minden jel a győri Streibig-nyomdára mutat. A tartalomjegyzék jellegzetes, a század utolsó harmadára jellemző kurzív betűje, a nyomdai cifrák sajátos együttese, egy dús levélzetet ábrázoló fejléc és végül egy indadíszes iniciálé-sorozat kizárólag a győri Streibig-nyomdában található meg együtt és egyszerre, az 1770–1780-as években. Elfogadhatónak látszik a Szinnyei által megadott 1782-es nyomtatási év is.

A harmadik változat tipográfiai és egy tartalmi ismerv (a fent említett hibás

³⁰ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224–225. tétel

³¹ BRETZ 2004, i. m. 61.

³² BOD, A *Szent bibliának*...176; l. az OSZK M 279.990 RE jelzetű példányát.

³³ SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127.

évszám kijavítása) alapján is a három közül a legkésőbbinek látszik. A második kiadáshoz (1756) képest nem is lehetnek újabb szövegbeli módosítások, hiszen ez az utánnomás (vagy kalózkiadás?) már Bod Péter halála után, sőt Sárdi Sámuel szebeni nyomdász halála után készült.³⁴

A győri nyomdában Bod Péternek más munkája is megjelent. Első, nyomtatásban megjelent munkájának (1746), a *Szentírás értelmére vezető* lexikonának egy későbbi kiadása Streibig Józsefnél Győrben jelent meg, az év megjelölése nélkül. Legkorábban 1783-ban, mert ekkor vette át a műhely vezetését, de ennél későbbi időpont is elképzelhető, tekintve hogy 1818-ig állt a nyomda élén. Lehet, hogy a Szinnyei által említett 1786-os évben készült.³⁵ Ennek kiadástörténetével itt nem foglalkozunk, bár ez is tartogat érdekességeket. A győri Streibig-nyomdáról tudnivaló, mert sok esetben maga Streibig Antal József, az apa, és fia, Gergely is jónak látja hangsúlyozni, hogy püspöki nyomda. Ennek ellenére mindketten élenjártak a hamis impresszumú nyomtatványok kiadásában. A nyomdász nevének elhallgatása mellett nyomtattak ugyanis a nyugat-dunántúli evangélikusoknak, de ismerünk egy „Bázeli” „Im-Hof Rodolf nyomdájában” megjelent heidelbergi katekizmust is, amely valójában Streibignél készült az 1780-as években.³⁶

II. Szent Hilarius

A *Szent Hilárius*ról Bod saját, nyomtatásban megjelent könyvei felsorolásában azt írja, hogy „nyomtattattam Szebenben 1760 (valósággal 1762-dik) esztendőben. Ezen exemplárokért fizettem a könyvnyomtatónak fh. 170. den. 50. Ennek alkalmatosságával méltóságos gróf Bethlen Ádámné Bánfi Klára asszony ajándékozott könyvnyomtatásra 3 hármastáblás aranyakat, amelyek térsnek fh. 44. den. 50.”³⁷ Önéletírásában pedig az 1762-es évről:

„Sz. Hilarius nevezettel nyomtattattván Szebenben egy magyar könyvecskét, jött kezembe az exemplárjaiból elsőben 29. Novembris. Nyomtattattam ezer exemplárt. Kerültenek az exemplárok a typographus computusa szerint in fh. 170 den. 50, melyeket nagyobb részén a magaméból fizettem ki.”³⁸ Ellentétben a *Szent Bibliának históriájával*, ebben a könyvben, sem 1760-as (helyesen 1762-es) sem 1768-as változatainak egyikében sincs ajánlás.

Bod Péternek ez az egyetlen nem tudományos igényű, hanem hasznosan szó-

³⁴ BOD Péter 1769-ben, Sárdi Sámuel szebeni nyomdász 1779-ben halt meg.

³⁵ Szinnyei szerint ez a 4. kiadás volt, és Győrben 1786-ban jelent meg, szerinte azonban már azonnal az első kiadás után a második kiadás is Győrben jelent volna meg év nélkül, de 1747-ben, lásd SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127. Ilyen kiadást és ilyen példányt azonban jelenleg nem ismer a könyvészet.

³⁶ V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, Bp., Borda Antikvárium, 1996, 123. tétel.

³⁷ BOD 2007, i. m. 132.

³⁸ BOD 2007, i. m. 112.

rakoztató munkája, amely címe ellenére nem *Szent Hilárius*ról, az egyházatyáról szól, hanem kérdés-feleletek formájában ad épületes, de szívet vidámító olvasmányt az olvasók kezébe.

A *Szent Hilárius*nak Szinnyei a komáromi–pozsonyi 1789-es kiadással együtt összesen három kiadását ismeri: első kiadása szerinte 1760-ban Szebenben készült, a 2. kiadás 1768-ban hely megjelölése nélkül és a 3. kiadás Komáromban.³⁹ Petrik Géza bibliográfiája ugyanerről a három kiadásról tud.⁴⁰ Zoványi Jenő csak első és 4. kiadását említi: Szeben, 1760 és 4. kiadását: Komárom, 1789.⁴¹

Bodnak ezzel a művével legrészletesebben Hargittay Emil foglalkozott kísérő tanulmányában,⁴² amikor 1987-ben elkészítette a szövegkiadását. Megállapította, hogy az 1768-as kiadás bővítéseket tartalmaz az 1760-as kiadással szemben: 508 kérdés helyett már 684 található benne. A továbbiakban ezt írja: „Az 1768-as kiadás címlapján azt olvashatjuk, hogy a könyv immár »harmad úttal« jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy kellett léteznie egy 1768 előtti (vagy még egy 1768-as) kiadásnak, amelynek azonban nem akadtam nyomára, ezt Petrik sem említi. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban ellentmondó adatok találhatók. – A szövegkiadás alapjául a Bod Péter életében megjelent utolsó, 1768. évi (hely nélküli) kiadást vettük.”⁴³

A *Szent Hilárius*nak Bod Péter életében megjelent két kiadását a szerző csak nevének kezdőbetűivel jelölte, a címlapon ennyi olvasható: B. P. által, és ezek a betűk is nyomdai cifrák közé vannak elrejtve. Az 1760-as évszámú kiadás sem megjelenési helyét, sem nyomdászát nem árulja el, mindössze az évszámot – amelyről Bod saját közléséből tudjuk, hogy hamis. A *Szent Hilárius* példányait megvizsgálva megállapítható, hogy mind az 1760-as, mind az 1768-as kiadásból két-két változat létezik.

„1760”, 1. változat⁴⁴ (4. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szívet vidámító, elmét élesítő... dolgok.* [1. kiadás].

Hely és nyomda nélkül, 1760 [helyesen Szeben 1762, Sárdi Sámuel].

[18] 152 [15] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

³⁹ SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127 az alábbi kiadásokat sorolja fel: 1. kiad. (Szeben) 1760, 2. kiad. 1768, hely megjelölése nélkül, 3. kiad. Komárom 1789.

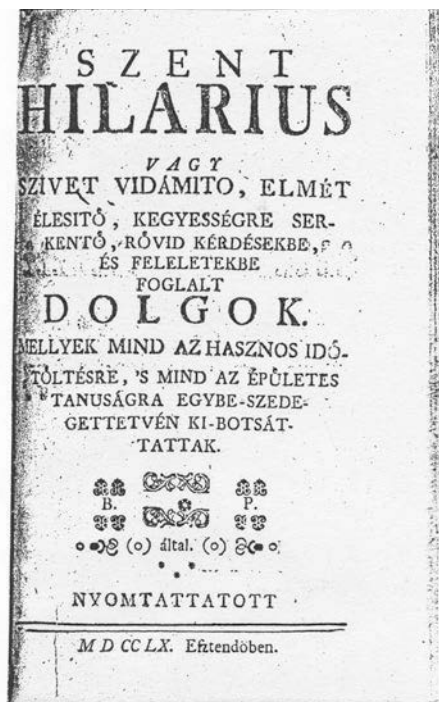
⁴⁰ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája. I.* Bp., 1888, 306.

⁴¹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 84. A könyv címlapján kettős helymegjelölés: Komárom–Pozsony olvasható.

⁴² *Szent Hilárius*, A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hargittay Emil, Bp., Szépirodalmi, 1987, 283. (Magyar Ritkaságok) OSZK MB 127.241.

⁴³ Feltehetően az OSZK 123.072 jelzetű példányát; l. Hargittay bevezető tanulmányát a *Szent Hilárius* szövegkiadáshoz, i. m. 247–248.

⁴⁴ Ilyen pl. az OSZK-ban a 821.402 és a M Assz. Kvt. 690 jelzetű példány, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a T.o. 223d jelzetű példány, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 76.170 jelzetű példánya.

4. kép. „1760”-as évszámú 1. változat

5. kép. „1760”-as évszámú 2. változat

A két, címlapján 1760-as évszámot feltüntető változat között az első, szembeötlő különbség, hogy az egyiknek végén hibajegyzék található („1760” 1. változat): „Igazításra szükséges hiba: pag. 64. lin. 19–23. Adriánusokhoz olvasd Andriusokhoz”. Ez a másik 1760-as változatban („1760” 2. változat) már elmarad, és a hibák ki vannak javítva. Ott egyébként ez a hely a 69. lapra esik. A hibajegyzékes változatot kell első kiadásnak tekintenünk (képünkön az 1. változat), ez az, amely Bod Péter szerint Szebenben 1762-ben jelent meg. Címlapján az 1760-as évszám olvasható, de a nyomtatás helye és a nyomdász neve nincs feltüntetve. Tipográfiai jellemzői alapján valóban Szebenben, a Sárdi Sámuel által vezetett városi nyomdában nyomtatták. Vagyis a két, címlapján 1760-as évet megjelölő változat közül ez az eredeti, első kiadás. Erre vallanak betűi, könyvdíszei, amelyek egyúttal azonosságot mutatnak a *Szent Bibliának Historiája* második, 1756-os kiadásának nyomdai jellemzőivel. A tizenhárom részből álló könyv 508 kérdés és feleletet tartalmaz témák szerint csoportosítva a végén tárgymutatóval, amely a kérdések sorszáma utal.

„1760”, 2. változat⁴⁵ (5. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szívet vidámitó, elmét élesítő... dolgok.* [2. kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1760 [helyesen Győr

1765 körül, Streibig János Gergely]

[18] 164 [16] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

Címlapjának szövege azonos az 1. változatéval, a nyomdai cifrák is hasonlóak és elrendezésük is igyekszik követni az előzőt. A szerző nevének B. P. kezdőbetűi itt is, mint az első kiadásban az apró ornamensek közé vannak elrejtve. Nyomdai jellemzői alapján nem abban a műhelyben készült, mint az eredeti kiadás, hanem minden jel arra mutat, hogy a győri Streibig-nyomdában. Kiadási éve ennek sem lehet 1760, hiszen már az első, eredeti kiadás sem akkor jelent meg, hanem Bod Péter szerint 1762-ben. Ez a győri kalózkidadás tehát 1762 után készülhetett, mindenesetre nem sokkal utána, de a következő, 1768-as 3. kiadást megelőzően, és valószínűleg még Bod Péter életében. Talán nem sokat tévedünk, ha 1765 körüli évekre datáljuk.

A két, címlapján 1760-at megjelölő változat címlapszövegében nincs eltérés. Hogy a főszöveg mégis 12 lappal terjedelmesebb, annak az az oka, hogy a másik nyomdában (Győrben) valamivel nagyobb betűkkel szedték. Ebben a változatban már nincs hibajegyzék, az első kiadásban jelzett hibák már ki vannak javítva. Vagyis nem kérdéses, hogy ez a szövegében – a kijavított hibáktól eltekintve – teljesen egyező, de eltérő szedésű változat a későbbi, a második kiadás. Kérdés, hogy erről az utánnyomásról – amely szükségszerűen még Bod életében készült, hiszen az 1768-as kiadást megelőzte – maga a szerző tudott-e?

Ezzel áttértünk az 1768-as változatok kérdésére. Ezeknek címe eltér az 1760-as évszámúaktól, amennyiben a cím utolsó három sora így hangzik: „most ez harmad úttal feles bővítésekkel ki-botsáttattak” A minden bizonnyal nem egyszerre készült két változat egyformán „harmad-úttal” kibocsátottnak nevezi magát, jól lehet egyikük nyilván a negyedik kiadás.

Mínthogy két 1768-as évszámú, szemre azonosnak látszó változatunk van, szükséges a kettő alaposabb összehasonlítása. Az 1760-as évszámot viselő kiadásokhoz képest a bővítést már a lapszámok is elárulják: az 1768-as kiadások lapszáma jelentősen megnőtt, 30 lappal terjedelmesebbek. Míg az „1760”-as évszámmal megjelent kiadásoknál a kérdés-feleletek száma 508, addig itt 684. Már az első rész is több kérdést tartalmaz: 32 helyett 46 kérdést.

Mínthogy ebben a kiadásban jelentősen bővült a mű tartalma, a bővítés csak Bod Pétertől származhat. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy bár Bod *Önéletírását* 1769 elejéig vezette, a *Szent Hilarius* új kiadásáról nincs szó. Sem arról, hogy elkészítette a nyilvánvalóan tőle származó bővítéseket, sem arról, hogy 1768-ban

⁴⁵ Ilyen az OSZK 289.842 és 123.076 jelzetű példánya, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a Bo 4872 jelzetű példány. Ezt adta ki a Pytheas Kiadó hasonmásban: Bp., Pytheas, 2003, 1. OSZK MB 198.129 jelzetten.

megjelent. Saját, nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzékét az 1767-es évnél abbahagyta. Pedig feltételezhető, hogy még életében meg is jelent, és így az 1768-as évszám elfogadható. Más szóval a kétféle, egyaránt 1768-as kiadási évet megjelölő változat közül az egyik valóban 1768-ban jelenhetett meg.

„1768”, 1a. változat⁴⁶ (6. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szívet vidámito, elmét élesítő... dolgok mellyek... most ez harmad uttal feles bővítetésekkel ki-botsáttattak.* [3., bővített kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1768 [helyesen Enyed, Debreczeni Sámuel].

[18] 194 [22] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

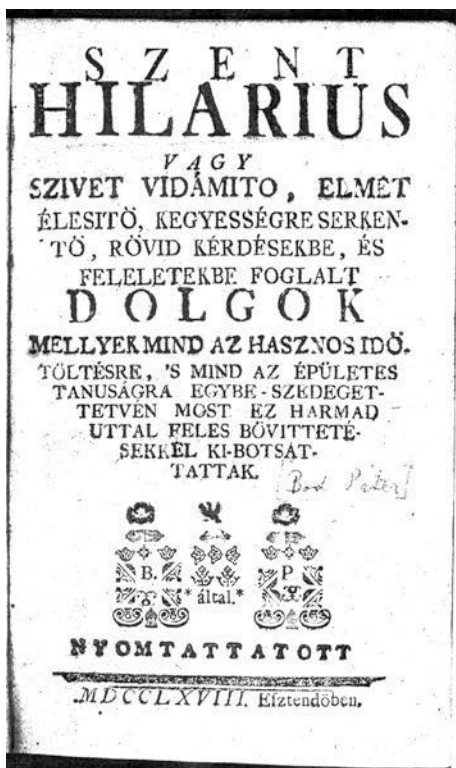
Hely- és nyomda nélküli címlapkiadás.

A címlap beosztása és díszítése továbbra is az első, eredeti kiadást követi, vagyis nyomdai cifrák közé rejtve találni a szerzőre utaló B. és P. betűket. Itt a nyomdai cifrákból egész építményt állított össze a nyomdász, tetején két apró angyalfej között madár látható.

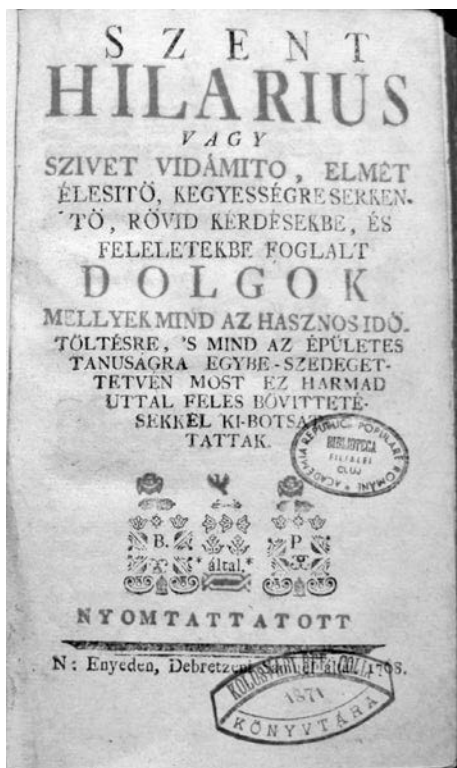
Ebben a változatban a *Mutató tábla* végén *Igazításra szükséges hibák* jegyzéke található, amely a 2. változatban már nincs benne. A felsorolt kilenc hibát a második változatban már kijavították, igaz, közben keletkeztek új hibák is: a 2. változat 684., azaz utolsó kérdés-feleletének jegyzetében „Tsengetyű” és „70. pagina” helyett „Tengetyű” és „79. pagina” olvasható. A hibajegyzék elmaradása, a hibák kijavítása egyértelművé teszi a változatok sorrendjét, tehát az általunk 1-nek nevezett változat a korábbi, az eredeti, az, amelynek nyomtatása feltehetően még Bod életében elkészült. Ezt a változatot nevezzük tehát 3., bővített kiadásnak.

Az elhallgatott nyomda – tipográfiai ismérvek alapján – az enyedi műhely, amelyet ekkor már, Kiss György halála után, Debreczeni Sámuel vezetett. A nyomdaválasztás eléggé kézenfekvő, valójában Bod műveinek kinyomtatásával legtöbbször a szebeni vagy az enyedi nyomdát bízta meg – ritkábban a kolozsvárit –, ezen tehát nincs mit csodálkozni. Érdekes viszont, hogy akár Bod maga, akár az enyedi nyomdász tudta, hogy volt egy közbülső (kalóz) kiadása is *Hilárius*ának,

⁴⁶ Ilyen a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár (Teleki Téka) 08585 jelzetű példánya, amely a máramaroszi kollégium anyagával került be a Tékába. Ezúton is köszönöm Lázok Klára könyvtárvezető és Kovács Bányai Réka segítségét, akik a példányok azonosításában segítségemre voltak. További példány található a gyulafehérvári Batthyaneumban K 10 II. 16 jelzeten (ez utóbbi példányból a Kegyes Olvasónak szóló ajánlás hiányzik). Azonosításában Biró-Hendre Doina könyvtárvezető volt segítségemre, akinek szintén köszönettel tartozom. Ilyen példány található a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban U 50.950 jelzeten (eredetileg az Unitárius kollégium tulajdonában), és a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 76.158 jelzeten. Ilyen a mostanáig meghatározatlan, címlap nélküli, 326.466 jelzeten lévő példány is az OSZK-ban.

6. kép. „1768”-as évszámú 1a. változat

7. kép. „1768”-as évszámú 1b. változat

mert ezt a mostani, bővített kiadást harmadiknak nevezi. Ha a két előző változatot külön kiadásoknak vesszük, akkor magyarázatot találunk arra, hogy miért olvasható az 1768-as kiadás címlapján, hogy „most ez *harmad uttal* feles bővítetésekkkel ki-botsáttattak”?

„1768”, 1b. változat⁴⁷ (7. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szivet vidámito, elmét élesítő... dolgok mellyek... most ez harmad uttal feles bővítetésekkkel ki-botsáttattak.* [3., bővített kiadás].

N.-Enyeden 1768, Debeczeni Sámuel.

[18] 194 [22] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

A nyomtatás helyét és nyomdászát feltüntető címlapkiadás.

⁴⁷ Ilyen példány jelenleg csak a kolozsvári Akadémiai Könyvtárból ismert, R 85.747 jelzeten (eredetileg a kolozsvári református kollégium állományából).

Váratlanul igazolódott az előbbi hely- és nyomda-megállapítás, amikor legújabbban egy olyan, Kolozsvárott őrzött példányra sikerült ráakadni, amelyen „Nyomtattatott MDCCLXVIII.” helyett a következő teljes impresszum olvasható: „Nyomtattatott N.-Enyeden, Debretzeni Sámuel által 1768”. A 6. képen látható 1a-val jelzett kiadás esetében mindezt csak tipográfiai ismérvek alapján határoztuk meg. Ilyen, a helyet és nyomdát feltüntető példány eddig sem a Bod Péter munkásságával foglalkozó irodalomban, sem a könyvészetben nem volt ismert. A könyv tartalma, beosztása, szedése, hibajegyzékkel együtt pontosan egyezik az impresszum nélküli példányokkal (1a), mindössze a címlap változott. Ebben az esetben nem két különböző kiadásról, hanem csak címlap-változatokról, ú. n. címlapkiadásokról van szó.

A kétféle címlappal megjelent könyv jól illusztrálja a korabeli nyomdász-kiadó gondját: egyrészt tudatni a lehetséges vásárlókkal és olvasókkal, hogy hol készült, kinél kapható a könyv – másrészt ugyanezt eltitkolni a hatóságok előtt. Nyilvánvalóan, és nyomdatechnikai okokból is nagyon kis időkülönbséggel, szinte egyszerre kellett készülnie a két címlapnak, amikor még állt a szedés – legvalószínűbben még nyomtatás közben módosítottak a címlapon. Még a címlapnak is csak alsó felét változtatták meg, onnantól tér el a szedés. A szerzőre utaló B. P. „által” szava alatt a Nagy-Enyedet feltüntető változatban (1b) kis, téglalap alakú nyomdai cifra található az egyébként azonos cifraépítményen belül, amely a hely nélküli változathoz (1a) hiányzik. Logikusabbnak tűnik azt feltételezni, hogy előbb teljes impresszummal, a nyomdahely és nyomdász feltüntetésével kezdték nyomtatni a címlapot, majd a példányok nagyobb része mégis hely- és nyomda nélküli címlapot kapott.

„1768”, 2. változat⁴⁸ (8. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilárius vagy szívet vídámító, elmét élesítő... dolgok mellyek... most ez harmad úttal feles bővítetésekkkel ki-botsáttattak.* [4., bővített kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1768 [helyesen Vác 1772?

Ambró Ferenc Ignác].

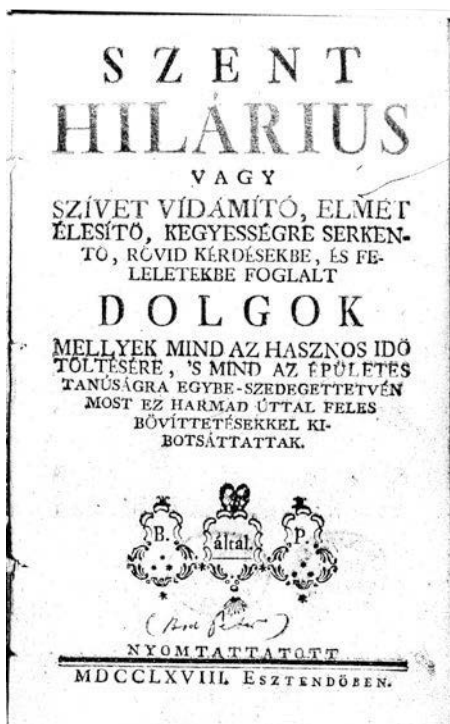
[24] 195 [21] lap – 8°

Piros–fekete nyomású címlap

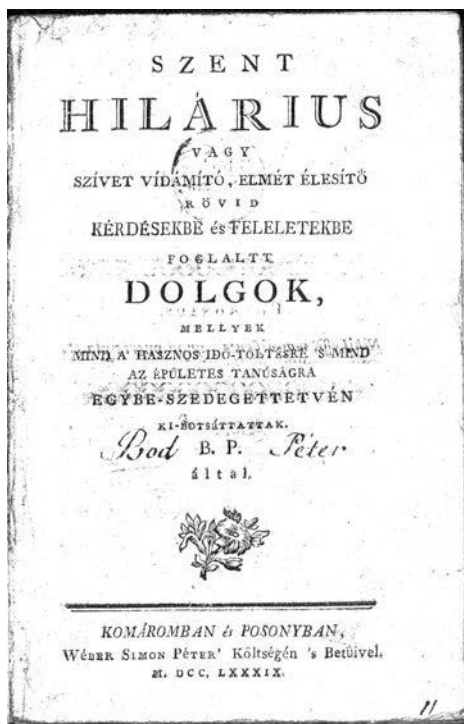
Címlapjának szövege megegyezik az eredeti (nagyenyedi) bővített kiadással, mindössze a harmad „úttal” szót nyomtatták hosszú ú-val. A címlap beosztása, díszítése szándékosan az eredeti 1768-as kiadást (1768, 1. változatot) utánozza, Itt is egész építményt alkotott a nyomdász az apró ornamenteiből, legfelül kis koronával.

A betűk, a jellegzetes nyomdai cifrák és a könyv belsejében egy máshonnan nem ismert virágos, szalagos záródísz egyértelműen bizonyítja, hogy ez a válto-

⁴⁸ Ilyen az OSZK 123.072, M 123.072 és M 123.072:2 jelzetű példánya, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bo 9231 jelzetű példánya, továbbá a kolozsvári Akadémiai Könyvtár U 52.302 és U 56.224 jelzetű példányai (mindkettő az unitárius kollégium könyvtárából került az Akadémiai Könyvtár állományába).

8. kép. „1768”-as évszámú 2. változat

9. kép. az utolsó XVIII. századi kiadás

zat meglepő módon Vácott, Ambró Ferenc Ignác műhelyében készült, a nyomdahely és nyomdász nevének ismételt elhallgatásával. Ambró, mielőtt Vácott önállósult volna, az egri püspöki nyomda művezetője volt. 1772-ben kezdte meg váci működését mint püspöki nyomdász (a győri Streibigékhez hasonlóan). Kérdés viszont, hogy Vácott mikor? Az alább ismertetendő könyvrevízióval kapcsolatos, és a *Szent Hilarius*ra vonatkozó adatok az 1772-es évet teszik valószínűvé, tehát Ambró váci működésének mindjárt első évét. Vagyis a címlapon olvasható 1768-nál négy évvel későbbre tehetjük megjelenését. Bár címlapján ez is harminckétnek nevezi magát, valójában ez a változat a *Hilarius* 4. kiadása.

Terjedelme is, és tartalma is az eredeti, 1768-as bővített kiadással azonos, annyi különbséggel, hogy itt a 195. az utolsó számozott lap, míg az előző változatban a 194. Itt is 684 kérdést-feleletet találni, és – az említett hibajavításoktól eltekintve – mindössze kisebb, helyesírási eltérések különböztetik meg az előzőtől. A lapok beosztása is igyekszik követni az előző (nagyenyedi) kiadást. Ezt a változatot ismerte Hargittay Emil, ennek szövegkiadását adta közre.⁴⁹

⁴⁹ L. Hargittay idézett tanulmányát a *Szent Hilarius* szövegkiadásához, i. m. 247.

1789, Komárom–Pozsony⁵⁰ (9. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilárus vagy szívet vídámító, elmét élesítő... dolgok*. [5. kiadás, az 1. kiadás nyomán].

Komárom–Pozsony 1789, Wéber Simon Péter.

[20] 162 [14] lap – 8°

Ez a *Szent Hilárus*nak az egyetlen olyan 18. századi kiadása, amely a kiadás helyét, idejét és nyomdászát is feltünteti: a komáromi fióknyomdával is rendelkező pozsonyi Weber Simon Péter nyomtatta 1789-ben. A szerző neve itt is csak kezdőbetűivel szerepel, mint a korábbi kiadásokon. Címlapjának szövegében nincs utalás arra, hogy ez hányadik kiadás. A címlap szövege az első két kiadást követi, nem pedig a 1768-ast. És valóban, ahogy arra már Hargittay Emil is felfigyelt, érdekes módon a pozsonyi Weber a korábbi, kisebb terjedelmű, csak 508 kérdést tartalmazó változatot adta ki újra. Mai ismereteink szerint ez Bod művének ötödik kiadása.

III. Bod Péter és az erdélyi könyvvizsgálat

Ismeretes, hogy Mária Terézia 1753. május 2-i rendeletétől számítható az erdélyi cenzúra bevezetése. Közvetlen előzménye, kiváltó oka az 1751-ben Bázelen nyomtatott Bibliák⁵¹ Erdélybe érkezése volt. A bázeli magyar Biblia mintegy kétezer bekötött példányának behozatalát próbálták megakadályozni, azzal az indoklással, hogy tartalmaznak-e új eretnokséget.

Korábban ugyanis a birodalom többi részére vonatkozó könyvvizsgálati szabályzatokat a szerzők és nyomdák nem tartották kötelezőnek Erdély tekintetében. Most viszont kifejezetten az erdélyi főkormányshéket (Guberniumot) és rajta keresztül az erdélyi nyomdákat, könyvkereskedőket, szerzőket és harmincad hivatalokat szólították fel, hogy vessenek véget annak a helyzetnek, hogy a nyomdák bármit kinyomtathatnak, és az országba bármilyen könyv behozható. Ezután a királyi főkormányshékek minden sajtó alá adandó művet előbb vizsgálatra maga elé kellett rendelnie, és a kézirat elejére iktatandó engedély nélkül sem kinyomtatni és sem árusítani nem volt szabad. A rendelkezés nem választja külön az előzetes és utólagos könyvvizsgálatot, azaz a cenzúrát és a revíziót.

Minthogy Erdélyben századokon keresztül sem központi cenzúra, sem revízió nem volt (legfeljebb városi, egyházi), érthető, hogy keresztülvitele nem valósult meg hiánytalanul, a szerzőket és a nyomdákat azonban óvatosságra intette. Bod Péter példáját nézve látjuk, hogy három első munkája még a cenzúrarendelet előtt látott napvilágot, A' *Szent Bibliának históriája* 2. kiadása azonban már azt követően. Ettől kezdve figyelhetők meg egyrészt az elhagyott város, nyomdamegjelölések, másrészt a hamis kiadási évek és helyek. Későbbi munkái közül szinte

⁵⁰ Ilyen az OSZK-ban a 124.945 jelzetű példány.

⁵¹ *Szent Biblia*, Basilea, Im-Hof Rodolf János, 1751, l. PETRIK 1888, i. m. I, 280.

csak a temetési beszédek és egyházkormányzati művek jelentek meg teljes impresszummal. Megtévesztésül ő is használta a hamis külföldi nyomdahely megjelölést: *Szent Heortokrátés* című munkáján a hamis „Oppenheim 1757” olvasható a címlapon, feljegyezte azonban, hogy a könyv valójában 1761-ben Szebenben készült.⁵²

Amikor Bod *Önéletírásában A' Szent Bibliának Historiája* második, 1756-os kiadásáról írt, arra nem utalt, hogy miért került rá a korábbi, 1748-as korábbi keltezés. Mivel az 1753-as cenzúrarendelet után jelent meg, valószínű, hogy a cenzúra megtévesztése érdekében tették rá az első kiadás keltezését⁵³ – írja Haiman György. Ez a magyarázat megalapozottnak látszik nemcsak számunkra, hanem annak látszott már a kortársak számára is. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár (Teleki Téka) egyik példányának⁵⁴ címlapján a „Szebenben nyomtatt: Sárdi Sámuel által 1748 Eszt.” impresszum mellett korabeli kézzel az alábbi bejegyzése olvasható: „igazán 1756”, az előzéklapon pedig ez áll: „Ez második editiója ezen hasznos könyvnek 1756 esztendőben készült bővítéseivel az T. Auctornak. Azért iratott pedig 1748 eszt., hogy az üldözést elkerülhesse a' Typographus.” Az általunk 2. számmal jelölt változatra került ez a bejegyzés. Tehát már a kortársak is tisztában voltak azzal, hogy ez ugyan impresszumában az 1748-as évszámot jelöli, de valójában 1756-ban jelent meg.

Utánnnyomások esetében a hamis évszám természetesen a könyvvizsgálók megtévesztését szolgálja. Akinek nem került kezébe egyszerre két különböző külsejű kötet, és nem hasonlította össze, annak eszébe sem jutott, hogy hamis évszámú könyvről van szó. A nyomdászok tehát korábbra datálták azokat a könyveket, amelyek újonnan nyomtatva fennakadhattak a revízió.

Bár az említett első erdélyi cenzúrarendelet már óvatosságra intette a szerzőket, köztük Bod Pétert, de először csak eseti rendelkezések születtek a könyvek terjesztésének megakadályozására. A mindenre kiterjedő erdélyi cenzúra, valamint a cenzúrabizottság felállítása (*Commissio Censurae Librorum*) az 1769. február 4-i királyi leirat értelmében történt, amelyet kiegészített egy 1770. május 4-i és augusztus 17-i királyi leirat, végül 1772. április 22-én kelt udvari rendelettel megküldték az erdélyi főkormányzásoknak az osztrák örökös tartományokban lévő könyvtárak számára kiadott szabályrendeletet. A cenzúrabizottságnak egyformán hatáskörébe tartozott az előzetes és az utólagos könyvvizsgálat.

Lehet, hogy a fenti rendeleteknek egyik közvetlen kiváltó oka éppen Bod Péter néhány munkája volt. Tény, hogy egy 1768. november 24-én kelt királyi leirat utasította az erdélyi főkormányzást, hogy Bod Péter *Smirnai Sz. Polikárpusát* és a *Magyar Athenast* és a *Heidelbergi Káté* átdolgozását foglalja le, használatukat tiltsa meg, s kutassa fel a könyvek létrehozóit. A feladat végrehajtására a református Főkonzisztóriumot kérték fel, amely azután 1769. január 29-én gróf Lázár Jánosnak mint a református egyház főgondnokának továbbította a levelet

⁵² Bod 2007, i. m. 132 és V. ECSÉDY 1996, i. m. 103. tétel.

⁵³ HAIMAN 1975, i. m. 20.

⁵⁴ T.o. 36a jelzeten.

azzal, hogy segítségét kérjék a *Heidelbergi Katekizmus* érdekében és „Tiszt. Bod Péter eő kegyelme munkái közül az *Polycarpus* és Magyar *Athenas* nevű könyveknek confiscalltatása”⁵⁵ ügyében. Lázárnak időhúzással sikerült is a könyvek elkobzását elkerülnie. Az ügy egyre húzódott, míg végül 1769. március 6-ra tűzték ki a tárgyalást. Bod Péter ekkor már négy napja halott volt.

Bod *Szent Hilárius*ának elkobzására a cenzúrarendelt életbelépése (1769) után három évvel került sor, azaz 1772-ben. Ekkor került a könyvvizsgálók látókörébe ez a könyv.⁵⁶ Vagyis nem 1768-ban, még Bod által készített bővített változatának kinyomtatásakor. Ha mégis erről a hely megjelölése nélkül, de Nagyenye-den nyomtatott kiadásról lenne szó, akkor érthetetlen, hogy csak három évvel kinyomtatása után tűnt fel a könyvvizsgálóknak. Nehéz értelmezni azt a Jakab Eleknél található állítást, hogy Bod Péter *Szent Hilarius* című munkáját „külföldön nyomtatott” műnek nevezi.⁵⁷ Az 1768-as évszámmal megjelent variánsok egyike sem vall külföldi nyomtatványra. De azt is nehéz megérteni, hogy miért kerültek ennek a könyvnek példányai a kolozsvári harmincadhivatalhoz, ahol az egész szállítmányt elkobozták.

Ha azonban feltételezzük, hogy a meggyőződésünk szerint 1772-ben Vácott készült, de „1768”-as évszámot feltüntető utánnyomott példányokról van szó, akkor érthető, hogy a Magyarországról (a váci nyomdából!) Erdélybe érkező kötetek a kolozsvári harmincadhivatalnál akadtak fenn. Jakab Elek valószínűleg csak ebből a tényből következtetett arra, hogy külföldön készülhettek, megjegyzését azonban úgy kell értelmeznünk, hogy Erdélyen kívül nyomtatták őket. Az elkobzást követően november 6-án a Gubernium felkérte a királyi kincstárt, hogy a szóban forgó könyveket mint lefoglalt és eltitkolt könyveket Kolozsvárról szállíttassa Szebenbe a Guberniumhoz, ahol addig lesznek, míg a szerző a kijelölt hibákat és sértő kifejezéseket művéből kitörli.

Jakab Elek felteszi a költői kérdést, hogy vajon „meddig volt lefoglalva az oly szelid hibákkal vádolt könyv, adatokat nem találtam felőle, későbbi földszabadulását tudatja azon körülmény, hogy hazánkban ma is sok magán és közkönyvtárban föl található.”⁵⁸ Ehhez még annyit kell hozzáfűznünk, hogy nemcsak a *Szent Hilarius* Bod Péter életében megjelent bővített kiadásából, hanem a meggyőződésünk szerint 1772-ben Vácott készült változatból is jutottak el, és ma is fellelhetők példányok Erdélyben.

Mivel azonban e kiadásokat, megtévesztő évszámuk miatt, eddig nem választották külön, csak akkor lehet pontos ismeretünk arról, hogy melyik kiadásból hány példányt őriznek közgyűjteményeink határon innen és túl, ha ki-ki átnézte és azonosította sajátját.

⁵⁵ ALBERT András, *Gyalakuti gróf Lázár János = Studia Caroliensia* 2004, 133.

⁵⁶ Hargittay idézett bevezetője, 12–13.

⁵⁷ JAKAB Elek, *A cenzúra története Erdélyben = Figyelő*, 1881, 171.

⁵⁸ JAKAB 1881, i. m. 173.

V. ECSEDY, JUDIT

To the editions of Peter Bod's works with false date

The author is dealing with the different 18th editions of the works by the famous Transylvanian writer Peter Bod, focusing on his two works *A Szent bibliának históriája* (History of the Holy Bible) and *Szent Hilarius*. Literary historians and bibliographers are faced with variant editions of these two works by Bod, where the imprint data were either false or entirely missing.

With the increasing knowledge of the holdings of historical book collections on the one hand and the better overview of the equipment of 18th century printing offices it was possible to locate and date these editions, and also detecting the printing shop issuing them. This way three different editions of *A Szent bibliának históriája* was determined all bearing misleadingly the place name Szeben (Hermannstadt, Sibiu) and the year 1748, although only one variant of them was actually produced in 1748. The others were either printed later in Szeben or, what is more striking, more than 30 years later in Győr, a printing shop near the Western border of Hungary. The variants were determined by the author with the help of the identical printing equipment of the respective offices. A closer look at the contents of these variants proved that they are actually not variants but three different editions with major alterations in the text.

It was already known to scholars that there were two editions of *Szent Hilarius*, one bearing the year 1760 and the other 1768, both with missing printing place and printer's name. However, from the many recently emerging copies it appeared that both editions have further variants, some of which were issued outside Transylvania but imported to Transylvania.

The majority of the editions of these two works by Bod were printed in the lifetime of Bod. Consequently the false dates on the title pages must have appeared with the consent of the author. The reason is the newly introduced regulations of book revision and control previously unknown in Transylvania.

DEÁK ESZTER

Egy tudós eszmecsere dokumentumai – Schedius Lajos levelezése*

Schedius Lajos (1768–1847) kiadás előtt álló levelezése a *Magyarországi tudósok levelezése* című forráskiadás-sorozatban alkalmat és lehetőséget nyújt arra, hogy e szövegek tudomány- és művelődéstörténeti tanulságait összegezzem a Schedius-életmű eddigi értékeléseibe illesztve, azokat kiegészítve.

Az 1785–1847 közötti időszakból fennmaradt Schedius-levelezés mintegy hatvan magyarországi és külföldi tudós barátjának 216 levelét tartalmazza, és nagy százalékban a dokumentumok első közlését jelenti. A kiadás törzsanyagát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található Schedius-levelezés hagyatéka alkotja 57 levélíró 136 Schediusnak szóló levelével, amelyek túlnyomórészt tudományszervezési dokumentumok.¹ Csekélyebb hányada a leveleknek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, az Evangélikus Országos Levéltárban, illetve a Magyar Országos Levéltárban található, néhánynak külföldi a lelőhelye: a Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský národný archív), a Stadtbibliothek Schaffhausen (Johannes von Müller hagyatéka), a bécsi Allgemeines Verwaltungsarchiv illetve az Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, és Staatsbibliothek Berlin, Handschriftenabteilung (Richter-Nachlass), Badische Landesbibliothek Karlsruhe. Schedius (válasz)leveleiből igen kevés maradt ránk, ezek elszórva találhatók egy-egy tudós esetleges módon fennmaradt irodalmi hagyatékában.

A Schedius-levelezés egyes részeit különböző régebbi és újabb kiadások a múlt század elejétől napjainkig részben már közzétették. Ezek közül nagyobb terjedelmű levelezés-kiadás a Fritz Valjavec által 1933-ban kiadott 28 levél az MTA Kézirattárából,² a Váczy-féle Kazinczy-levelezés harmadik és negyedik kötetében találhatók Kazinczy és Schedius egymásnak írott levelei,³ továbbá a Vargha Domokosné által 1984-ben publikált Schedius–Zách János Ferenc-levelezés, mely elsősorban földrajzi, csillagászat-történeti, de általános tudománytörténeti vonatkozású is.⁴ Enyedi Sándor adta közre az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság

* A levelezés-kiadás az OTKA K 100446 pályázat keretében készül.

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, M. Irod. Lev. 4 r. 154.

² VALJAVEC, Fritz, *Briefe Deutscher Gelehrter und Schriftsteller an Ludwig Schedius = Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, Bp., 1933, 258–302.

³ *Kazinczy Ferenc levelezése*, közléteszi Váczy János, I–XXI, Bp., 1890–1911. (továbbiakban KazLev).

⁴ *Briefe Franz Xaver von Zach in sein Vaterland*, hrsg. und eingeleitet von Peter Brosche, Vargha

irataiból a Társaság és Schedius kapcsolatára vonatkozó leveleket,⁵ May István pedig Schedius és Miller Jakab Ferdinánd fennmaradt kölcsönös leveleit.⁶ Ezen kívül léteznek egy vagy néhány levélre vonatkozó kisebb közlemények, melyek egy-egy tudománytörténeti szálát világítottak meg a Schedius-életműből, s Doromby Karola 1933-as Schedius-monográfiája is gyakran hivatkozik a levelekre.⁷

A levélgyűjtemény írói szinte kizárólag tudós értelmiségiek, a fennmaradt levelek között csupán egy szól Széchényi Ferenc grófhhoz, illetve egy datálódik István főhercegtől. A gyűjteményben alig van családi, kifejezetten privát jellegű levél, szinte kizárólag a kor tudományos és kulturális életére vonatkozó szakmai, tudós levelekről van szó.

A legnagyobb egységet a levelezésen belül Kreil Antal Bécsből írott 42 levele jelenti, amely nagy száma ellenére is feltehetően csak töredéke az elküldötteknek. A Schedius–Zách János Ferenc levelezés tizenhat darabja, igen terjedelmes szövegekkel, ismét jól körülhatárolható egységet alkot földrajzi–csillagászati tematikájukkal. A külföldi levélírók szinte kizárólag a német nyelvterülethez tartoznak, ezen belül Göttingen és Jéna egyetemi tanáraival a legintenzívebb a levélváltás, ami érthető, Schedius életében két meghatározó szerepet játszó külföldi egyetemről lévén szó. Nyelvi megoszlásuk szerint a levelek túlnyomó többsége német nyelvű, de Schedius latinul levelezett például Kovachich Márton Györggyel, magyarul és latinul Horvát Istvánnal, magyarul és németül Toldy Ferencel, kizárólag magyar nyelvű az Aranka Györggyel és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasággal folytatott levelezése. Időbeli megoszlásuk szerint a levelek többsége, (mintegy 80 százaléka) az 1790–1810 közötti időszakot, tehát a klasszikus századfordulót reprezentálja, a fennmaradó hányad eloszlik az 1810-es évektől az 1847-ig tartó időszakban.

„A levelek az együttműködés bizonyítékai”,⁸ a levelezés a tudományos együttműködés és véleménycsere legfőbb fóruma, a Magyarországon szervezett kezek közt még nem létező hivatalos tudományos társaság szerepét is pótolja. A korszak levelezései azt tükrözik, hogy a kultúra (és a tudomány) ebben az időszakban erősen a társadalmat, közéletet és közvéleményt formáló tényező, mely áthatja az emberek mindennapjait, eszmevilágát. A levelezés nyilvánosságában a kulturális tevékenység a személyiség legfontosabb jellemzője: ennek alapján létesülnek és formálódnak kapcsolatok, ez lesz az egyén értékmérője.⁹

Magda, Bp., ELTE, 1984. (Publications of the Astronomical Department of the L. Eötvös University, 7).

⁵ ENYEDI Sándor, *Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság = Magyar Könyvszemle*, 1989, 146–165.

⁶ MAY István, *Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából = Magyar Könyvszemle*, 1991, 266–278.

⁷ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., Pfeifer, 1933, (Német Philológiai Dolgozatok, 56).

⁸ SZELESTEI N. László, *Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, Tanulmányok, Bp., SZENAL, 2006, 7.

⁹ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 23–24.

Az 1788–1791 között a göttingeni egyetemen teológiát és filológiát hallgató Schedius szellemi előmenetelét otthonról egykori soproni tanára, Schwartner Márton – egy éve a pesti egyetem professzora, korábban maga is göttingeni diák – kíséri figyelemmel, adja meg az eligazodási pontokat a nagyreményű ifjúnak. 1789. május 10-i, igen terjedelmes, bensőséges, baráti hangvételű levele az aktuális magyarországi hírek mellett alapvető, egész életére kiható támpontokat fogalmaz meg az egykori tanítvány stúdiumaihoz. Ezzel adja meg Schedius szellemi tájékozódásának kereteit, és a későbbi tudós elhivatottságának irányát is megszabja. Schwartner felhívja a figyelmét arra, hogy a magyar történetírásban még számos fehér folt van, és különösen fontos volna a német tudós világ érdeklődését felkelteni a magyar történelem iránt. Hangsúlyozza, hogy a magyar állam történetével foglalkozó tudós nehéz helyzetben van, mert megállapításai vagy a patrióta meggyőződést vagy a bécsi udvar érdekeit sértik. Ennek tudatában is arra biztatja Schediust, kezdje meg kritikai tájékozódását és kutatásait a hazai történelem terén, amihez a göttingeni egyetem kiváló professzoraival és könyvtárával egyedülálló szellemi műhely. Fontosnak tartja kiemelni, hogy történeti stúdiumaiban a német és angol példa vezesse, továbbá forrásműveket és a nagynevű professzorok (Ludwig Spittler, Johann Stephan Pütter, Ludwig Schlözer, Christian Gottlob Heyne) előadásait ajánlja figyelmébe. A levelezés-kiadás egyik első darabja tehát jelképesen is Schedius pályakezdésének egy fontos dokumentuma.

Schedius a kor legjobb német egyetemén valóban elsajátította mindazt, ami az akkori univerzális tudáshoz szükséges volt: klasszika-filológiát, teológiát, történelmet, statisztika- és földrajztudományt. Kiváló professzorai közül az újhumanizmus európai hírű professzora, Christian Gottlob Heyne volt rá legnagyobb hatással, akivel közeli barátságba került és hazatérve annak haláláig levelezett. Neki köszönhetően kapcsolódott be a tudományos műhelymunkába: Heyne magas színvonalú filológiai szemináriumában ókori szerzők kiadásain dolgoztak diáktársaival, akik nagy részéből neves irodalmár, filológus vált. Itt szívta magába életre szólóan az újhumanizmus, vagyis az antik, főleg görög irodalomra, művészetekre, archeológiára épülő komplex tudomány modern művelődési eszméjét.¹⁰

Hazatérve Magyarországra megpályázta a pesti egyetem esztétika tanszékének tanári állását, és a jóízlelről és az esztétikai tehetség meghatározásáról írt tanulmányával elnyerte azt. A húsz pályázó, pl. Révai Miklós és Verseggy Ferenc pályamunkája között Schedius és Szentjóni Szabó László írásbeli dolgozata képviseli az időszak esztétikai eszméjét a legmagasabb színvonalon. Az akkor huszonhárom éves Schediusnak az itt kifejtett, kiforrott esztétikai–filozófiai elvei csírájában már későbbi nagy művét, az 1828-as *Principia Philocaliae*et előlege-

¹⁰ Heyne és Göttingen magyar kapcsolatairól összefoglalóan legújabbban I. FUTAKY István, *Göttinga, A göttingeni Georg-August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat, 7), 30–33; *Göttingen dimenziói, A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. Gurka Dezső, Bp., Gondolat, 2010; különösen BALOGH Piroska, *Heyne és Schedius Lajos, A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában*, 127–140.

zik.¹¹ 1792-től az esztétika, filológia, majd a görög nyelv professzora, 1809-től pedig a pesti bölcsészkar dékáni tisztségét is betöltötte. Fiatal tanárként bekerült a pesti tudományos és irodalmi élet összejöveteleibe. Tagja lett a főleg egyetemi tanárokból álló szabadkőműves páholyoknak, a *Zu den sieben Sternen*nek, és hamarosan saját budai otthona is egyik találkozó helyévé vált a tudósokból, egyetemi tanárokból álló értelmiségi körnek, amelyhez a piarista tanár Koppi Károly, a kantianus filozófia professzor Kreil Antal, a természetrajz és mezőgazdaság tanára, Mitterpacher Lajos, az éremtan tanára Schönvisner István, Winterl Jakab vegyésztanár, Haliczky András a német nyelv tanára, Schraud Ferenc orvostanár tartoztak. Közülük többen majd Schedius folyóiratának és a tervezett tudós társaságnak a bázisát alkotják. A szintén Schedius baráti köréhez tartozó Kármán József javaslatára itt született meg a gondolat, hogy Pestet irodalmi központtá tegyék.¹² Az 1790-es évek első felének felpeszsdülő és reményteli politikai és közéletében a pesti társaságok, szalonok és páholyok egyre inkább az aktuális politizálás színterei lettek. A tudósok, tanárok és a jakobinus-szervezkedés radikálisabb értelmisége ezeken a fórumokon találkozott és cserélt véleményt (pl. Abaffy Ferenc házában), és követte figyelemmel a francia eseményeket, vitatta meg a modern irodalmat, és a magyarországi változások lehetséges módjait. Schedius ezekben a körökben is kapcsolatba kerülhetett a fiatal jurátussal, Öz Pállal, aki 1790-ben befejezve az egyetemet, részt vett a pozsonyi országgyűlésen, majd 1792-től önálló ügyvédként működött Budán. De valószínűbb, hogy az egyetemen találkoztak először hivatalosan, amikor Schedius filozófiai doktori vizsgájára készült, és Őzt rendelték mellé felkészítőnek.¹³ Schedius Öznek írott

¹¹ Vö. SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971, 78–106; Uő, *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1971, 212–222. Schedius esztétikai munkásságáról vö. JÁNOSI Béla, *Schedius Lajos esztétikai elmélete*, Bp., MTA, 1916, (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, 6); DOROMBY 1933, i. m. 21–24; *Schedius Lajos János széptani írásai*, szerk. Balogh Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. (Csokonai könyvtár, 12); BALOGH Piroska, *Ars scientiae*, Közlemények Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 361–413; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában, Budapest, Universitas, 2009, 310–317.

¹² Vö. TOLDY Ferencz, *Irodalmi társas körök emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig* = *A Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, Új Folyam, X., Bp., 1875, 211; WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Bp., MTA, 1935, 100; VEKERDI László, „A Tudománynak háza vagy” Reáliák a Régi Akadémia terveiben és működésében, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1996, (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 1), 16–17. – Schedius jelenlétéről Kármán József folyóiratában I. SZILÁGYI Márton, *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996, 127–143.

¹³ Vö. BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai, I–III*, Bp., Akadémiai, 1952–1957, III, 1952, 377. (Szolártsik Sándor vallomása); DEGRÉ Alajos, *Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban* = *Állam és jog*, 1953, 29.

leveleiből¹⁴ a kettejük közti teljes bizalom és barátság tükröződik, ugyanakkor a visszafogottabb Schedius óvatosságra inti fiatal barátját. Az 1793 októberében, tehát már a Martinovics-szervezkedés idején kelt levél többértelmű szövege az új lakásban való tennivalókról a beköltözés előtt, a barátnak adott jó tanácsok formájában olvasható, illetve értelmezhető a konspiráció nyelvén is burkolt üzenetként Őz számára. Őz a jakobinus szervezetkezés radikálisabb társadalmi átalakítást képviselő tagjai közé tartozott, a per során fogalmazott *Apológiájában* már republikánusnak vallja magát, s ezt az elvbarátai számára fogalmazott politikai végrendeletét Schediusnak is eljuttatta.¹⁵ Az 1794 decemberében leleplezett szervezetkezést követően a pesti egyetemi tanárok jó része ellen hivatalos eljárás indult. Koppi Károly, Kreil Antal, Pasquich János, Barits Béla, Schraud Ferenc, Haliczky András kerültek elsősorban a hatóság látókörébe, mint akik valamilyen módon kapcsolatban álltak a Martinovics-féle szervezkedéssel, és szabad gondolkodásukkal veszélyes tanokat oltottak az egyetemi ifjúságba.¹⁶ Schedius ellen az egyetlen vádpont a republikánus Őz Pállal való közeli barátsága volt, de végül tisztázták a vádak alól és felmentették. Ebben szerepet játszhatott József nádor közbenjárása, akihez közeli kapcsolat fűzte.¹⁷ Tanártársai közül Koppi Károlyt és Kreil Antalt bocsátották el az egyetemről. A helytartótanácsi vizsgálat Kreilt, főleg Martinovics vallomásai alapján, vallástagadó szabadgondolkodónak bélyegezte, aki egyszersmind radikális politikai nézeteket is vall, s így tanításaival veszedelmes az ifjúság számára. Koppival együtt nyugdíjazták, és Pest-Budát is el kellett hagyniuk. Az 1795. június 23-i kormányhatározat a Kant-féle filozófiai rendszer oktatását is betiltotta az ország minden tanszékén.¹⁸

A bajor származású illuminátus–kantianus Kreil Antal (1757–1833), aki Salzburgban és Bécsben tanult filozófiát és teológiát, 1785 óta volt a pesti egyetem filozófia professzora. Schedius közeli barátja és eszmetársa volt annak Göttingenből való hazatérése óta, az esztétika tanszékre kiírt pályázat bírálóbizottságának tagjaként Schedius munkáját tartotta a legjobbnak és rangsorolta az első helyre.¹⁹ A Passauban született Kreil már hazájában is veszélyes illuminátusnak számított, s az irányzat bajorországi betiltásakor telepedett át Bécsbe, ahol Born Ignác páholyában, a Monarchia elsőszámú illuminátus központjának számító *Zur wahren Eintracht*ban tevékenykedett. A páholy fő elvét, vagyis a tudományos szabadkőművesség eszméjét magáévá téve intenzíven foglalkozott a régi

¹⁴ *Schedius Lajos Őz Pálnak*, Pozsony, 1790. október 9.; Pozsony, 1793. október 14. OSZKK Quart. Lat. 2312. 148–149. fol.

¹⁵ Vö. BENDA 1952–1957, i. m. II, 741.

¹⁶ SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Bp., Pázmány Péter-Tudományegyetem, 1935, 202–203.

¹⁷ SZENTPÉTERY 1935, i. m. 202–203; DOMANOVSKY Sándor, *József nádor iratai 1792–1804*, Bp., Franklin, 1925, 37, 41, 46.

¹⁸ MÁLYUSZ Elemér, *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 885.

¹⁹ SZAUDER 1971, i. m. (11. j.), 93.

egyiptomi és görög kultúrával, tudománnyal és misztériumokkal, azzal a titkos tudásanyaggal, amely szerinte nem került át a köztudatba, csak bűvópatakszerűen hagyományozódott tovább tudósok szűk körén keresztül, és amely alapja kell hogy legyen a szabadkőművesség modern tudományos rendszerének. Kreil páholybeli előadásai a *pitagorasz szövevényéről*, az újplatonikusokról, és az eleusisi misztériumokról – amelyeken jelen lehetett a páholytárs Leopold és Wolfgang Amadeus Mozart is –, a *Freymaurer-Journal* 1785/86. évfolyamában jelentek meg.²⁰ Kreil 1797 áprilisában utazást tett Egyiptomba, ahogy erről röviddel az után Schediusnak írott levelében említést tett.²¹

A bécsi illuminátusok vezetőjének, Born Ignácnak az ajánlásával érkezett 1785-ben Pest-Budára, ahol folytatta szabadkőműves működését. A 70-es években a Draskovich-obszervancia jegyében létrejött *Zur Grossherzigkeit* páholynál – Orczy József utódjaként – főmester lett.²² Kreil a pécsi akadémia tanárával, a szintén bajor származású Delling Jánossal együtt Kant első magyarországi követői közé tartozott, egyetemi tankönyvei, a *Handbuch der Logik* (Wien, 1789) és a *Vindiciae systematis Kantiani* (Viennae, 1801) Kant filozófiai rendszerét követik.²³ Az előadásaiban és műveiben képviselt elvek, melyek az egyházi dogmák kétségbevonhatatlanságát kérdőjelezték meg, a hatóság szemében veszélyes tanoknak minősültek. Először Pozsony megye vádolta meg Kreilt 1790-ben panteista tanok terjesztésével, vallási szkepticizmussal, szabadszellemű gondolkodással – az ellene indított vizsgálat azonban akkor felmentéssel zárult.²⁴ A 90-es évek elején Kreil tevékenysége politikai színezetet nyert a radikalizálódó ellenzéki köznemesi mozgalommal való kapcsolata révén. Abaffy Ferenc házának állandó látogatója volt, mely az egyetemi tanárok és a protestáns köznemesi ellenzék gyülekező helye volt, s fölmerült vele kapcsolatban a köznemesi ellenzék porosz külpolitikai tájékozódásában játszott lehetséges szerepe is, ezen kívül a Marseillaise német fordítása is az ő nevéhez fűződik.²⁵ Az 1795-ös tanárok elleni vizsgálat során már nemcsak kantianizmusa, ateizmusa, de a monarchiaellenesség is vádpont volt ellene.

²⁰ *Über die wissenschaftliche Maurerey = Journal für Freymaurer*, 7, 1785, 49–78; *Geschichte des pythagoräischen Bundes = Journal für Freymaurer*, 5, 1785, 3–28; *Geschichte der Neuplatoniker = Journal für Freymaurer*, 6, 1785, 5–51; *Über die eleusinischen Mysterien = Journal für Freymaurer*, 10, 1786, 5–42. Kreil értékezeiről és szerepéről a „tudományos szabadkőművesség” kapcsán vö. ASSMANN, Jan, *Die Zaubrerflöte*, Oper und Mysterium, München, Carl Hanser Verlag, 2005, (A varázsfuvola, Opera és misztérium, Bp., Atlantisz, 2012), 100–105, 151, 157, 198, 216, 222.

²¹ Kreil Antal Schediusnak, Pozsony, 1797. április 30.

²² VEKERDY 1996, i. m. 10–11.

²³ PUKÁNSZKY Béla, *Kant első magyarországi követői és ellenfelei = Protestáns Szemle*, 1924, 294–303. HORKAY László, *Kant első magyar követői = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 201–228.

²⁴ SZENTPÉTERI 1935, i. m. 198–200.

²⁵ DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete*, I. Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1944, 192, 197–198; SZENTPÉTERI 1935, i. m. 202–203; ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., Lucidus, 2001 (Kisebbségkutatás könyvek), 149.

Az 1795. december 13-i határozat alapján Pestről kiutasított Kreil Bécsben telepedett le, ahol a neves könyvkereskedő, a bécsi jakobinus körökhöz közel álló Alois Blumauer (1755–1798)²⁶ könyvkereskedésébe társult be, majd ennek halála után az üzletet átvevő Johann Degenhez csatlakozott, és igen jó üzleti érzékkel főként antikvár könyvek vételével és eladásával, többek közt saját egykori könyvtárának kiadásával foglalkozott. Az egyetemről való elbocsátása után már Pesten árulni kezdte saját könyvtárát, melyet később Kilián Ádám könyvkereskedő pesti üzletében hagyott letétben, s a hatóságok már ekkor elkoboztak belőle néhány veszélyesnek tartott példányt, például G. T. François Raynal munkáit.²⁷

A Schedius-levelezésben Kreil Antal 42 levele maradt ránk az 1796–1804 közötti időszakból, s ez a mennyiségű levél a sajnálatos módon fenn nem maradt válaszlevelek nélkül is mutatja e barátság és kapcsolattartás intenzitását. Kreil a Schediusszal folytatott közel tíz éven keresztül tartó sűrű levelezés révén tartotta a kapcsolatot a pesti, illetve magyarországi szellemi élettel, egykori kollégáival, barátaival. A pesti bizalmas jó barát volt a magyarországi könyvkereskedési hálózatának biztos pontja: az ő segítségével bonyolította szerteágazó könyvügyleteit, szerezte be és küldte meg a korábbi egyetemi kollégák, barátok számára a megrendelt, elsősorban tudományos munkákat. Könyvjegyzékek küldése áll e levelezés középpontjában, melynek áttekintése igen tanulságos a kor tudós tanári rétegének körében használt és olvasott tudományos irodalom összetételére nézve. Az ókori auktorok 17–18. századi kiadásai mellett ugyancsak 17–18. századi tudományos munkák (természettudományos, filozófiai, vallásos) szerepelnek Kreil kínálatában, s a szóban forgó művek is tükrözik liberális, szabadgondolkodó beállítottságát. Schediust állandó megbízatásokkal látja el a vásárolni, illetve eladni kívánt könyvekkel kapcsolatban: a könyveket ő továbbítja a megrendelőknek, a vételárat pedig különböző közvetítőkön keresztül juttatja el Bécsbe. Kreil intenzíven és tudatosan építette ki könyvkereskedői hálózatát korábbi ismerősei, pesti egyetemi tanártársai, illetve magyarországi tudós kollégák köréből, a személyes kapcsolatok bővítése érdekében 1796-ban felkereste a pozsonyi országgyűlést is, Morvaországba, Németországba utazott. Magyarországi könyvmegrendelő ügyfelei, akiknek a neve leggyakrabban szerepel a levelezésben: az egykori pesti tanártársak Schwartner Márton²⁸, Barits Adalbert²⁹, Schraud Ferenc³⁰, Szűts Ist-

²⁶ Blumauerről vö. ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Edith, *Freimaurerei im josephinischen Wien*, Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner, Wien–Stuttgart, W. Braumüller, 1975.; *Aloys Blumauer und seine Zeit*, Hrsg. Franz M. Eybl, Johannes Frimmel, Wynfried Kriegleder, Bochum, Winkler Verlag, 2007 (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 21).

²⁷ Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 562.

²⁸ (1759–1823), történész, statisztikus, a pesti egyetem diplomatika tanára, az Egyetemi Könyvtár őre.

²⁹ (1742–1813), jogtudós, egyetemi tanár, rektor a pesti egyetemen.

³⁰ (1761–1806), bölcsész és orvosdoktor, egyetemi tanár, a pesti egyetem dékánja 1799–1802, 1802-től országos főorvos, királyi tanácsos.

ván³¹ mellett Benkő Ferenc³², Benke Mihály³³, Hari Péter³⁴, Poroszkay János³⁵, Juraj Ribay³⁶. A magyarországi könyvkereskedők közül Kilián Ádámmal³⁷ és Meissner Ferenc³⁸ állt kapcsolatban, valamint Liedemann György könyvbizománnyossal. Kiliánál még 1795-ben, Pestről való kiutasításakor letétben hagyott könyveit is Schedius segítségével próbálta meg értékesíteni.

A folyamatos könyv-és pénzügyletek, könyvlisták, számlák küldése jellemzi e leveleket, s bár Schedius válaszait nem olvashatjuk, Kreil leveleiből is világosan látszik a pesti barát által elvégzett komissziók nagy tömege. Ez olykor meghaladta Schedius erejét, idejét, és a bécsi barát egyszer meg is jegyzi, hogy már öt levélre nem válaszolt. A levelek bensőséges baráti hangvétele a két egykori tanártárs bizalmas kapcsolatát tükrözi, és bár a központi téma mindig a könyveladás ügye, de e mellett állandóan ott szerepelnek a bécsi társasági és politikai–katonai hírek, értesülünk a bécsi udvar intrikáiról, kormányzati és politikai pletykáiról, Bécs francia megszállásának eseményeiről. Kreil gyakran és igen szívélyesen emlékezik meg Schedius családjáról, feleségéről, Marianne Elisabeth Windischről,³⁹ az ekkor néhány éves Karlról,⁴⁰ és örömmel értesül ikergyerekei születéséről 1797 áprilisában.⁴¹ A Bécsben Kreilhez egészen közel lakó Batsányi János és Schedius közt is közvetített e levelezés, amint azt a néhány említésből sejthetjük.

Az 1796-os Kreil-levelek tudósításai érdekes adalékokkal szolgálnak a korabeli Kant-vitához.⁴² Kreil bécsi éve idején is folytatta a Kant-ellenes táborral való hadakozását. Bírálta a Magyarországon Kantról megjelent irodalmat, például a piarista Grigely József filozófiai művét (*De concordia philosophiae cum religione*, Budae, 1796), melynek megalapozatlan állításai arról tanúskodnak, hogy szerzője Kantnak egyetlen művét sem olvasta – írja Kreil, hozzáfűzve, hogy szerinte a munka nagy része a jogfilozófus Lakits György Zsigmondtól, illetve

³¹ (1756–1821), piarista, 1797-től a pesti egyetem kantiánus filozófia professzora, 1800-tól a Bölcsészkar dékánja.

³² (1745–1816), református lelkész, természettudós, a nagyenyed kollégium professzora.

³³ (1757–1817), református egyházi író, 1791-től a nagyenyedi főiskola bölcsélet tanára.

³⁴ (1762–1828), egyházi író, igazgató-tanár Máramarosszigeten, alkalmi versszerző.

³⁵ A váci papnevelő intézet tanára, kanonok, főesperes.

³⁶ (1754–1812), evangélikus lelkész, író, könyvgyűjtő.

³⁷ (1716–1809), würzburgi származású könyvkereskedő, az 1780-as évek elején telepedett le Pesten, könyvkereskedését 1789-ben nyitotta meg.

³⁸ (?–1797), wolfenbütteli könyvkereskedő és antikvárius, 1794-ben Budán Weingand üzletét vette meg, majd 1796-tól Pestre telepedett át, ahol kizárólag régi könyvek eladásával foglalkozott.

³⁹ Karl Gottlieb Windisch lánya.

⁴⁰ Karl Schedius, később kancelláriai hivatalnok Bécsben.

⁴¹ Christine Schedius, később Birly Ede Flórián szülészorvos felesége (az adatot Dörnyei Sándornak köszönöm) és ifjabb Schedius Lajos (Eduárd) helytartótanácsi tanácsos, József nádor személyi titkára. Vö. levelét atyjához, Buda, 1842. július 13.

⁴² Kant korabeli magyarországi fogadtatásához l. PUKÁNSZKY 1924, i. m.; HORKAY 1974, i. m. (23. j.); MÉSZÁROS András, *Iskolai filozófia Felső-Magyarországon a 19. században*. http://www.phil-inst.hu/recepcio/hm/205_belso.htm

a fizikus egyetemi tanártól, Szunerits Ignáctól származnak. Kreil Schediusnak tett ígérete szerint Grigely művét saját kritikai megjegyzései kíséretében el fogja juttatni Alxinger⁴³ révén az *Allgemeine Literaturzeitung*nak, hogy a lap segítsen a Kanttal kapcsolatos félreértéseket tisztázni, amelyek a bécsi udvar és a kancellária ítékezésének alapjául szolgálnak.⁴⁴ Válaszolt a jezsuita egyetemi tanár Horváth János Kantot és Kreil Logikáját (*Handbuch der Logik*, Wien, 1789) bíráló művére,⁴⁵ valamint a jezsuita Peter Miotti szintén Kreilt és Kantot támadó írására egy 1799-es vitairatával, amelyben Locke, Leibnitz és Kant filozófiai rendszerének egymásra épülését fejti ki.⁴⁶ 1802-ben Schedius *Zeitschriftjében* is találunk reflexiót a Kant-vitára: a *Kant szerint való Filozófiának rostálgatása levelekben. Magyarra fordítva és jegyzékekkel meg bővítve* (Pozsony, 1801) című Kantot bíráló munka ismertetésében az állást nem foglaló recenziens (Schedius) megemlíti, hogy Rozgonyi József⁴⁷ professzor és a néhány éve elhunyt Horváth Keresztély János, a pesti egyetem tanára Kant magyarországi bírálói közé tartoznak.⁴⁸

Kreil ezen kívül adatokat szolgáltat Schedius készülő *Gelehrtenverzeichnis*éhez, ahhoz az írói lexikonkísérletéhez,⁴⁹ melyre több utalás is történik a levelezésben. Miller Jakab Ferdinándtól például az 1799. február 21-i levélben kér adatokat a *Biographien der Gelehrten und Schriftsteller unsres Vaterlandes* számára, Kreil Antal pedig 1798. január 5-i levelében reflektál kérésére: „Meine erste Sorge war Ihnen die Data zu Ihrem Gelehrtenverzeichniß zu sammeln”, egyszersmind saját rövid életrajzát is megírja Schediusnak. A mintegy 2300 ne-

⁴³ Johann Baptist Alxinger (1755–1797), bécsi író, szerkesztő, aki a *Literaturzeitung* számára is dolgozott.

⁴⁴ Kreil Antal Schedius Lajosnak, 1796. augusztus 16. – Az elkötelezetten kantianusnak tartott jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1796/97/98. évfolyamában az említett írás nem jelent meg.

⁴⁵ A jezsuita Horváth Keresztély János (1732–1800), a korszak egyik legismertebb magyarországi filozófusa, akinek matematika és fizika tankönyvei igen népszerűek voltak. *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis Kantiani Critik der reinen Vernunft. In supplementum metaphysicae suae elaborata* (Budae, 1797) című műve az első hazai reflektálás Kant filozófiájára, amelyben a skolasztika szemszögéből elemzi a kanti filozófiát, bírálja annak szubjektivizmusát, fenomenológiáját és agnoszticizmusát, s ezzel a kritikai írásával megadta a magyarországi Kant-recepció alaphangját. Vö. MÉSZÁROS András, *A felső-magyarországi iskolai filozófia lexikona*, Pozsony, Kalligram, 2003, 124–125.

⁴⁶ Peter MIOTTI: *Über die Nichtigkeit der Kantischen Grundsätze in der Philosophie nebst einer kurzen Rezension, der nach Kant geschriebenen Logik von Prof. Kreil.*, Wien, 1798. Kreil válasza:

Bemerkungen über die jüngste Schrift des Herrn Miotti, nebst einer Vergleichung der Lockischen, Leibnitzischen und Kantischen Philosophie, Wien, 1799. Kreil: *Vindicae systematis Kantiani*, Viennae 1801. Miotti válasza: *Über die Falschheit und Gottlosigkeit des kantischen Systems, nebst einer Antwort auf A. Kreil's Bemerkungen über die jüngste Schrift des Herrn Miotti*, Augsburg, 1802.

⁴⁷ (1756–1823), református tanár, filozófus, a korszak Kant-vitájának egyik főszereplője, aki (és részben Horváth János is) a kanti filozófia ismeretelméleti mozzanataira helyezi a hangsúlyt. 1819-ben megjelent *Aphorismi psychologicae* c. művében az angol empirizmus alapján bírálja Kant ismeretfilozófiáját. Vö. MÉSZÁROS 2003, i. m. 225–226.

⁴⁸ *Zeitschrift*, 1802, Bd. 2, 217–219. Vö. még SZENTPÉTERY 1935, i. m. 205.

⁴⁹ *Schedius Ludovici Lexicon scriptorum Hungarorum*, OSZKK, Quart. Lat. 31.

vet tartalmazó *Lexicon Scriptorum Hungarorum* a rövidebb-hosszabb ideig Magyarország területén működő, s ezen az alapon *hungarus*-nak minősített írók és szerkesztők névlistája, s bár töredékes maradt, egy egész életen keresztül tartó gyűjtés eredménye: 1800–1830 között folyóiratok nyilvános fórumát és személyes kiterjedt kapcsolatrendszerét, mindenekelőtt a levelezést felhasználva gyűjtötte be Schedius az információkat.⁵⁰ Kreil tisztában volt azzal, hogy levelezését megfigyelik, írja is Schediusnak, hogy fölösleges kettős borítékba zárnia a levelet, úgysis felbontják. Valóban, még 1812-ben is – immár 17 évvel a jakobinus szövetkezés megtorlása után – Hager⁵¹ rendőrfőnök megfigyelteti az akkor Árvában élő Abaffy Ferenc levelezését, s jelentéséből kiderül, hogy Kreil, aki a 90-es években Pesten már bizalmas barátja volt Abaffynak és állandó vendége házának, és Bécsből is kapcsolatban maradt vele levelezés útján. (Egyszer meg is látogatta őt Árvában 1796 nyarán, ahogy erről Schediusnak szóló leveléből értesülünk). Hager hangsúlyozza, hogy az illuminátus és ateista Kreil jelenleg nyugdíjas professzorként Bécsben él, fordításokból, könyvkerekedésből és pénzspekulációkból tartja fent magát, levelei azonban egyáltalán nem érdektelenek, hiszen írójuk intenzíven érdeklődik a politikai események iránt és reflektál is azokra. Ezért javasolja a továbbiakban Kreil és a bécsi kormányzat, illetve rendőrség által a 90-es években szintén igen veszélyesnek tartott Barits Adalbert (Kreil egykori pesti egyetemi kollégája és közeli barátja) alaposabb megfigyelését.⁵²

Jól jellemzi azt a közhangulatot és légkört, melyben a kor értelmisége a Martinovics-szövetkezés megtorlása után élt és tevékenykedett, Pergen rendőrminiszter⁵³ 1797-es jelentése a magyarországi közállapotokról. E szerint a magyar nemesség nagy része – elsősorban az ellenzéki, radikálisabb reformokat követelő középnemesség – Haller, Ürményi, Orczy, Prónay, Spisich, Zindary titokban az uralkodó minden lépését gyanakodva figyelik, s bizalmas körökben gyülekezve, már a jövődő országgyűlésen tartandó beszédeiket vitatják meg. Jóllehet Martinovics feje porba hullott, de az „erjedés” már ismét megfigyelhető a fiatalok körében, akiket a pesti egyetem egyes tanárai oltottak be kétes eszmékkal, s ezek Martinovicsot a szabadság mártírjának tartják.⁵⁴

⁵⁰ Vö. BALOGH Piroška, *Lexikonok és narratívák = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2006, 175–197, 178.

⁵¹ Hager von Allentsteig, Franz Frh. (1750–1816) osztrák kormánytisztségviselő, az Oberste Polizei- und Zensur-Hofstelle alelnöke, majd elnöke.

⁵² Allgemeines Verwaltungssarchiv Wien, Polizeyhofstelle, Hager jelentése a császárnak 1812: 3237.

⁵³ Graf Johann Anton Pergen (1725–1814) osztrák államminiszter, 1780–1804-ig a bécsi rendőrség vezetője.

⁵⁴ „Diese Stimmung eines großen Theils des Adels, welche ihre Stellen verloren haben: Haller, Ürményi, Orczy, Prónay, Spisich, Zindary usw. benutzen und unter der Hand Mißtrauen gegen jeden Schritt des Königs zu verbreiten und sich in vertraulichen Zirkeln über die Sprache schon dormalen zu besprechen, welche sie bey einem künftigen Landtage halten wollen. Der Kopf des Martinovics ist zwar gefallen, aber Zamification sich vermehrt unter jungen Leuten, welche von einigen ehemaligen Lehrern der pester Universitaet bedenckliche Grundsätze eingesogen haben,

Schedius egyetemi pályafutása – több tanártársával ellentétben – az 1795-öt követő politikai apály időszakában sem tört meg, egyetemi előadásaiiban és külföldön megjelent irodalomtörténeti tanulmányában bátran méltatta azoknak az íróknak és gondolkodók érdemeit, akik a reformok előkészítői voltak. A 90-es évek második felének meglehetősen fagyos politikai légkörében a jénai *Literaturzeitung*ban névtelenül megjelentetett irodalomtörténeti áttekintése az 1777–1797 közötti időszak magyarországi kultúráját mutatja be.⁵⁵ A magyar jakobinus írókat, az akkor épp fogságban lévő Kazinczyt, Batsányit, Verseglyt a legnagyobb elismeréssel említi, a magyar kultúra legkiválóbb képviselőinek tartva őket. Hangsúlyozza a magyar nyelv irodalmi nyelvként betöltött egyre jelentősebb szerepét, s a német anyanyelvű Schedius kíváncsnak tartja, hogy a jövőben államnyelvként is integrálól szerepet játsszon a többnyelvű országban.⁵⁶ Ugyanakkor rámutat az ország elmaradott állapotára, a tudomány és kultúra hiányosságaira (kevés a kiadó, a könyvkultúra még alacsony színvonalon áll, kevés az eredeti mű a magyar irodalomban, Batsányit kivéve), és fontosnak tartja a magyarországi németiség szerepét ennek fölszámolásában. Schediusnak a jénai lapban közzétett két magyar irodalomtörténete olyan merész, radikális nézőpontot sejtet, melyhez hasonlót csupán Berzeviczy Gergely névtelenül kiadott röpiratában, *A magyarországi felségsértési perben* találunk.⁵⁷

Nem sokkal Schedius irodalomtörténeti tanulmányának jénai megjelenése után 1799-ben kereste meg őt levélben Németországból a szepességi tudós Jakob Glatz, aki ezekben az években a neves német pedagógus, Christian Gotthilf Salzmann segédje volt annak schnepfentali nevelőintézetében. Glatz a jakobinus perek után húszévesen hagyta el végleg Magyarországot, a jénai egyetemen Johann Gottlieb Fichtét és Friedrich Wilhelm Joseph Schellinget hallgatta, kapcsolatba került a kor neves német íróival és az akkor kialakuló filantrópia híve lett. A magyarországi németnek azt a típusát képviselte, amely büszkén őrizte német öntu-

im Herzen Martinovics-Anhänger, ihn für Märtyrer der Freyheit halten.” *Vortrag über den Sicherheitszustand der Monarchie*. Allgemeine Verwaltungsarchiv Wien, Pergen-Akten XVIII./A 1 H 31. Magyarul idézi POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke*, Bp., Gondolat, 70–71.

⁵⁵ *Ungrische Literatur, Einleitung in die künftig zu liefernden Übersichte* = *Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung*, Jena, No. 21. 1798. 02. 03, 162–174.; *Ungrische Literatur: Zweyte Uebersicht: Literatur der dramatischen Dichtkunst*, uo. No. 140, 10. 20, 1233–1240. A szöveget Karl-Heinz Jügel tette közzé: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798* = *Német filológiai tanulmányok*, IX, Debrecen, 1975, 65.

⁵⁶ „Die harmonische, wohlklingende, einfache, biegsame, und nachdrückliche ungrische Sprache... einzig in ihrer Art im ganzen cultivierten Welttheil wird vielleicht noch im Laufe der Weltbegebenheit zur Staatssprache eines großen Reichs, wenn es sich der Fesseln der lateinischen Sprache entladen wird, zum wünschenswerthein Vereinigungsmittel so vieler im Ungrischen Reiche und dessen Nebenländern wohnenden verschiedenen Nationen bestimmt, verdient schon jetzt als Büchersprache... Erwähnung.” Vö. *Allgemeine Literatur-Zeitung*, Nr. 21, 1798, 75.

⁵⁷ Vö. FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802–1804)* = *Magyar Könyvszemle*, 1981, 83. – A szerző szerint Engel, Schedius és Berzeviczy között szoros, esetleg munkatársi kapcsolatot feltételezhetünk, erre utal álláspontjuk feltűnő hasonlósága.

datát, de az szépen megfért a magyarországi „patrióta” felfogással.⁵⁸ Az 1799-ben Németországban névtelenül kiadott művével az otthoni viszonyok bírálatát kívánta adni, de a jobbítás, az építő kritika szándékával, hisz ekkor is Magyarországot érezte hazájának. Glatz műve a *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen* (Teuschland, 1799) lényegében társadalom- és művelődéskritikai röpirat, amely meglehetősen negatív visszhangot keltett kormányzati körökben. Kritikus és társadalmi reformokat sürgető hangvételében a francia forradalom eszméinek hatását vélték fölfedezni, s mint ilyet, veszélyesnek minősítették. Glatz 1799. november 24-i levelében Schedius segítségét kérte, hogy a hazájában róla kialakult téves híresztelést segítsen eloszlatni, feltett szándéka volt ugyanis visszatérni Magyarországra. Azért mert ismeretlenül is bizalommal fordulni Schediushoz, mert a jénai lapban megjelent irodalomtörténeti vázlat szerzőjében a saját eszméivel rokon felfogású tudóst látott. A *Freymüthige Bemerkungen*ben Glatz részletes leírást ad Magyarországról, mely részben a külföldnek szól, ám nem kevésbé a hazaiaknak, hisz a legnagyobb hiba, hogy a magyarok maguk sem ismerik saját országukat. Magyarország társadalmi és kulturális állapotának elemzésével, a gazdasági élettől a művelődésig minden területet átfogó reformjavaslataival Glatz műve az olyan cipszer hungarusok filantróp és liberális reformprogramjainak sorába tartozik, mint Joh. Chr. Engelé vagy Berzeviczy Gergelyé.⁵⁹ Schedius válaszlevelét nem ismerjük, így csak annyit tudunk Glatz másik fennmaradt leveléből, hogy 1802-ben még elküldte Schediusnak az általa kiadott *Taschenbuch zum Besten der Jugend* című munkáját, recenziót kérve róla. Magyarországra nem tért vissza, 1804-ben Bécsben telepedett le és evangélikus lelkészként kiemelkedő érdemeket szerzett a bécsi protestáns teológia megalapításában.⁶⁰ Évekkel később azonban a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában zajló Pestalozzi-vitában, amikor is Folnesics János Lajos a felvilágosodás nagy bírálójaként ismert szélsőséges nyelvújító megtámadta Pestalozzi és Salzmann pedagógiáját, materializmussal vádolva őket, éppen Schedius az, aki a két neves pedagógus tekintélyét megvédte, kérlelhetetlenül utasítva vissza Folnesics vádjait.⁶¹

Schedius és Glatz eszméinek rokonsága egyértelmű: a Martinovics-szövetkezést követő politikai elnyomás idején a polgári haladás mellett foglaltak állást. Mindketten elsősorban Németország felé orientálódva akarták Magyarországot megismertetni a külfölddel. Felvilágosult elveik, reformpártiságuk a korabeli

⁵⁸ PUKÁNSZKY Béla, *Német polgárság magyar földön*, Bp., Franklin, 1944, 27.

⁵⁹ Glatz művéről vö. CSÁKY, Moritz, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981, 160 ff.

⁶⁰ Glatz munkásságáról legújabban: Gottfried Adam, Robert Schelander Hrsg., *Jakob Glatz, Theologe – Pädagoge – Schriftsteller*, Wien, University Press, 2010.

⁶¹ FOLNESICS Lajos, *Észrevételek a Pestalozzismus ellen = Tudományos Gyűjtemény*, 1817, 83; SCHEDIUS Lajos, *A Pestalozzismus ellen való észrevételekről*, uo., 115. – Folnesics válaszában még egy támadást intéz a modern pedagógia ellen, melynek fő forrását három veszélyes filozófusban nevezi meg: Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi, uo., 44.

német szellemi életből, főleg Göttingenből és Jénából származtak, s az akkori Monarchiában, a jakobinus pereket követő fagyos légkörben veszélyes tanoknak minősültek.⁶² Schedius és Glatz példája is mutatja, hogy az értelmiség számára az 1790-es évek második felében szinte lehetetlenné vált a véleménynyilvánítás a hazai viszonyokról, és a társadalmi cselekvés helyett maradt a külföldi névtelen publikálás lehetősége, illetve hogy a szaktudományok területére visszahúzódva kísérelték meg átmenteni a korábbi reformeszméket.⁶³ Schedius számára az 1800-as évek elején a *Zeitschrift von und für Ungern*⁶⁴ című folyóirat létrehozása és szerkesztése jelentette a kiutat erről a politikai „kényszerpályáról”.

Az 1800-as évek elején az újrakezdés, a szerveződés korában, az értelmiség kedvezőtlen légkörben keresi a lehetőséget a kultúra megtartására, s a már elért szellemi (és politikai) értékek továbbvitelére, sokszor a reménytelenség tudatában. A levelezés ebben az időszakban – jobban, mint bármikor – szinte a legfontosabb nyilvánosság-fórummá válik – fogalmaz Mezei Márta.⁶⁵ Schediusnak a Miller Jakab Ferdinándnak írott leveleiből értesülhetünk először a *Zeitschrift* alapításának és egy tudós társaság szervezésének hátteréről. 1799 februárjában Miller közreműködését kéri a *Literärischer Anzeiger*, a *Neuer Courier aus Ungern* mellékleteként 1798/99-ben megjelentetett recenziós orgánum és a tudósok életrajzi lexikona számára, ugyan ez év májusában pedig először említi a tudós barátinak a *Zeitschrift* című folyóirat elindításának tervét, azzal a céllal, hogy a Magyarország minden részéről hozzá beérkező gazdag anyagot hasznosítsa és az értő közönség számára publikussá tegye.⁶⁶

Külföldi tanulmányútjai, szerteágazó külföldi kapcsolatai és levelezése révén Schediusban megérlelődött a gondolat: Magyarországot úgy lehet a helyes irányba előremozdítani, ha a tudományos közvéleményen keresztül bekapcsoljuk Európa vérkeringésébe, tehát a magyar kultúrát és történelmet megismertetjük a külfölddel. Ez a szándék hívta életre az 1802–1804 között megjelenő *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratot, amely az időszak legigényesebb lapja volt az egész Monarchia viszonylatában, s kiadója számára a legnagyobb hazai és külföldi elismertséget jelentette mind a kortársak, mind az utókor részéről.⁶⁷ Sche-

⁶² DEÁK Eszter, *Két magyarországi értelmiségi a jakobinus-szövetkezés után = Sic itur ad astra*, 1988, 63.

⁶³ FRIED 1981, i. m. (57. j.), 83.

⁶⁴ *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*. 6 Bde. Pest: Patzkó (Bd. 1–4), Hartleben (Bd. 5–6), 1802–1804.

⁶⁵ MEZEI 1994, i. m. (9. j.), 20–21.

⁶⁶ „Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungerns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literarischen Publikum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literarischen Anzeiger, auch noch Journal von und für Ungern, mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auch Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf Geschichte, Geographie, und Naturkunde von Ungern erstrecken.” Schedius Miller Jakab Ferdinándnak, Pest, 1799. május 15. OSZKK Quart. Lat. 781. f. 159–160.

⁶⁷ A folyóiratról vö. FRIED 1981 (57. j.); FRIED, István, *Funktion und Möglichkeiten einer*

dus folyóiratának interdiszciplináris koncepciójában meghatározó előzménynek tarthatjuk a Karl Gottlieb Windisch (Schedius apósa) által kiadott *Ungrisches Magazin* (1782–1787), amelynek profiljában a történettudomány mellett fontos helyet kapnak a természettudományok, az orvostudomány, hisz a felvilágosodás képviselői számára a történelem egyben a természet története, antropológia és kultúraanalízis. A kollektív múlt és a jelen individuuma egységként áll a tudományos kutatás fókuszában, s a múlt értékeire úgy tekintenek, mint a virágzó jövő alapjára. Ezek a tudósok még egyetemes szempontból vizsgálják a magyar történelmet, a magyar nép, nyelv és kultúra fejlődését illető kérdéseket.⁶⁸ Az 1790-es években a pesti egyetemi tanárokból, tudósokból formálódott értelmiségi körből került ki elsősorban a folyóirat munkatársi gárdája, melynek eszménye a sokoldalúan képzett, a humaniorákban és az országot érintő gyakorlati kérdésekben egyaránt jártas tudós szakember volt. A lap a 90-es évek eszmeiségét próbálta továbbvinni a kultúra és a tudomány terén: a benne közölt széles tematikájú publikációk azt a véleményt közvetítik, hogy az ország topográfiai, földrajzi, ásványtani adottságainak stb. megismertetése, tudományos elemzése gyakorlati haszonnal is bír a magyarországi állapotok jobbítása érdekében, mindez azonban egyfajta burkolt kritikát is megfogalmaz az ország jelenlegi helyzetéről.⁶⁹

A *Zeitschrift* szerzőgárdája (Johann Christian Engel, Schönvisner István, Kitaibel Pál, Asbóth János, Miller Jakab Ferdinánd, Berzeviczy Gergely) magas színvonalú tudományos, kritikai célnak, egyben a felvilágosító-népszerűsítő elvnek is megfelelő cikkeikben, tanulmányaikban ismertették a magyar kultúrát és történelmet a hazai és külföldi, főleg a német nyelvterület olvasóival. Egyúttal a folyóirat a hazai tudós társadalom véleménycseréjének fóruma is volt. A *Zeitschrift* elindításának évében szintén az egyetemi tudóskörrel (Schraud Ferenc, Winterl Jakab, Kitaibel Pál, Tomtsányi Ádám, Kulcsár István, Festetics János) indult útjára az az akadémiaalapítási kísérlet, amely a korabeli társaságszervezési próbálkozásokhoz hasonlóan megvalósulása előtt meghíúsult.⁷⁰ A magyarországi

deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn, Die Zeitschrift von und für Ungern = Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa, Hrsg. István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Berlin, Camen, 1986, 139–157. BLASKÓ, Katalin, „Aus inniger Überzeugung von der Nützlichkeit und Nothwendigkeit einer solchen Anstalt für Ungern”, Ludwig Schedius’ *Zeitschrift von und für Ungern = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest*, Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten, hrsg. Wynfried Krieglleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Edition Lumière, 2011, (Presse und Geschichte–Neue Beiträge, 63), 69–188.

⁶⁸ VÖ. SEIDLER, Andrea, *Gelehrter Diskurs und die Entstehung der ersten Gelehrten Zeitschrift in Ungarn im späten 18. Jahrhundert = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn*. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert, hrsg. Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, Lit, 2007, 27–28.

⁶⁹ FRIED 1981, i. m. 84–85.

⁷⁰ A 18. századi tudós társasági törekvésekről VÖ. SZELESTEI N. László, *Irodalom-és tudomány-szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989; V. WINDISCH

természettudományos társaság, az *Ungarische Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin* az alapítók szándéka szerint hivatalos, illetve uralkodói támogatással jött volna létre a nádor pártfogásával és a mecénás szerepét vállaló Eszterházy József elnökletével. Ez a 18. századi tudós társasági kísérletekhez hasonlóan hiú reménynek bizonyult, hisz Magyarországon a nemzeti kulturális és művelődési törekvések nem számíthattak az uralkodó vagy más, politikai és anyagi hatalommal rendelkező szerv ösztönzésére vagy támogatására.⁷¹ A társaság tervezete nyomtatásban is megjelent szerző nélkül,⁷² a természettudományos szakirodalom Kitaibel Pált, a filológia Schediust feltételezi szerzőjének.⁷³ A vállalkozásból csupán az előkészítő bizottság ült össze 1802. március 6-án, amikor is elfogadták a tervet. A megfogalmazott cél a természettudományi ismeretek bővítése és terjesztése Magyarországon, a legkomplexebb megközelítésben, amelybe az általános természettudomány, zoológia, botanika, mineralógia, kémia, fizika, gazdaságtan, technológia, orvostudomány, matematika, mechanika és hidraulika egyaránt beletartozik, s ebben az egységes koncepcióban egy alapos, gyakorlati haszonnal is járó honi földleírás – *Erdkunde* céljait szolgálná. A tervezet a 18. századi honismereti iskola jegyében, mindenekelőtt Windischre támaszkodva a természettudományokat egységes szemléletben kívánta átfogni, s Magyarországot ilyen módon „feltárni”. Ez a mindenre kiterjedő, pontos szabályzat, amelyet a természettudományos irodalom egyértelműen a *Plantae rariores* szerzőjének nevéhez köt, a majdan létrejövő Természettudományi Társaság szervezetének is mintául szolgált.⁷⁴ A tervet hosszú huzavona után 1808-ban végleg elutasították. Mindezeket a célkitűzéseket a társasági tervben is feltüntetett szakembergárda végső soron a *Zeitschrift* hasábjain megjelenő publikációiban, ebben az „akadémia nélküli akadémiai értesítőben”⁷⁵ valósíthatta meg.

Az 1802-ben tett tudóstársaság-alapítási kísérletéről, tervéről ez év március 19-i levelében számolt be először Miller Jakab Ferdinándnak, egyben kéri részvételét a társaság munkájában. Megjegyzendő, hogy a Zách János Ferencsel folytatott levelezéséből az derül ki, hogy 1800–1801 körül egy földrajzi intézet megalakítását („geographisches Institut”) szerette volna véghezvinni Schedius a kormány támogatásával,⁷⁶ és éppen Zách tanácsára, biztatására született meg

Éva, Kovachich Márton György *a forráskutató*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24), 48–54.

⁷¹ Vö. SZELESTEI N. 1989, i. m. 115.

⁷² *Plan zu einer Ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Ökonomie und Medizin*, Pest, Joseph Patzko, 1802.

⁷³ GOMBOCZ Endre, *A magyar botanika története*, Bp., MTA, 1936 (A magyar flóra kutatói), 310–311; BLASKÓ, KATALIN, *Ökonomische Reformbestrebungen in den ungarischen Zeitschriften um 1800 = Interkulturelle Erkundungen*, Leben, Schreiben und Lernen in zwei Kulturen, I. hrsg. Benedek, Andrea, Renata Alice Crisan Szabolcs, János-Szatmári et. al, Frankfurt, M., Berlin, Bern, Lang, 2012, 175.

⁷⁴ GOMBOCZ 1936, i. m.; VEKERDI 1996, i. m. 16–18.

⁷⁵ VEKERDI 1996, i. m. 19.

⁷⁶ *Schedius Lajos Zách János Ferencnek*, Pest, 1801. január 14.

az új terv a természettudományos priváttársaság alapítására.⁷⁷ Schedius május 9-i levelében már a hivatalos bejegyeztetésről esik szó, egyben felkéri Millert az ügyvivői posztra, egy héttel később pedig már arról tudósít, hogy megküldték az okiratot az uralkodónak hivatalos jóváhagyásra. A magyar nyelv ügye is szóba kerül a Millernek szóló levelekben: az országgyűlés kapcsán jegyzi meg Schedius, hogy többen megütköztek a magyar nyelvű felszólalásokon. Lelkesen említi két levelében is Nouseul⁷⁸ bécsi színészt, aki 1802 májusában magyar nyelvű darabokkal lép fel magyarországi városokban, s némi malíciával jegyzi meg: amit a magyarok Magyarországon nem tudtak elérni, azt most szegényünkre egy német viszi véghez.⁷⁹

Schedius, Miller révén azon tudósok közé tartozott, akik már Széchényi Ferencenki könyvtárát is tudományos céllal használták, az 1802-ben megalapított könyvtár ajándékozóinak névsorában is szerepel, s 1822-ben a nemzeti könyvtár reinventálását végző bizottság elnökének nevezték ki.⁸⁰ Széchényi és Schedius kapcsolatáról két fennmaradt levél tanúskodik: Schedius katalógust köszönő levele 1802 végéről és a következő év januárjában írott levele, melyben a *Zeitschrift* kiadásához nyújtott támogatásáért mond köszönetet a grófnak.⁸¹ Amikor Széchényi Ferenc az 1802-ben megalapított országos könyvtár propagálására több mint 550 példányban megküldte a gyűjtemény első katalógusát a korszak kiemelkedő íróinak, tudósainak, Schedius is ott volt a címzettek között. A kortársak több száz köszönőlevelével együtt válaszlevelének autográfját Széchényi „díszes emlékjelként” az utókor számára gondosan megőrizte a Nemzeti Könyvtár Kézirattárában.⁸² A Széchényi által 1799–1800-ban kiadott könyvtárkatalógusok első három kötetéről a *Zeitschrift* közölte a legterjedelmesebb, legalaposabb ismertetést, minden bizonnyal Schedius tollából.⁸³ 1803 elejétől fonódhatott még szorosabbra a kötelék Széchényi és a lap között, amikor is a nemzeti könyvtár számára beérkező meg sokasodó könyv- és egyéb adományok hatására a gróf úgy döntött, hogy az ajándékozók nevét saját költségén rendszeresen közzététi a bécsi *Magyar Kurír*-ban és *Magyar Hírmondó*-ban, valamint a *Zeitschrift*-ben. Schedius lapja több számában is tudósít Széchényi könyvtáralapításáról, majd a könyvtárnak tett

⁷⁷ Zách János Ferenc Schedius Lajosnak, Seeberg, 1801. április 30.

⁷⁸ Nouseul, Johann Josef (1747–1821), a bécsi Burgtheater színésze, színházigazgató.

⁷⁹ „Was bisher in Ungern durch Ungern nicht ausgeführt werden konnte, das wird jetzt zu unserer Beschämung ein Deutscher bewirke.” Schedius Lajos Zách János Ferencnek, Pest, 1802. május 9., május 16.

⁸⁰ Vö. BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 120, 163.

⁸¹ Schedius Lajos Széchényi Ferencnek, Pest, 1802. december 10. (OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 1678. Tom. II. f. 119–120.); 1803. január 19. (MOL P 623. Széchényi család levéltára, I. k, 9. sz. 56. 32 cs.)

⁸² *Levélben értesítsen engem!* Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról, szerk. válogatta, sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Bp., Kossuth–OSZK, 2012.

⁸³ *Zeitschrift*, Bd. 2, 334–338.

jelentősebb adományokról.⁸⁴ Miller Jakab Ferdinánd (1740–1823), Széchényi Ferenc gyűjteményeinek őre, a könyvkatalógusok egyik összeállítója (a kézirat-katalógus későbbi szerkesztője) az egyik legtöbbet publikáló szerző Schedius *Zeitschriftjében*. A lap három évfolyamában hét hosszabb tanulmányt tett közzé könyv- könyvtár- és nyomdatörténet, irodalomtörténet, történelem és természet-tudományi-topográfiai témában.⁸⁵

Az 1795 utáni időszakban az irodalmár-filológus egyre intenzívebben fordul a természettudományok és a földrajz felé. A Schedius-levelezés anyagának egy jelentős része földrajzi, csillagászati tematikájú, jól dokumentálva azt, milyen fontos szerepet játszott Schedius sokoldalú tevékenységében a földleírással, térképészettel kapcsolatos munkálkodása. Egyetemi kollégája, Pasquich János (1753–1829) matematikaprofesszor, a budai csillagvizsgáló igazgatója ismertette meg Schediust Zách János Ferencsel, a magyarországi születésű Németországban élő csillagásszal. Pasquich 1799-ben hagyta el Pestet, minden bizonnyal az egyetem „szabad szellemű” tanárai elleni vizsgálódások következményeként; Schediusnak 1799-ben Lipcséből küldött levelében a Magyarországról való távozásának okát a vallási intoleranciában nevezi meg: amíg a papok fondorlatos uralma fennáll, és nem viselkedhet odahaza igaz lutheránus keresztényként, nem tér vissza hazájába.⁸⁶ Pasquich, aki 1798-ban Lipcsében került kapcsolatba Záchcsal, annak meghívására másfél évig dolgozott a Gotha melletti Seebergen létesített csillagvizsgálóban, s ő keltette fel Zách érdeklődését a hazai viszonyok, valamint a Lipszky-féle új Magyarország-térkép ebben az időben kezdődő előkészületi munkálatai iránt.⁸⁷

Zách János Ferenc (1754–1832), az Európa-szerte elismert csillagász és geodéta sokat tett a modern térképészet megszületése érdekében, egyrészt konkrét megfigyeléseivel, méréseivel, másrészt az általa kiadott csillagászati szaklapokkal.⁸⁸ Zách 1780-ig a lemergi egyetem mechanikatanára, majd amikor II. József megszüntette professzori állását, 1786-ban II. Ernő szász-gothai herceg szolgálatába lépett, aki megbízta egy csillagvizsgáló létesítésével a Gotha közeli Seebergen. 1798-ban indította meg az *Astronomische und Geographische Ephemeriden* (AGE) című folyóiratot (1800-tól *Monatliche Correspondenz* néven jelenik meg), mely az első olyan fórum, ahol a csillagászok és geográfusok kölcsönösen érte-

⁸⁴ DEÁK, ZVARA 2012, i. m. 34.

⁸⁵ Vö. *Zeitschrift*, 1802, Bd. 1, 189; Bd. 2, 208; 1803, Bd. 3, 165, 305; Bd. 4, 182, 202, 357, 420; 1804, Bd. 5, 84; Bd. 6, 75.

⁸⁶ Pasquich Schediusnak, Lipcse, 1799. április 18.

⁸⁷ Pasquich és Zách kapcsolatáról vö. VARGHA Magda, *Zách János Ferenc csillagász 1754–1832*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2003, 69–70. – Pasquich 1802 után visszatért Budára, s József nádor személyében pártfogóra talált. Schedius segítségével került a nádor környezetébe, ahol csillagászati előadásokat is tartott. 1806-ban kapott engedélyt a nádortól, hogy a Gellérthygyen egy új csillagvizsgálót építtessen. A Schediusszal szintén levelezésben álló Joseph Littrow osztrák csillagászt hívta meg ide munkatársául, aki 1816-ban, majd 1820-ban került a bécsi csillagvizsgáló élére. Vö. VARGHA 2003, i. m. 186–191.

⁸⁸ Életéről és működéséről l. VARGHA 2003, i. m.; BROSCHE–VARGHA 1984, i. m. (4. j.), 5–42.

sülhettek egymás legújabb eredményeiről. Az AGE úti beszámolókat, készülő térképek vagy felmérések munkabeszámolóit, statisztikai leírásokat, csillagászati megfigyelések eredményeit, levelező rovatában pedig a szakemberek ilyen témájú egymásnak írott leveleit közölte; mindez a csillagászok együttműködését szolgálta, hisz a minél pontosabb meghatározásokhoz szükség volt egymás észleléseinek, méréseinek egyeztetésére. Zách az AGE megindításának évében szervezte meg azt az asztronómiai tudományos találkozót a Seebergen, melyen a korszak híres szakemberei vettek részt, többek között Joseph Jérôme Lalande, Johann Elert Bode, Johann Kaspar Horner, akik a kor csillagászati tudományának aktuális kérdéseit egyeztették. 1804-ben pártfogója, II. Ernő halála után hagyta el a Seeberget, s még igen kalandos és termékeny életútja során Európa számos országában megfordult, kapcsolatban állt a legnevesebb csillagászokkal, tagja lett számos neves tudományos társaságnak.

Zách és Schedius 1798-tól 1802-ig dokumentálható levelezése alapvetően Lipszky János Magyarország-térképe, a *Mappa Generalis Regni Hungariae* előkészítő munkálataihoz kapcsolódik, melyben Schediusnak több szempontból is igen jelentős szerepe volt.⁸⁹ A nádor támogatásával meginduló vállalkozás célja Magyarország első modern, nem katonai célú fölmérése, melynek során az elsődleges feladat az ún. csillagászati alappontok meghatározása volt az asztronómia módszerének segítségével, ami a korábbinál pontosabb és egzaktabb helymeghatározást tett lehetővé, s mint ilyen alapvetően szükséges volt egy modern térkép megalkotásához. (Az elsőrendűnek nevezett alappontok fontosságát maga Lipszky fejtette ki Zách folyóiratában.⁹⁰) Schedius, aki József nádor révén kapcsolódott be a vállalkozásba, a *Zeitschrift*-ben hazai és külföldi nyilvánosságot biztosított a munkálatok megindulásának,⁹¹ ezen kívül kiterjedt levelezésével jelentősen hozzájárult a földrajzi-csillagászati adatok gyűjtéséhez, kicseréléséhez, pontosításához. Schedius a Lipszky-térkép előkészületeiben egyfajta koordinálótudósító funkciót töltött be a szakemberek között, egyúttal összekötő volt a munkát a kormányzat részéről támogató József nádor és a magyarországi pártoló nemesek, Podmaniczky József és Festetics György között is, s a Helytartótanácsnak benyújtott folyamodványok jelentős részét is ő írta. Amikor a Napóleon-elleni nemesi felkelés idején Lipszky János hadba vonult, Schedius vette át a térkép kiadásának és terjesztésének feladatait, ő állította össze a megyéknek küldött névjegyzéket, és a közvéleményt is rendszeresen tájékoztatta az eredményekről.⁹²

⁸⁹ A *Mappa Generalis* elkészítéséről és Schedius szerepéről a Lipszky-féle térkép munkálataiban vö. REISZ T. Csaba, *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében* (Lipszky János segítői. Térképészeti vállalkozásának ismertetése), Bp., Cartofil, 2002, 100. ff.

⁹⁰ *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde*, 1803, Bd. 8. LIPSZKY, Johann, *Nachricht von der geographischen Karte von Ungarn in neun Blättern, und Einrichtung derselben*, idézi REISZ T. 2002, i. m. 163.

⁹¹ Vö. Lipszky tanulmánya, *Geographische Längen- und Breitenbestimmungen in Ungern = Zeitschrift*, 1802, Bd. 2, 47–53.

⁹² Vö. REISZ T. 2002, i. m. 161–162.

E mellett azonban elsősorban csillagászokkal folytatott levelezésében (Zách, Bogdanich, Littrow, Triesnecker) tett sokat a térkép ügyéért.

Zách 1798. május 23-i válaszleveléből tudjuk, hogy Schedius első, 1798. május 7-i levelében beszámol az új földrajzi vállalkozásról, Magyarország pontos térképének elkészítéséről, és arról is, hogy Lipszky már évek óta foglalkozik részfelmérésekkel, anyaggyűjtéssel, az országról ugyanis kevés földrajzi meghatározás van és azok is pontatlanok. Zách rövidesen megérkező válasza lelkes támogatásáról biztosította az egész vállalkozást, melynek rendelkezésére fogja bocsátani saját mérési eredményeit, s a munka menetéről beszámolókat fog közölni lapjában. Ezen kívül felkéri Schediust, hogy tudósításokkal, recenziókkal segítsen abban, hogy az *AGE* minél több információt közölhessen Magyarországról. Zách lelkes elkötelezettséget mutat a Magyarország-térkép munkálatai iránt.⁹³ Schedius kérésére összefoglalja, hogy a helymeghatározások közül melyeket lehet felhasználni, javasolja a Murdoch-féle vetület alkalmazását a térkép hálózatainak megszerkesztésében, (ennek leírását 1799. január 26-i levelében el is küldte Schediusnak), s számos érveléssel, adattal és módszertani tanáccsal gazdagította a vállalkozást, amelyek aztán esetenként a későbbi térképpel kapcsolatos irományokban szó szerint felbukkannak.⁹⁴ Schedius leveleiben folyamatosan beszámol a térképpel kapcsolatos fejleményekről, Zách pedig rendszeresen közli azokat folyóiratában a „Correspondenz-Nachrichten” rovatban. Ennek köszönhető Schedius Záchnak írott leveleinek fennmaradása. 1798. november 16-i levelében tájékoztatja Zácht a felmérési munkálatokra közpénzből indított expedíció tervéről, s ettől kezdve majd egy éven át a Bogdanich-expedíció hírei állnak a Schedius–Zách levelezés központjában: Schedius folyamatosan tudósítja a németországi csillagászt az eredményekről, s az *AGE*-ben megjelenő leveleiből az európai szakmai közvélemény is értesülhet minderről.

A Lipszky-féle térkép létrehozásához szükséges mérésekkel, csillagászati megfigyelésekkel Bogdanich Imre Dánielt, a budai csillagvizsgáló adjunktusát bízta meg az egyetemi tanács. A szlavóniai születésű Bogdanich Imre Dániel (1762–1802) a magyarországi csillagászat nagyreményű fiatal tehetsége, kiváló matematikusként Pasquich János tanítványa volt a pesti egyetemen, előbb a nagyváradi akadémia tanára, majd 1796-tól a budai Csillagvizsgáló adjunktusa lett. Minthogy a térképészeti felmérésekhez először egy ún. csillagászati alappont-rendszert kellett meghatározni, illetve kiépíteni, s Magyarország területén csupán néhány város fekvésének volt ismert a pontos koordinátája, az adatok hiányossága miatt Lipszky a nádornál kérelmezte Bogdanich kiküldetését a felmérési munkálatokra. Bogdanich 1798–1800 között, majd 1801 első felében két expe-

⁹³ Zách szerepéről a Lipszky-térkép kapcsán vö. VARGHA Domokosné, *Zách János Ferenc szerepe Lipszky Magyarország-térképének megszületésében = A magyar térképészet nagyjai*, Lipszky János 1766–1826, Mikovinyi Sámuel 1700–1750, tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus, Bp., OSZK, Osiris, 2001 (Libri de libris), 62–72.

⁹⁴ REISZ T. 2002, i. m. 101.

díciót vezetett.⁹⁵ 1798. december 16-án indult első útjára, melynek során Fiume és Károlyváros környékén igen mostoha időjárási viszonyok között dolgozott, s egészsége nagyon megrendült. Schedius 1799. január 31-i levelében tudósítja minderről Záchot, s megjegyzi, sajnálatos, hogy néhány jobb műszert, egy Hadley-féle szextánst vagy egy Emery-féle kronométert nem tudott magával vinni. Későbbi beszámolóiból azonban arról is értesülünk, hogy báró Podmaniczky József egy jó minőségű tükörszextánst, gróf Széchényi Ferenc pedig egy angol zsebchronométert adományozott az expedíció számára, s a felhívásra Zách is küldött egy műszert a mérések megkönnyítésére. Bogdanich – tudomásunk szerint – egyetlen fennmaradt, 1799. május 8-i Schediusnak szóló levelében a helyszínen végzett méréseiről számol be, mondhatjuk „egyenestudósításban”. 1799 márciusában Carlopagóban (Karlobag), április–májusban pedig Dubica mellett folytatott méréseket – többször éjszakákon át, alvás nélkül –, s munkáját gyakran gátolta a kedvezőtlen időjárás, sőt néha a helyi lakosság ellenállása is. (Műszereivel valamiféle gyanús szerzetnek gondolták.) Mérési adatait Schedius továbbította Záchnak, aki saját mérési adataival, számításaival segíti a munkát. Bogdanich egyik mérési eredménye – Fiume szélességi adatának jelentős eltérése az addigi legjobbnak tartott térképen megadottétól – megdöbbentette Záchot, és nagy visszhangot keltett a korszak tudósai körében.⁹⁶ Az adatok matematikai kiértékelése tehát levelezés útján történt: Bogdanich mérési adatait Lipszky vagy Schedius továbbítja Záchnak, aki maga is végzett számukra földrajzhosszúság-számításokat, de a budai csillagvizsgáló igazgatója, Taucher Ferenc, illetve a bécsi egyetem professzora, a Schediussal szintén levelezésben álló osztrák csillagász, Franz Triesnecker is bekapcsolódott a munkába.⁹⁷ 1801 közepén Bogdanich újra útnak indult, most az ország északi részének felmérésére, de az expedíciók során átélt sok nélkülözés miatt szerzett súlyos betegsége elhatalmasodott, útját megszakítva hazatért, és a következő év januárjában Budán meghalt. Schedius megrendülten számolt be Záchnak az utolsó napokról 1802. február 3-i levelében, s közölte Szerdahelyi György Alajos Bogdanich emlékére írott latin nyelvű búcsúversét is.⁹⁸ Schedius és Zách levélváltása 1802-ben véget ért, de folytatódott a kapcsolattartás és levelezés Zách és Lipszky János között, akit Schedius ismertetett meg

⁹⁵ Bogdanich expedícióiról l. REISZ T. 2002, i. m. 112–118.

⁹⁶ REISZ T. 2002, i. m. 113–114; BARTHA Lajos, *Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében = A magyar térképészet nagyjai* 2001, (93. j.), 27–33.

⁹⁷ Triesnecker, Franz (1745–1817) ausztriai jezsuita teológus, asztronómus, 1792-től Hell Miksa utódaként a bécsi csillagvizsgáló igazgatója, az új bécsi csillagvizsgáló létrehozója. Schediussal való levélváltása: *Schedius Triesneckernek*, Pest, 1798, május 20.; *Triesnecker Schediusnak*, Bécs, 1798, május 26.

⁹⁸ Schedius Bogdanich haláláról megemlékezik a *Zeitschrift Todesfalle*-rovatóban is, 1802, Bd. 1., 266–269.

a gothai csillagással. Schedius leveleihez hasonlóan Lipszky hozzá intézett leveleit is közzé tette az AGE-ben.⁹⁹

A Lipszky–Zách–Bogdanich–Schedius-levelezésből azt látjuk, hogy Schedius volt e vállalkozás fő koordinátora: hozzá érkeztek be és ő küldte tovább a fontos információkat, mérési eredményeket a megfelelő személyeknek levelezés útján, így a tudós világ értesülhetett a magyarországi mérések és a Lipszky-féle térkép készületének eredményeiről. Ezek a levelek, melyek a modern magyarországi térképészet és csillagászati-geodéziai tudomány első eredményeit dokumentálják, a bennük közölt mérési adatokkal komoly forrásértéket jelentenek a tudománytörténet számára is.

A munka eredményeként megjelent Magyarország-térkép, a *Mappa Generalis Regni Hungariae*,¹⁰⁰ a 19. század elejének legpontosabb, hosszú ideig használatos térképe, amelynek adatai messze felülmúlták az addigi térképészeti vállalkozásokét. Schedius azonban részese lévén a Lipszky-térkép munkálatainak, tisztában volt annak hiányosságaival, s az időközben történt objektív változások, a folyószabályozások és útépitések is szükségessé tették a korábbi adatok korrekcióját. Ezért adta ki Blaschnek Sámuel mérnök-térképpésszel az 1830-as években a Lipszky-térkép javított változatát a változások figyelembe vételével. A Schedius–Blaschnek-féle Magyarország-térkép a reformkori magyar térképészet egyik legsebbe és igen jó színvonalú, tudományos igényű munkája.¹⁰¹

Schediusban már régen érlelődött a terv egy új térkép kiadására, mikor a 30-as évek elején szövetkezett a munkára a sziléziai származású Blaschnek Sámuel (1789–1854) mérnök-térképpésszel – aki egyébként Schedius baráti köréhez tartozott, pesti házában lakott, s város térképeivel már nevet szerzett –, egy általános posta- és úttérkép kiadására.¹⁰² Az ügy hasznára vált, hogy fiát, ifjabb Schedius Lajos Edvárdot 1831-ben kinevezték a Helytartótanács titkárává, s így a nádor közvetlen munkatársaként nagyban segítségére lehetett apjának, hisz a Helytartótanács alá tartozó mindenfajta vízügyi szabályozási, építési munkálatról első kézből értesült.¹⁰³ Schedius a készülő térképet 1831 végén hirdette meg a *Hazai és Külföldi Tudósítások* melléklapjában, a *Hasznos Mulatságokban*. A munka 1832-ben kezdődött, Blaschnek mérnök a Helytartótanács alá tartozó Építési Igazgatóság újabb térképeit felhasználva korrigálta és újrarajzolja Lipszky térképét, a technikai kivitelezés vezetője Karl Stein, a kor neves bécsi térképmetszője volt, az ő bécsi műhelyében készültek a térképlapok. A munkát feltartóztatta és lassította a megjelenést a cenzúrahivatal akadékoskodása annak kapcsán, hogy Galícia Magyarországhoz hasonló részletességgel volt kidolgozva, és ebből adódha-

⁹⁹ Zách és Lipszky kapcsolatáról vö. VARGHA 2001; VARGHA 2003.

¹⁰⁰ *Mappa Generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum...* Pesthini 1804–1808.

¹⁰¹ *Magyar Ország Horvát, Tót, Dalmát és Erdély országok a 'Tenger mellék' és a Végőri vidékek 'közönséges pósták és utak' földabrosza...* – *Vollstaendige general Posten-und Strassen-Karte des Königreichs Ungarn...* Pesten, SCHEDIUS Lajos, BLASCHNEK Sámuel, 1833–1836. (9 szelv.)

¹⁰² FALLENBÜCHL Zoltán, *Adalékok Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképe kiadásának történetéhez* = *OSZK Évkönyve* 1965/66, Bp., 1967, 446–455.

¹⁰³ A térkép 1842-es kiadásával kapcsolatos levele atyjához, Buda, 1842. július 13.

tott a vád, hogy a térkép Galíciát, mint Magyarország melléktartományát tünteti fel, szemben az osztrák örökös tartományokkal.¹⁰⁴ Schedius levelezésében pontosan végigkövethető a térkép munkálata Stein 1832–1840 között írt közel száz (94) és Blaschnek 1832–1842 közötti évekből fennmaradt közel kétszáz (174) levélből. Ez a nagy mennyiségű, meglehetősen rossz állapotban ránk maradt forrásanyag részletes méréseket, számításokat, szélességi és hosszúsági fokokat, tehát túlnyomórészt adatokat tartalmaz, és voltaképp nem is hagyományos értelemben vett levelekről, hanem a térkép előkészületének munkaanyagáról van inkább szó, ezért külön térképészeti forráskiadásba kívánczok.¹⁰⁵ A térkép ügye végül 1835 decemberében kikerült a bécsi cenzúra és a rendőrség hatásköréből, és ismét József nádor közbenjárására bizonyos helyesbítésekre rábeszélve Schediust, folytatódhatott a munka 1836 folyamán. A „kikényszerített” javítás, vagyis Galícia mellett a morva és osztrák területek részletesebb kidolgozása, csak hasznára vált a térképnek. A kész lapok 1837 folyamán jutottak el az előfizetőkhez. A reformkori magyar térképészet egyik legszebb, három kiadásban megjelent, igen jó tudományos színvonalú kiadványa készült el, melyet a forradalom katonai vezetése is jól tudott hasznosítani.¹⁰⁶

Schedius hosszú éveken keresztül foglalkozott egy modern földrajz tankönyv megírásának tervével. Zách Ferencnek két levelében is említi: szorgalmasan dolgozik egy korszerű magyarországi földleíráson az alsóbb iskolák számára, amely Magyarország történetét is magába foglalná, s amelyre a Weingand-könyvkereskedéstől kapott megbízást.¹⁰⁷

1810-ben Rummy Károly Györgynek azt állítja, már majdnem kész a munka, csak a megfelelő körülményeket várja megjelentetésére.¹⁰⁸ A Magyarország-

¹⁰⁴ Vö. FALLENBÜCHL 1967, i. m. 448.

¹⁰⁵ Slovenský národný archív Bratislava, Rod Adony, Karton 40–42. Mikrofilmen megtalálható OSZK Térképtára. Vö. még REISZ T. 2002, i. m. 237–238.

¹⁰⁶ A térképen a továbbiakban folyamatosan dolgoztak, és végeztek javításokat az 1847-es kiadásig. Erre utal Schedius két fiának levele is 1842-ből a térkép ügyében (*Karl Schedius atyjához*, Bécs, 1842. április 26.; *iff. Schedius Lajos atyjához*, Buda, 1842. július 13.) – A Schedius-térkép kiadásának történetéről és kiadásváltozatairól vö. PÁSZTI László, *Scheidus Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadásváltozatai = Geodézia és Kartográfia*, 2002, 12–17; Uő., *Kiegészítés Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképének kiadástörténetéhez = Geodézia és kartográfia*, 2012, 9–12.

¹⁰⁷ Schedius Záchnak, Pest, 1799. december 26.; 1801. április 5. – „Ich arbeite jetzt fleissig an meiner kleinen Erdbeschreibung für Ungarn, zum Gebrauch für die untern Schulen, die sich über alle Ungarische Erbländer erstrecken und zugleich eine kurze Geschichte von Ungarn enthalten soll. 1801. áprilisában pedig a következő: An einer allgemeinen Geographie Ungarischer Sprache, ungefähr nach dem mittlern Lehrbuch von Fabri, wird jetzt hier gearbeitet. Es ist dieses ein wahres Bedürfniss für unsere Nation, da wir bisher nur ein sehr seichtes Werk aufzuweisen hatten, das noch dazu nicht mehr zu bekommen ist. Die Buchhändler Weingand et Comp. haben sich zum Verlag desselben entschlossen, und mich ersucht, die Revision dieser Arbeit zu übernehmen. Ich werde alle Hülfsmittel benutzen, um den neuesten Zustand aller Reiche darin gehörig anzugeben...”

¹⁰⁸ Vö. *Schedius Lajos Rummy Károly Györgynek*, Pest, 1810. november 11.

térkép első hirdetésében 1831. december 30-án egy „föld leírási könyv” kiadását is kilátásba helyezte.¹⁰⁹ Ez a mű azonban végül nem készült el. Talán az időközben megismert új koncepció, a berlini Karl Elias Ritter (1779–1859) professzor kulturálisföldrajz-felfogása térítette el ettől az eredeti szándékától, s nem egy egyszerű földleírást, hanem történeti, természeti és néprajzi tekintetben is teljes, egységes képet adott volna az országról. Erre utal a *Pesther Tageblatt* 1839-ban megjelent három részes cikke, amelyben az újfajta földrajzfelfogást méltatja Ritter szellemében, mely a természetrajz, néprajz és történelem együttes, összefüggő szemléletét tűzi ki célul a modern tudományos vizsgálat számára.¹¹⁰ Az új munka tervéről Toldy Ferenc is tudósít: [Schedius] „bele kezde hazánkknak egy, Ritter szellemében szerkesztendő földiratába, melyezt természeti, történeti, néptani és földtani egységként állítandá elé.”¹¹¹ Schedius és Ritter kultúrtörténeti földrajz-programja feltűnő hasonlóságot mutat, s mindkettő a göttingeni statisztikai iskola felfogásában gyökerezik, mely szerint a földrajznak a földdel, mint az ember lakóhelyével kell foglalkoznia, s ennek segítségével olyan ősfomák és típusok feltárását remélte, melyekkel az ember és az emberi közösségek lényegi minősége leírható.¹¹² Kapcsolatukat levél is alátámasztja: Schedius 1845-ben fordul Ritterhez, megküldve neki az általa kiadott Magyarország-térképeket, s írásában kifejti, hogy a térképészet megújult az utóbbi időszakban, s az ő munkája ennek az új koncepciónak próbál megfelelni elvi és technikai vonatkozásban is. Eredményének szakavatott megítélését várja az általa igen nagyra becsült német tudóstól.¹¹³

Schediusnak Kazinczy Ferencsel folytatott levelezése az 1803–1806 közötti években követhető nyomon a fennmaradt levelek alapján, vagyis abból az időszakból, amikor Kazinczy a fogságból való szabadulása után kialakította új fordítási és nyelvújítási koncepcióját, átdolgozta korábbi fordításait, és a Csokonai-örökség körüli vitái zajlottak Debrecennel. Korábbi elemzésekben kettőjük kapcsolatáról és az egymásról alkotott véleményükről Schediusra vonatkozóan inkább a bíráló, negatív véleményt olvasták ki a Kazinczy-idézetekből, s ebben elsősorban Schediusnak német anyanyelvűségére, s a verstani kérdésekben való hiányossá-

¹⁰⁹ *Hasznos Mulatságok*, 1833, I, 6–7, idézi FALLENBÜCHL 1967, i. m. 447.

¹¹⁰ *Würdigung der Geographie nach C. Ritters Ansicht = Pesther Tageblatt*, 1939, No. 1, 2, 3. – „Auf dieser Stufe der wissenschaftlichen Erkenntnis müssen Erd- und Völkerkunde einander durchdringen, so daß beider Inhalt sich deckt, und der, alle Wechsel hindurch gehende, natürliche und historische Charakter der Erdräume, verglichen mit den verwandten Bildungen, und zusammengehalten mit seinen Gegensätzen, den Blick auf Natur und Geschichte in alter, mittler und neuer Zeit aufhellt.”

¹¹¹ Vö. BALOGH 2001, i. m. 358.

¹¹² Ritter ezt a koncepcióját az 1813–1819 közötti göttingeni kutatásai eredményeképp fogalmazta meg *Einleitung u. die ersten beiden Bände seiner Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen* (Berlin, 1817–1818) című, terjedelmes összefoglaló művében. Vö. BALOGH 2007, i. m. 358.

¹¹³ *Schedius Lajos Carl Elias Ritternek*, Pest, 1845. november 22. Közli BALOGH 2007, i. m. 359–361.

gaira utaló kijelentések játszottak szerepet.¹¹⁴ Nézetkülönbségük a neologizmus kapcsán a magyar nyelv keleti és nyugati jellegéről majd csak 1815 körül bontakozott ki, amikor is Schedius egyre inkább a magyar nyelv keleti vonását hangsúlyozza, Kazinczy pedig egyre inkább azt a véleményét, hogy jóllehet nyelvünk nincs rokonságban a nyugati nyelvekkel, de szervesen a nyugati irodalomhoz és kultúrához tartozunk, és csak ennek mintájára fejleszthetjük nyelvünket, irodalmunkat.¹¹⁵ Tény, hogy az 1815 körüli Kazinczy-levelekben Schedius személye olykor kissé negatív vagy inkább gunyoros színben jelenik meg, Doromby Karola Schedius-monográfiája is elsősorban ezeket ragadja ki. Többször szóba kerül a németajkú tudós magyar prozódiaiban való járatlansága, többek között Kisfaludy Sándor *Himfyje* kapcsán, melyet ő recenzált a *Zeitschrift*-ben. Szemere írja Kazinczynak: „De világos, hogy azt hitte, hogy a magyar nyelv accentuált nyelv és nem quantitasos s Himfyt az accentuált német nyelv prosodiájának fő törvénye s fundamentoma a gyökér accentus szerint így scandálhatta:...”¹¹⁶ Schedius Himfy-recenziója¹¹⁷ kapcsán Kazinczy 1805-ben így ír Kis Jánosnak annak apropóján, hogy Schedius Kulcsár István magyar nyelvi pályázata ismertetésének helyet adott a *Zeitschrift*-ben.¹¹⁸: „ha báró Prónay Sándor, Teleky, Schedius lesz a bíró, mi lesz ott?! Csudálad, hogy Schediust is ide zárom. Az ő lelke tudja, hogy én őtet becsülöm, még pedig igen nagyon és szeretem is. De, aki Himfyt úgy recenseálta, mint az ő *Zeitschrift*-jében recenseáltatott, nem támaszthatja-e azt a gyanút, hogy ezt is hibásan ítéli meg?”¹¹⁹ Eltérő véleményüket a magyar nyelv keleti illetve nyugati jellegének megítélése kapcsán Kazinczy többször is megírja a következő jelenetet: a színházban találkoznak, Kazinczy alig ismeri meg a szemüveges, „egészen előregedett” Schediust, (az ekkor negyvenhét éves Schedius egyébként kilenc évvel fiatalabb Kazinczynál) és a neologizmusról beszélgetnek. „Er ist nicht ganz meines Sinnes. Er sprach viel über Orientalismus der ungarischen Sprache und versprach mir auf mein dringendes Bitten, seine Ideen zu Papier zu bringen)”¹²⁰ Ugyanez Kis Jánosnak: „...Schedius holmit beszélt az Orientalismus és Occidentalismus felől, cifrán, de üresen. Miben áll az az Orientalismus? A’ szóokban? A’ szók’ hajtogatásaiban? összefüzéseiben? a’ forró képekben, figurákban? Vagy ő akada-el, ’s nekem az látszik, vagy én nem értet-

¹¹⁴ Vö. BALOGH 2007, i. m. 26–27. – Áttekintve a Schedius-kép alakulását, megállapítja, hogy a Váczy-féle Kazinczy-levelezés megjelenése, s annak Schediusra vonatkozó részletei gazdagabbá és árnyaltabbá teszik a korábbi kissé egyoldalú képet.

¹¹⁵ Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban, Bp., Balassi, 2005, 345.

¹¹⁶ *Szemere Kazinczynak*, 1812. december 29. KazLev. X, 211.

¹¹⁷ *Zeitschrift*, 1802. Bd. 1, 234.

¹¹⁸ A pályázati kiírás Kultsár István lapjának, a *Magyar Kurír*nak 1804. évfolyamában jelent meg: „Mennyire ment már a’ Magyar Nyelvnek ki művelése?...” A bírálók között szerepelt Prónay Sándor, Révai Miklós, Verseghy Ferenc és Kultsár mellett Schedius is. Vö. BÍRÓ i. m. 2010, 235.

¹¹⁹ *Kis Jánosnak*, 1805. június 14. KazLev. III, 377.

¹²⁰ *Rumy Károly Györgynek*, den 24. April 1815. KazLev. XII, 495–496.

tem. Azt fogadta, hogy gondolatait papirosra teszi.”¹²¹ S még egy megjegyzése Kölcsy Ferencnek Dayka Gáborról és Báróczi Sándorról írott tanulmánya kapcsán,¹²² melyet Schedius is olvasott. Kazinczy kérde tőle: „...habe ich recht, oder die Puristen? Billengett. Azt mondta, hogy igen, és hogy nem. Die ungarische Sprache ist eine orientalische Sprache, und Sie wollen sie zum Occidentalismus ziehn. Jó szándék, de azt úgy kell tenni, mint midőn az ötvös olvaszt össze két metallumot, nem mint midőn a fugok kilátszanak. Csendesen kihallgatám a fecsegést. Végre kérdém, miben áll a Magyar Nyelv Orientalismusa? a szókban? flexiókban? syntaxisban? képekben? phrázokban? Elakadt; azt felelte, hogy írva felel.”¹²³ A papírra tevés nem történt meg, Kazinczy minden alkalommal meg is jegyzi Schediusról, hogy mindig ezt mondja, de nem teljesíti. Még egy megjegyzés ugyanebből az időből Kölcsynek: „Azt, hogy a magyar nyelvnek a neologizálás épen természetére tartozik, hallgatva vagy nem tudva megismerik az ellenkezők is, mert íme Debreczen is neologizál, neologizál Himfy is, Döbrentei is, ha pedig Schedius magyarul írna, senki inkább nem neologizálna mint ő.”¹²⁴ Vagyis ezek a helyzetképek is sugallják azt a későbbi, nem egészen jogos ítéletet Schediusról, hogy határozatlan, nem tesz egyértelmű kritikai állásfoglalást, mintegy megpróbál a különböző vélemények közt lavírozni. Schedius kapcsolatáról, egymásról alkotott véleményükről azonban hitelesebb képet nyújtanak az egymásnak írott levelek. Kazinczy hat levele Schediushoz és Schedius egy válaszlevele az 1803–1806 közötti időszakból szinte baráti hangvételükkel sokkal inkább a kettejük közti nagyrabecsülésről, bizalomról és szakmai együttműködésükről tanúskodik. Kazinczy egyértelműen pozitív tekintélyként hivatkozik Schediusra, szakavatott esztétikai bírálónak fogadja el saját művei, főleg ebben az időben keletkezett fordításai esetében. Azokat megküldi neki előzetes bírálatra, s tisztelete jeléül először a „szabad kézzel” készült Molière-darabot, a *Kénytelen házasságot*, majd mikor ennek kiadásától visszalép, Herder-fordítását ajánlja neki. Ezzel a gesztussal az elismert professzor esztétikai tekintélyének igazolását keresi a szabadon fordított Molière-darabhoz: „Egy nevetni szégyellő Publicum előtt jelenvén-meg, annak keresem ez által védelmét, a’ kinek mind leczkéi, mind tisztelt erkölcsi igazolhatják cselekedetemet...” Ebben az 1803. március 15-i levelében, amelyben újonnan elkészült Lessing-, Goethe- és Marmontel-fordításait küldi meg Schediusnak véleményét kérve azokról, a neológiaival kapcsolatos új álláspontját, s egyben írói célkitűzését fogalmazza meg. Eszerint eredeti művek

¹²¹ Bécs, 1815, május 1. KazLev. XII, 504.

¹²² *Ujhelyi Dayka Gábor versei*, Öszveszedte és kiadta barátja Kazinczy Ferencz, Pesten, Trattner, 1813; *Báróczi Sándor élete*. Bev. Baróczynak minden munkáji, 8 kötet, Kazinczy Ferenc által kiadva, Pesten, Trattner, 1813–1814. – Kazinczy e két tanulmányában fejti ki a neológia nemzeti programját. Vö. Bíró Ferenc, *A legnagyobb pennaháború*, Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés, Bp., Argumentum, 2010, 467.

¹²³ *Kölcsy Ferencnek*, 1815. június 15. KazLev. XII, 562., ill. még egy változatban *Szentgyörgyi Józsefnek*, 1815. augusztus 6. KazLev. XIII, 55.

¹²⁴ *Kölcsy Ferencnek*, 1815. július 5. KazLev. XIII, 11.

helyett, melyre még a magyar nyelv jelen állapotában nem érett, a nagyobb irodalmak remekműveit kell áttenni magyarra: „Óhajtanám, minekelőtte a benne lévő fordítások sajtó alá kerülnek, annak a férjfinak érteni felőle ítéletét, a’ ki a maga ízlését a Külföldiek’ legszebb műveik körül képztette, és a’ ki – úgy hiszem azt – érzi, hogy a’ Mesterségnek’ dolgában csak úgy fogunk előbb haladhatni, ha azon – még eddig ugyan szerencsétlen – igyekezett helyett, hogy szép Originálokat készítsünk, a’ nálunknál szerencsésbb Nemzetek’ remekjeit tészük magunkéivá [...] Kárhoztassanak a Puristák, a’ kik soloecizmusaimon azért akadnak-fel, mert nem értik, a’ hogy nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani szabad kézzel kell: én nem térek-el útamról.”¹²⁵ Ez a levél olyan szenvedélyről ad hírt, amely a nemzeti érzést a nyelvi kifejező erő minőségének fokán szeretné lemérni, s a neológianak a radikális felfogását fogalmazza meg, illetve ülteti is át gyakorlatba fordításaiban.¹²⁶

Kazinczy nyelvújítási és fordításról vallott ekkori nézetei alapvető ellentétben álltak a *Debreceni Grammatika* „önelvű nemzeti normájával”, s vitája Debrecennel ennek kapcsán a népiesebb és a közérthető köznyelv, valamint az általa képviselt fentebb stíl között már 1802 óta aktuális.¹²⁷ A *Debreceni Grammatika* ellenében egy régi grammatikával kívánta felvenni a harcot, ezzel saját nézeteit demonstrálva, így született meg a *Grammatica Hungarolatina* kiadásának gondolata.¹²⁸ Az 1806. június 5-i, Schediusnak szóló levelében a *Magyar régiségek és ritkaságok*¹²⁹ kiadásának körülményeiről olvashatunk, s a levél közelebről világítja meg e Kazinczy-kiadás kissé talányos történetét.¹³⁰ Eredetileg Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* című művét kívánta kiadni az egyetlen fennmaradt, Sinai Miklós debreceni professzor tulajdonában lévő példány alapján. Hogy a kiadvány terjedelmét növelje, hozzá vette még az első nyomtatott magyar ábécét és Varjas János nevezetes e-hangzós énekét, a *Megtért embernek énekét*. Kazinczy Révai Miklóst kérte fel a korrektúrára, aki azt elvállalta, de kételkedett a munka „kiadhatóságában”. Eggenberger nem is vállalta a nyomtatást, így

¹²⁵ Kazinczy Schediusnak, 1803. március 15.

¹²⁶ Vö. BÍRÓ 2010, i. m. 374.

¹²⁷ Kazinczy fordításról vallott nézeteiről, melyeket elsősorban leveleiből ismerhetünk meg vö. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv-és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 30–60; BURJÁN Monika, „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozástomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003, 43–75.

¹²⁸ Vö. BÍRÓ 2010, i. m. 238–244.

¹²⁹ *Magyar régiségek és ritkaságok*, Kiadta Kazinczy Ferencz, Első kötet, I. Sylvesternek magyar-deák grammatikája, Uj-Szigeten, 1539. – II. A’ legelső nyomtatott Magyar Ábécze, Krakkóban, 1549, III. Prof. Varjas János’ E vocálisú éneke, Debreczen, 1775, Pesten, Mossóczy Institióris Károly’ számára, Trattner Mátyás műhelyében, 1808.

¹³⁰ Vö. BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Editio Kazinczyana* = „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, szerk. Jankovics József, Bp., MTA ITI, 2007, 587–594; BARTÓK István, STEMLER Ágnes, *Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs, Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása* = *Magyar Könyvszemle*, 2011, 72–86.

Trattnernál próbálkozott, de már saját költségén. 1806 elején néhány korrektúraív elkészült, s még a jegyzeteken dolgozott, csak hogy ezt megnehezítette az időközbeni Széphalomra való költözése, az adatok nehézkes összegyűjtése, valamint az, hogy az előszót nem másolta le magának, tehát a szöveg nem volt előtte, amiben még javításokat, kiegészítéseket kívánt tenni. Schediust kérte meg ekkor, mint az erre legalkalmasabb embert, hogy a korrektúraíveket Trattnernál nézze át, s ha az előszóban hibát vagy hiányosságot talál, akkor húzzon vagy javítson. Kazinczy az 1805-ös előszót átdolgozta, s az 1808. évi kiadás *Utóírást*ában újfent vitába szállt a *Debreceni Grammatika* elveivel, foglalkozott az 1805–1806-ban Révai és Verseghy közt zajló helyesírási vitával, és állást foglalt az általa legfőbb tekintélynek elismert Révai nyelvi nézetei mellett.¹³¹ Ugyancsak ebben a levélben kerül szóba Csokonai életműve, öröksége, akinek a *Magyar Kurír*ban közzé tett nekrológja és műveinek kiadási elvei kapcsán Kazinczy vitája tovább élesedett Debrecennel.¹³² Szándéka, hogy Csokonai műveit javításokkal, „nyesegetésekkel” adja ki, Debrecen sértődött ellenállását váltotta ki, s megkezdték a sajátjuknak tekintett életmű minden változtatás nélküli kiadását. Schediusnak is azt panaszolja, hogy Debrecen nem érti, illetve félreérti a szavait, szándékát Csokonaival kapcsolatban.¹³³ A köznép nyelvén vagy a „fentebb stílusban” való fordítás koncepciójának különbsége is többször szóba kerül ezekben a Schediusnak szóló levelekben. Kazinczy nem enged abból az elvéből, hogy az író önálló nyelverteremtő, és így nem várható el tőle, hogy a konvencionális nyelvi normáknak vesse alá művészi, illetve nyelvi invencióját. Érdekes, hogy épp az 1803. március 15-i levélben említett – bírálói kedvéért, elveivel ellenkező módon – „szabad kézzel”, vagyis élő, köznépi nyelven fordított két Molière vígjáték, *A kénytelen házasság* és *A botcsinálta doktor* közül az utóbbi az egyetlen a Kazinczy-fordítások közül, amely kiállta az idő próbáját. Illyés Gyula 1954-es újrafordítása alig tér el Kazinczyétól, amelynek természetes népiessége, magyaros íze valóban igazolhatta Debrecennek, hogy *ő is tud magyarul*.¹³⁴ 1806. június 5-i levelében pedig La Rochefoucauld-fordítása kapcsán büszkén számol be Schediusnak arról, hogyan alkotta meg a *jaloux* és az *eifersüchtig* fordításakor a *féltékeny* szót. 1804. november 30-i Török Sophieval való házasságkötéséről beszámoló levelében nagybátyja, Kazinczy András halála kapcsán kéri meg Schediust, hogy a *Zeitschrift*ben szenteljen neki néhány sort,

¹³¹ *Magyar régiségek és ritkaságok*. XXI–XL.

¹³² Kazinczy és Debrecen viszonyáról vö. GYAPAY László, *Kazinczy Debreceniségéről (Kölcsy Csokonai-recenziójának háttéréhez) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1998, 31–65. – Kazinczy és Csokonai kapcsolatához ld. DEBRECZENI Attila, *Csokonai és Kazinczy kapcsolata = Könyv és könyvtár*, 1997, 67–96.

¹³³ „Seine unmündigen Bewunderer haben nicht begreifen können, was in den reliquien eines Csokonay nicht Anbethungswerth seyn könnte; und die Weisen zu Debreczin haben in dem Lob, das ich über seinen Charakter sagte, nichts als Tadel – vielleicht gar einen hämischen gefunden, und keinen Sinn gehabt, zu ahnden, daß ich den Rousseau manqué mit Rousseau mit Liebe und Freundschaft verglich.” *Kazinczy Schediusnak*, Kázmér, 1806. június 5.

¹³⁴ Vö. BAYER József, *Kazinczy és Molière fordítása = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1896, 257–272; BURJÁN 2003, i. m. 69.

s ehhez családtörténeti adatokat ír meg neki.¹³⁵ Több alkalommal kéri továbbá Schedius segítségét a régi könyvekből álló hungarika-gyűjteménye eladásához – különös tekintettel a földrajzi vonatkozásúakra¹³⁶ –, amely utóbb a sárospataki kollégium könyvtárába került.¹³⁷

Schedius levelezésében a nemzetközi tudományos és személyes kapcsolatok legtöbb szála a göttingeni és jénai egyetemhez, valamint az ottani tudós társaságokhoz fűződik. Schedius alma matere, a *Georgia Augusta* a 18. század második felében német területen a legújabb, legmodernebb, egyben leghaladóbb szellemű egyetemnek számított. Nagyhirű professzorának, August Ludwig Schlözernek jelentős hatása van a magyar szellemi életre tanítványain és 1775-től 1793-ig kiadott folyóiratán, a *Staatsanzeigenen* keresztül. A felvilágosult német polgárság történelemszemléletét megfogalmazó Schlözer magyarul is megtanult, és élénken érdeklődött a magyar történelem és a magyarországi állapotok, a magyar tudomány eredményei iránt. Statisztikai és politikai előadásain számos magyarországi hallgatója nevelődött: Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely, Johann Christian Engel, Rummy Károly György és Schedius esetében is egész életművükön, tevékenységükön észlelhető Schlözer alapvető hatása.¹³⁸ Schedius kapcsolattartása a göttingeni egyetemmel 1793-tól, tehát nem sokkal hazatérésétől egészen 1845-ig, szinte haláláig végig követhető a levelekben. Az egykori diáktárs, Johann Friedrich Meyer a Heyne-féle szeminárium egyik legtehetségesebbje, aki az 1810-es években bibliakommentárjával és Lutheren alapuló új bibliafordításával vált ismertté, 1793 elején Schedius levelére válaszolva – melyből a kedvezőtlen magyarországi politikai hírekről értesül – beszámol a göttingeni szeminárium egykori tagjainak, Schedius egyetemi diáktársainak, illetve tanárainak

¹³⁵ Kazinczy András (1738–1804), Schedius közli a róla szóló életrajzi adatokat I. *Zeitschrift*, 1804, Bd. 6, 334.

¹³⁶ A Schediusnak szóló 1806. június 5-i levél melléklete, a *Tabulae Geographicae Hungaricae*, a Kazinczy Hungarika-gyűjteményében található legértékesebb térképek egy részének leírása Schedius számára. Kazinczy 119 darabból álló térképgyűjteményének több mint fele vonatkozik részben vagy egészében Magyarországra, a 16–18. századi darabok között a legértékesebb Lazius és Honterus egy-egy térképe, a többi nagyrészt 16–17. századi atlaszokból kivett lap. Vö. HARSÁNYI István, *A Sárospataki Ref. Főiskola metszetgyűjteménye = Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 1909, 62–74; BORBÉLY Andor, *A térképkedvelő Kazinczy Ferenc = Földrajzi Értesítő*, 1955, 489–491.

¹³⁷ BARCZA József, *Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon = Magyar Könyvszemle*, 1962, 203–206.

¹³⁸ Vö. BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955, 27–52; DÜMMERTH Dezső, *Göttinga és a magyar szellemi élet = Filológiai Közöny*, 1961, 351–373; H. BALÁZS Éva, *A magyar jogefinisták külföldi kapcsolataihoz*. Schlözer és magyar tanítványai = *Századok*, 1963, 1187–1204; POÓR János, *August Ludwig Schlözer und seine ungarländischen Korrespondenzpartner = Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, Hrsg. von Alexandru Duțu, Edgar Hösch, Norbert Oellers Red. Wolfgang Kessler, Essen, 1989. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, 7/1), 189–201.

(Mitscherlich,¹³⁹ Heeren,¹⁴⁰ Buhle,¹⁴¹ Köppen¹⁴²) klasszika-filológiai tevékenységéről, s arról, ki milyen kiadáson dolgozik. A göttingeni professzorok közül Heynétől négy, Eichhorntól kilenc levél található a Schedius-hagyatékban. Christian Gottlob Heyne (1729–1812) 1770-től 1812-ig, haláláig a göttingeni egyetem „spiritus rectora”, munkássága egybeesik az egyetem fénykorával. 1763–1809 között a költészet és ékesszólás professzora és a híres filológiai szeminárium vezetője, az egyetem könyvtárosaként a könyvtár modernizálója és első katalógusának elkészítője, a Göttingeni Tudós Társaság titkára és annak orgánuma, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (GGA) szerkesztője, számos ókori szerző (Tibullus, Epiktétosz, Homérosz) szövegkiadója, egyik legfőbb tekintély a klasszikus szerzők értelmezése terén.¹⁴³ A magyarországi tanítványai közül Budai Ézsaiással és Johann Christian Engellel is levelező Heyne¹⁴⁴ őszinte érdeklődéssel követte nyomon egyik legkedvesebb diákja tudományos pályafutását, többnyire a *Zeitschrift* cikkeiből értesült a magyarországi viszonyokról és a tudományos élet fejleményeiről, s rendszeresen recenzálta azokat a GGA hasábjain.¹⁴⁵ 1802. augusztus 15-i levelében értesíti Schediust a Göttingeni Tudós Társaságba való felvételéről, és megküldi neki az erről szóló diplomát. A szintén Heyne-tanítvány, de Schediusnál tizenhat évvel idősebb Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) többkötetes irodalomtörténete munkálatai kapcsán levelezett Schediusszal 1805–1810 között. Eichhorn 1788-tól történelmet és irodalomtörténetet adott elő a göttingeni egyetemen, 1813-tól pedig ő a Göttingeni Tudós Társaság elnöke volt. Összetevési szövegeket vizsgált, és a Szentírással foglalkozó új történeti-kritikai tudomány egyik megalapítójának számít. Nevéhez fűződik a „Gelehrten-geschichte” népszerűsítése az általa kiadott többkötetes irodalomtörténeti összefoglalóban.¹⁴⁶ E mű magyarországi vonatkozású fejezetét Schediusszal szeretne volna kidolgoztatni, aki 1807-ben ígért mondanivalót ugyan, de végül nem készült el a munkával. Eichhorn 1805. májusi levelében kérte fel Schediust, 1807 júliusában megjegyzi, hogy már két éve nem kapott választ a megkeresésére, szeptemberben megkö-

¹³⁹ Mitscherlich, Christoph Wilhelm (1760–1854) filológus, a göttingeni egyetem professzora.

¹⁴⁰ Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842) göttingeni történész, a göttingeni egyetemfilozófia és történelem professzora.

¹⁴¹ Johann Gottlieb Gerhardt Buhle (1763–?) 1787-től a göttingeni egyetem filológia professzora.

¹⁴² Johann Heinrich Köppen (1755–1793) filológus, a hannoveri gimnázium tanára.

¹⁴³ *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt*, Bd. 2, 1648–1866, hrsg. von Ernst Böhme, Rudolf Vierhaus, Göttingen, Vandenhoeck, 2002. 170–173; FUTAKY 2007, i. m. 109–121.

¹⁴⁴ Kapcsolatukhoz vö. BORZSÁK 1955, i. m. (138. j.), 185–188; Heyne két levelét Engelnek 1793-ból kiadta Thallóczy, Ludwig, *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz, 1770–1814*, München, Leipzig, Duncker-Humboldt, 1915, 38–39.

¹⁴⁵ 1803. december 14-i Schediusnak szóló leveléhez mellékeli a GGA decemberi számában közzétett *Zeitschriftet* bemutató hosszú recenzióját. Vö. még FUTAKY, István, SCHWAMM, Christin, *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739–1839*, Bp., MTA Könyvtárának kiadása, 1984, 82, 86.

¹⁴⁶ *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten, I–IV*, Göttingen, 1805–1813.

szöni neki, hogy vállalta a munkát, egy év múltán érdeklődik, hogy áll a kézirat, 1809 tavaszán ismét érdeklődik és sürgeti azt, megjegyzi, talán nem kapta meg korábbi levelét. 1810. májusi leveléből értesülünk, hogy időközben is többször megkereste levélben Schediust a tanulmány ügyében, de nem kapott választ – talán csak elkallódtak a levelek – tehát most újra megkéri, s egyben ez az utolsó dokumentuma levelezésüknek. Nem tudjuk, hogy valóban a levelek elkallódása, egymást keresztezése okozta a félreértést, vagy a munkával elhalmozott Schedius egyszerűen nem jutott hozzá, hogy a vállalt tanulmányt elkészítse, esetleg valami egyéb megfontolás tartotta vissza a tanulmány megírásától, esetleg a politikai óvatosság,¹⁴⁷ hiszen ebben az időben Schedius külföldi kapcsolatait is rendszeresen figyelte a bécsi hatóság.¹⁴⁸ A hagyatékban fennmaradt utolsó göttingeni levél 1845-ből az ókortudató és archeológus Karl Friedrich Hermanné, aki az 1841-es bonni filológuskongresszuson ismerte meg Schediust, s erre a találkozásukra hivatkozva kereste meg a neki igen rokonszenves tudóst, hogy a „Societät der Sachkunde” által kiadott kézikönyv számára adatokat kérjen tőle, egyszersmind a Göttingeni Tudós Társaság egykori magyar tagjairól, többek között Gyarmathi Sámuelről, Johann Filtsch nagyszebeni lelkésről, Hadaly Károly pozsonyi lelkésről, Beregszászi Pálról, Rummy Károlyról érdeklődjön nála. Ezt a felkérést Schedius feltehetően nem teljesítette.

Schedius első kapcsolata Jénával 1788-ra datálódik, mikor diáktársával, Asbóth Jánossal Göttingenbe menet Jénán átutazóban megismerkedtek Johann Georg Lenzcel (1748–1832), az egyetem későbbi mineralógia professzorával, aki körbevezette őket a Mineralógiai Kabinetben.¹⁴⁹ Az 1796-ban megalakult, 1798-ig ifj. Teleki Domokos elnökségével és Bredetzky Sámuel titkárságával működő, jelentős magyar hagyományokkal rendelkező Jénai Ásványtani Társasággal személyes kapcsolatba is került, amikor 1802-es németországi útján felkereste a jénai egyetemet. Az egyetemen, mely az 1790-es években, Goethe ottani működése idején élte fénykorát, s mint a legjelentősebb protestáns német egyetem igen vonzó volt a magyarországi diákok számára,¹⁵⁰ a német szellemi élet olyan kiválóságai tanítottak ebben az időben, mint: a mineralógus Johann Georg Lenz, a filológus Johann Jakob Griesbach és Heinrich Eichstädt, az orvosprofesszor Konrad Joachim Kilian és a filozófus Karl Wilhelm Friedrich von Breyer, akik mindnyájan kapcsolatban álltak és leveleztek Schediusszal. Jénai látogatása során közeli barátságot kötött az egyetem tanáraival az akkor már tudományos tevékenysége alapján körükben nagy tiszteletnek örvendő Schedius, erről tanúskodnak a jénai professorok 1802 körül megsokasodó levelei. Útjának hátterében feltehetően az állt,

¹⁴⁷ Doromby is ezt feltételezi a németországi kapcsolataiban ekkor tanúsított rendkívüli óvatossága kapcsán. Vö. DOROMBY 1933, i. m. 69–70.

¹⁴⁸ Vö. 172. jegyz.

¹⁴⁹ Asbóth levele Lenznek, 1798. április, vö. BENEDEK Klára, *A Jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai*, Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez, Bp., Minerva, 1942, 41–43.

¹⁵⁰ A jénai egyetem magyarországi kapcsolatairól vö. MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Bp., 1890; FEYL, Othmar, *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*, Jena, Fischer, 1960.

hogy Prónay Pál, Hont vármegye táblabírájának két fia, János és Miksa, akiknek neveltetésével Schediust bízták meg, 1801-től a jénai egyetemen tanultak. Több levél is az ő tanulmányaikkal kapcsolatos, előmenetelükről tájékoztatja protektorukat Johann Baptist Schäd, a filozófia professzora, Johann Friedrich August Göttling, az elméleti és gyakorlati kémia professzora, August Georg Batsch, a természettan és botanika, valamint Johann Christoph Gottlieb Kraus matematika professzor, Johann Jakob Griesbach teológia professzor, s mindnyájan elismerően számolnak be a magyarországi ifjak szorgalmáról és jó képességeiről.¹⁵¹ Lenz mineralógus professzor, az Ásványtani Társaság alapítója különösen kedvelte a magyar diákokat, sokszor meghívta őket magához otthonába, s ő is igen közkedvelt volt a magyar tanulók előtt, ez Schediusnak szóló leveleiből is kitűnik. Ő küldi meg Schediusnak a társaság oklevelét, majd a tiszteletbeli tagságáról szóló diplomát.¹⁵²

Az 1733–1848 között fennálló nagyhatományú Lateinische Sozietät-nek, a Jénai Latin Társaságnak szintén számos magyarországi tagja volt az ott tanuló diákok között. A társaság elnöke, Heinrich Eichstädt (1772–1848), a klasszika filológia professzora, az *Allgemeine Literatur-Zeitung* (ALZ) folytatásaként 1804-től kiadott *Jenaische Literatur Zeitung* szerkesztőjeként levelezett Schediusszal. 1805-ből fennmaradt három levelében felkéri az újonnan induló jénai lap recenszésének, minthogy már a korábbi ALZ-ben is többször publikált – Johann Christian Engellel együtt ők voltak a jénai lap elsőszámú magyarországi tudósítói.¹⁵³ A késői évekből is felbukkan még egy jénai kapcsolat: Karl Koch (1809–1879) a neves botanikus, a jénai és a berlini egyetem professzorának levele 1845-ből. Schediusszal való korábbi pesti megismerkedésükre hivatkozik, ami feltehetően az 1836/38-ban illetve 1843/44-ben tett oroszországi expedíciója alkalmával Magyarországon átutazóban történt. Sajnálkozva írja, hogy Schedius Magyarország-térképét nem sikerült a lipcsei könyvvásáron megszereznie, és némi szemrehányással mondja, hogy a kitűnő térképet a német tudósok számára is elérhetővé kellene tennie, akik sötétben tapogatódnak Magyarországgal kapcsolatban.¹⁵⁴

Schedius és Friedrich Schlegel kapcsolata, levélváltása¹⁵⁵ az 1809–1813 közötti évekre esik, amikor a jénai filozófus – 1808-as katolizálását követően – Bécsbe költözött és a Napóleon-ellenes politika szolgálatába állt. Károly főherceg főhadiszállásán tevékenykedett mint udvari hadügyi titkár és a stábbal 1809

¹⁵¹ Prónay Pál, aki maga is a jénai társaság tiszteletbeli tagja, 1809. augusztus 23-i levelében köszöni meg Lenznek fiáról való gondoskodását és jóindulatát. Vö. BENEDEK 1942, i. m. 37–38.

¹⁵² J. G. Lenz *Schediusnak*, Jéna, 1802. december 4. és 1816. augusztus 4.

¹⁵³ JÜGELT, Karl-Heinz, *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*, Diss., Rostock, Universität, 1975, 64, 78.

¹⁵⁴ „Sie sollten doch, ein Werk der Art den deutschen Gelehrten, die in betreff Ungarns so sehr im Dunkeln tappen, auch zugänglich machen.” *Karl Koch Schediusnak*, Jéna, 1845. június 27.

¹⁵⁵ BLEYER Jakab, *Hazánk és a német philológia a XIX. század elején, kiadatlan levelek alapján*, Bp., Akadémia, 1910 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből), 443–446.

második felében Pest-Budán tartózkodott. Ekkor került személyes kapcsolatba Schediusszal, és kérte szakmai segítségét az őt ekkor foglalkoztató tudományos kérdésekben. Schlegel ebben az időben az összehasonlító nyelv- és irodalomtörténetet tárgyalta bécsi egyetemi előadásában (*Geschichte der alten und neuen Literatur*), melyekben a világirodalmat a nemzeti irodalmak összességeként mutatta be, s ennek kapcsán kezdett érdeklődni a közép-kelet-európai nemzetek kultúrája iránt. Így magyarországi tartózkodása alkalmával igen erős érdeklődéssel fordult a számára ismeretlen magyar nyelv és kultúra felé. Pest-Budán kelt három levelében, amelyek keltezetlenek és inkább amolyan üzenetfélék, könyveket kér kölcsön Schedius könyvtárából, pl. Timon Sámuel *Imago antiquae Hungariae* című művét, Johann Christian Engel Galícia-történetét,¹⁵⁶ Karl Gottlieb Windischnek a magyarok rövid történetét.¹⁵⁷ Révai művét (*Antiquitates literaturae Hungaricae*, Pestini 1803) azonban még nehéznek ítéli maga számára és visszaküldi. Magyar nyelvtanárt is Schedius ajánlására fogad a fiatal Horvát István személyében. S hogy valóban belemerült a magyar történelembe, bizonyítja, hogy egy helyen azt írja, legközelebbi személyes találkozásukkor kifejti majd Schediusnak rendhagyó gondolatait Béla király jegyzőjéről, Anonymusról. Schlegel hatása a pesti tudósra elsősorban nyelvszemléletében tükröződik, mindenekelőtt az 1808-ban megjelent *Über die Sprache der Indier* című munkájával, amelyben a nyelveket flektáló és agglutináló csoportra osztja, s az affixumos magyar nyelvet egyedülállónak tartja Európában. Ezt az álláspontot vette át Schedius, aki már korábban is Révai Miklós nézeteit vallotta a magyar nyelv keleti jellegéről.¹⁵⁸ 1813-ban Schlegel már Bécsből írt levelet Schediusnak, kérve, segítsen terjeszteni Magyarországon az általa kiadott *Deutsches Museum* című folyóiratot, s egyben felkérte annak munkatársául. Ennek a felkérésnek Schedius ugyanúgy nem tett eleget, mint pár évvel korábban Friedrich Hegelének, akit korábban a jénai egyetemen ismert meg. Hegel 1807-ben kereste meg levelével a pesti tudóst, mint „széleskörű tudományos és közéleti tevékenységének nagy csodálója”. Ekkor Hegel a jénai egyetem francia megszállás miatti összeomlása után Bambergbe tette át székhelyét, és az itt szerkesztett *Bamberger Zeitung* számára kért Schediustól heti rendszerességgel politikai és kulturális információkat, mert ezzel szeretne volna a külföld figyelmét Magyarországra irányítani.¹⁵⁹

¹⁵⁶ ENGEL, Johann Christian, *Geschichte von Galizien und Lodomerien*, Halle, 1796.

¹⁵⁷ WINDISCH, Karl Gottlieb, *Kurzgefasste Geschichte der Ungern von den ältesten, bis auf die itzige Zeiten, Aus den bewährtesten Geschichtsschreibern und glaubwürdigen Handschriften zusammengetragen*, Pressburg, 1778.

¹⁵⁸ DOROMBY 1933, i. m. 77. – A két tudós kapcsolatához vö. Révai Schediusnak, Esztergom, 1797. november 23.; Sopron, 1801. március 21.

¹⁵⁹ DOROMBY 1933, i. m. 70; Georg Friedrich Hegel Schedius Lajosnak, Bamberg 1807. augusztus 8. Kiad. VALJAVEC 1933, i. m. (2. j.), 291–294. – Schedius Hegel levelére feltehetően nem válaszolt.

Joseph Collin¹⁶⁰ és Schedius levélváltása 1810 tavaszán, illetve Schedius két levele Franz Hagernek ugyanez év őszén felveti a magyarországi német tudós bécsi kormánykörökkel, illetve a Polizeihofstellel való kapcsolatának kérdését. Schedius úgynevezett „informátori” szerepéről ellentmondásos vélemények léteznek a korábbi szakirodalomban. A negatív megítélés, hogy a bécsi rendőrség bizalmas embere, konfidense lett volna, egyoldalú, a források nem pontos elemzésén alapuló megállapítás.¹⁶¹ A kérdés legújabb elemzője, Szilágyi Márton tárgyilagosan, a források ismertetésével és közlésével korrigálja a besúgó szerep által Schedius személyére vetülő korábbi kedvezőtlen képet.¹⁶² Tisztán látásunkat megnehezíti, hogy a bécsi Zensur- und Polizeihofstelle aktáiban található vonatkozó források egy része a Justizpalast 1927-es égésében megsemmisült, illetve erősen megrongálódott. Tény az, hogy Armbruster¹⁶³ udvari titkár vetette föl a Polizeihofstelle elnökéhez intézett javaslatában azt az elképzelést, hogy az 1807. évi országgyűléshez a kormányzat részéről a magyarországi közhangulatot feltáró informátori hálózat kiépítése érdekében meg kellene nyerni Magyarország elismert íróit, akik közismertségükkel és jó külföldi kapcsolataikkal mind a hazai, mind a német közvéleményt befolyásolni tudják.¹⁶⁴ Ebben a tervében elsősorban Schediusra és Rummy Györgyre hívta fel a figyelmet. Az ő ötlete volt továbbá, hogy a megnyerés érdekében arany szelencét ajándékozzon Schediusnak a császár, hiszen őt, a „nagy műveltségű férfit” nem lehetne megvásárolni.¹⁶⁵ Az ajándékozásról, melynek során végül Schediusnak és Schwartner Mártonnak adta át a császár az arany szelencét, Franz Hager, a Polizeihofstelle akkori alelnöke számol be az uralkodónak tett 1808. március 1-jén kelt jelentésében.¹⁶⁶ Az esemény magyarországi visszhangjáról értesülhetünk Ferenczy János

¹⁶⁰ Collin, Heinrich Joseph (1772–1811), költő, drámaíró, az 1809-ben Bécsben megalakult udvari pénzügyi bizottság vezetője.

¹⁶¹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edít, *Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén... = Irodalomtörténet*, 1977, 201.

¹⁶² SZILÁGYI Márton, *Újabb adalékok Schedius Lajos titkos informátori tevékenységéről = Szövegkönyv*, Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára, szerk. Szilágyi Márton, Völgyesi Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 225–246.

¹⁶³ Johann Michael Armbruster (1761–1814), író, 1801-től a Polizeihofstelle ágense, udvari titkár, 1809–1813 között a *Vaterländische Blätter*, majd 1809-től a *Der Wanderer* című irodalmi lap szerkesztője.

¹⁶⁴ WERTHEIMER Ede, *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés = Századok*, 1896, 304–306.

¹⁶⁵ A Schwartnernek a *Statistik des Königreichs Ungarn* c. művéért ajándékozott aranyszelencéről vö. báró Summerav levele Schwartnernek = *Neue Annalen der Literatur des österreichischen Kaiserthumes*, Wien, 1808, Intelligenzblatt 143. Közli még Lukcsics Pál, *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*, Veszprém, Egyházmegyei Ny., 1914, 156; SZILÁGYI 2005, i. m. 238.

¹⁶⁶ „...die Auszeichnung dieser zwei gebildeten, von ihrer Nation sehr geschätzten Schriftsteller, deren Einfluß für das Interesse Euer Exzellenz so bedeutend werden kann, ...äußerst vortheilhafte Sensation in Ungarn hatte. Schedius ist bereits mit dem Hofsekretär Armbruster in eine Correspondenz getreten, die eine vertraute Annäherung verspricht.” (Präsidiavortrag) AVA Wien PH 1808: Z 398.

és Horvát István levélváltásából, akik mindketten fenntartással fogadták a hírt, bár általuk becsült tudósokról volt szó. Ferenczy szerint a német nyelven író német tudósok elismerése a kormány részéről egyértelmű üzenetet hordoz. „Miért nem jutalmaztatik meg egy Virág, egy Szabó Dávid, kiknek ősz haj borítja már a’ magyar nyelvben fáradott homlokaikat?” Horváth István barátjának válaszolva még szkeptikusabb és gyanakvóbb: „...által nem láthattam, miért köllött legyen a’ drága Pixist nekik a Politia Ministerétől nyerniek, kinek a’ Tudósokhoz, tsekély belátásom szerint, semmi köze nintsen? – – Félek ne hogy e’ jutalom nem a Tudománynak, hanem másvalaminek, érdem jutalma legyen.” Majd még hozzászól: „Austria Pixis osztogatás által bennünket Németekké nem tehet...”¹⁶⁷ Itt bukkan fel tehát először az Armbrusterral való kapcsolat, ami aztán az általa 1808-tól szerkesztett, a Monarchia íróit egy lojális fórumba tömörítő *Vaterländische Blätter* című folyóirat kapcsán meg is valósult: Schedius a lap munkatársa lett. Két, kapcsolatukat alátámasztó – utóbb megsemmisült – levelet idéz Wertheimer Ede 1811. március 23-i és 1811. november 14-i dátummal, melyekben Schedius leírja, hogy a februári devalvációs pátens rossz benyomást keltett Magyarországon; a pénzügyi rendelet nyomán a fizetőeszköz 4/5-ével ért volna kevesebbet, s hogy ezzel a devalvációs intézkedéssel az országot lealacsonyítják Európa előtt.¹⁶⁸ A kitüntetés és a bécsi kormánykörökben Schediusra irányuló figyelem egyik következménye, hogy 1810. március 29-én levélben keresi meg őt Joseph Collin tanácsos a bécsi Finanzhofkommission elnökének megbízásából, és a bánati selyemhernyó-tenyésztés ügyében mint a téma szakemberétől írásos véleményt és javaslatokat kér. (Schedius 1802-ben jelentette meg a magyarországi selyemhernyó-tenyésztésről szóló könyvét.) Az április 14-i válaszban Schedius elfogadja a felkérést,¹⁶⁹ s levelének egy rá jellemző körmondatában taktikusan köti össze a magyarországi ipar hiányosságainak az egész Monarchia szempontjából hátrányos voltának gondolatát és a mély belátással bíró bécsi szakemberekbe vetett bizalmát Magyarországnak (és a Monarchiának) ezen árnyoldalának a felszámolásában.

Schediusnak az udvart informáló levélben tett jelentéseiből kettő maradt ránk: a Franz Hagernak, a Polizeihofstelle alelnökének címzett 1810. szeptember 6-i és november 10-i íromány.¹⁷⁰ Az elsőben a megürült budai könyvcenzori állásra immár harmadszor pályázó Verseghyről ad abszolút elismerő, pozitív véleményt, karakterisztikus leírást,¹⁷¹ és beszámol a Rácvárosban pusztító tűzvészről. A második

¹⁶⁷ Ferenczy János Horváth Istvánnak, Pest, 1808. február 23.; Horváth István Ferenczy Jánosnak, Vál, 1808. március 3. Vö. Horvát István és Ferenczy János levelezése, kiad. Soós István, Bp., MTA ITI, 1990, (Magyarországi tudósok levelezése, 2), 158–160.

¹⁶⁸ WERTHEIMER Ede, Az 1811–12.-i magyar országgyűlés, Bp., Franklin, 1899, 23, 122.

¹⁶⁹ A bécsi Polizeihofstelle anyagában fennmaradt *Vorträge zur Beförderung der Seidenkultur in Ungarn* 1811-ből Schedius véleményét és javaslatait tartalmazza.

¹⁷⁰ Közli SZILÁGYI 2005, i. m. 243–246.

¹⁷¹ „...ein Kenntnißreicher, ungemein thätiger, fleißiger und rechtlicher Mann ist; der nur zuweilen seiner satyrischen Laune, vorzüglich, oder vielmehr fast ausschließend, gegen die ungri-

levélben két kérdésre ad választ: az 1811-re összehívott országgyűlést előkészítő legfontosabb feladatnak a devalválódott pénz árfolyamának helyreállítását nevezi meg, s egy harkovi tudós magyarországi tartózkodásának okát kizárólag magán célokkal magyarázza, és nem állít róla semmi terhelőt. A Polizeyhofstelle anyagából úgy tűnik tehát, hogy az 1810–12 közötti időszakban folyamatos volt a kapcsolattartás Schediusszal, azonban ez nemcsak azt jelentette, hogy ő adott jelentéseket, beszámolókat, illetve véleményt személyekről vagy ügyekről, hanem egyszersmind azt is, hogy az ő személye és tevékenysége is fokozottan a hatóság figyelmének előterében állt, neki magának is minden tevékenységét, külföldi kapcsolatait számon tartották.¹⁷² Az utókor képe tehát nem lehet teljes ebben a kérdésben az igen hiányosan megmaradt forrásokból eredően, de bizonyosan le lehet szűrni azt a megállapítást, hogy Schedius nem titkos besúgó volt, hanem a korabeli kifejezéssel élve *Vertrauter*, aki elismert magyarországi tudósként, köztisztviselőként álló személyként felkérésre, konkrét ügyekben nyilvánított saját nevével vállalt véleményt.¹⁷³

Schedius Lajos, a róla szóló első monográfia kifejezésével szólva, valóban kultúra-közvetítő¹⁷⁴ volt, méghozzá elsődlegesen magyar–német relációban, abban az értelemben, hogy a magyarországi tudomány és kulturális élet külfölddel való kapcsolattartásának egyik fő letéteményesének számított az adott időszakban. Levelezése közvetlen betekintést enged abba a tudományos műhelymunkába, tudósi eszmecserébe, mely sok szálon és területen, hazai és külföldi kollégákkal való együttműködésben folyt. A különböző tudományterületeket képviselő, nemzetközi hírű tudósokból álló tudományos kapcsolat- és hálózatrendszer keretében folyó levelezés(ek) a korabeli információközlés/áramlás elsődleges és legfontosabb csatornáit voltak, s ilyen módon – amellett, hogy közelebb visznek minket az adott személyekhez, a magukról, egymásról és a korabeli eseményekről alkotott képükhöz¹⁷⁵ – tudománytörténeti, művelődéstörténeti, könyvtörténeti szempontból is igen értékes forrásanyagot jelentenek.

schen Schrifsteller, freyen Lauf läßt. Er ist übrigens, in Rücksicht auf äußeren Vortheile, sehr anspruchslos; aber durch seine Bildung, die sich auf die Kenntniß der meisten neueren Sprachen auch erstreckt, über viele seiner Collegen erheben. Übrigens lebt er still, eingezogen und sehr dürftig.”

¹⁷² Schediusra vonatkozó iratok a Allgemeine Verwaltungsarchiv PH anyagában: PH 1810: 29/2 Instruction für Schedius als ungarischer Vertrauter (verbrannt); Mitarbeiter der Lipskyschen Karte von Ungarn 1809: 149 (verbrannt); Gutachten über Schwartners Statistik von Ungarn 1810: 1371; Vertrauliche Nachrichten aus Pest 1810: 1503; Arbeit an einer Übersicht der literarischen Tätigkeit in Ungarn 1810: 1262 (verbrannt); 1811; Begutachtung zweier Abhandlungen betreffend die Einführung der ungarischen Sprache als Staats- und Unterrichtssprache 1812: 4243 (verbrannt); Auforderung zur literarischen Mitarbeit am *Mercure étranger*; Schreiben des Berouy (?) an Schedius 1813: 2951.

¹⁷³ SZILÁGYI 2005, i. m. 237–238.

¹⁷⁴ Doromby Karolánál azonban a német–magyar kultúrközvetítő kifejezés egyirányú és asszimilatív folyamatot jelöl. Vö. BALOGH 2007, i. m. 45.

¹⁷⁵ MEZEI 1994, i. m. (9. j.), 28.

DEÁK, ESZTER

Die Dokumente einer gelehrten Diskussion – der Briefwechsel von Ludwig Schedius

Die Herausgabe der bevorstehenden Edition der Korrespondenz von Ludwig Schedius (1768–1847) in der Reihe der Veröffentlichungen *Briefwechsel der Wissenschaftler aus Ungarn* ermöglichte es die wissenschafts- und kulturgeschichtlichen Konsequenzen dieser Briefe zusammenzufassen und die bisherige Bewertung des Lebenswerkes von Schedius dadurch zu ergänzen.

Der Ästhetik-Professor der Pester Universität war der Schüler des Europa berühmten göttinger Professors Christian Gottlob Heyne und hatte sich an der Göttinger Universität Philologie, Theologie, Statistik und Geographie angeeignet. Nach Ungarn zurückgekehrt stand Schedius im Mittelpunkt des wissenschaftlichen und kulturellen Lebens des damaligen Pest-Ofens, und mit der Mitarbeit seiner Universitätskollegen gab er zwischen 1802–1804 die *Zeitschrift von und für Ungern*, das wichtigste deutschsprachige Organ der zeitgenössischen wissenschaftlichen Bestrebungen heraus, deren Hauptziel war das Ungarn-Bild des Auslandes, besonders des deutschen Sprachraumes authentischer zu gestalten. Seine Korrespondenz mit hervorragenden heimischen und ausländischen Gelehrten umfasst alle Wissenschaftsgebiete von der Literatur und Sprachwissenschaft bis zur Geschichte, Astronomie und Geographie. Die vierzig erhalten gebliebenen Briefe des kantianer Philosophie-Professors Anton Kreil an Schedius zeugen über ihre intensive bibliophile Kontakte, der Briefwechsel mit dem namhaften Astronomen Franz Xaver Zach dokumentiert die Zusammenarbeit von ungarischen und europäischen Astronomen und Kartographen während der Arbeiten der astronomischen Vermessungen Ungarns an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Die hervorragenden Professoren der Göttinger und Jenaer Universität standen in einer nahen persönlichen Beziehung mit dem ungarndeutschen Gelehrten, ihre gemeinsame Korrespondenz kann man bis in die späten Lebensjahre verfolgen. Ludwig Schedius war durch seine weitläufige Korrespondenz, durch seine Zeitschrift und durch seine organisatorische Tätigkeit ein Kulturvermittler zwischen Ungarn und Ausland in dem besten Sinne des Wortes. Über seine Rolle in dem ungarischen literarischen Leben berichten die gemeinsamen Briefe unter anderen mit György Aranka, Mihály Csokonai Vitéz, Miklós Révai, Jakob Ferdinand Miller und Ferenc Kazinczy.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

Nyomdásztól az alkalmazott grafikáig

Biró Miklós pályaképe

A 20. század első felében a magyar grafikai sokszorosító művészetek és iparágak¹ megújításában két színvonalas, könyvkiadással is foglalkozó nyomda, a gyomai Kner és a békéscsabai Tevan vállalat játszott kezdeményező szerepet. Nyomdatermékeik tervezése és készítése során a lehető legmagasabb technikai és művészi színvonalra törekedtek, amit a könyvkészítés terén vittek tökélyre. Kner Imrének és Tevan Andornak ugyanakkor több olyan méltatlanul feledésbe merült nyomdász nemzedéktársa is volt, akiknek szintén meghatározó szerepük volt a nyomdászat előmozdításában. Közéjük tartozik Biró Miklós is. Ma már kevesen tudják róla, hogy szakmai munkájával, igényesen megtervezett nyomtatványaival és a maguk nemében egyedülálló szakkiadványaival milyen sokat tett a magyar nyomdászat fejlesztéséért és az alkalmazott grafika népszerűsítéséért. A következőkben Biró Miklós sokoldalú pályáját mutatom be nyomdászati és kiadói tevékenységén keresztül.

Biró Miklós nyomdai és kiadói vállalkozásai (1910–1921)

Biró Miklós (1886–1944) a Heves-vármegyei Erdőteleken született Blau József és Frank Fanny házasságából. Családja Kner Imréhez és Tevan Andorhoz hason-

¹ A korabeli nyomdászati szaknyelvben a grafikai sokszorosító művészeteken és iparágakon a rövidebb grafikát vagy annak egykori szinonimáját, a nyomdászatot értették. Üzleti vagy merchantil grafika névvel illették a litográfiai vagy könyvnyomdai úton előállított kisebb nyomtatványok művészi tervezését, majd a húszas évektől az utóbbiak és a tipográfia, azaz betű- és könyvtervezés gyűjtőnévként az alkalmazott grafikát kezdték használni a német „Gebrauchsgraphik” tükörfordításaként. Az elmúlt években a tervezőgrafika elnevezés vált elfogadottá. Szűkebb értelemben a grafika rajzművészetet, illetve szabadkézi rajzot, egyedi műalkotást jelentett. – A témáról bővebben: NOVÁK László, *Grafikai sokszorosító művészetek*, Bp., Novák László, 1925, (Grafikai művészetek könyvtára, 1); FÖLDI Eszter, *A színes litográfia technikája és szerepe az alkalmazott grafika megszületésében 1896–1914 = Modern magyar litográfia, Modern Hungarian Lithography 1890–1930*, szerk. Bajkay Éva, Miskolc, Miskolci Galéria, 1998, (Miskolci Galéria Könyvei, 16; „A magyar sokszorosított grafika száz éve”, 2), 15–34; FÖLDI ESZTER, *A képzőművészet mostoha-gyereke: a magyar művészgrafika kezdetei 1890–1914*, Bp., L'Harmattan–Magyar Nemzeti Galéria–Könyvpont, 2013, 19–38; BAKOS Katalin, *10 × 10 év az utcán: A magyar plakátművészet története, 1890–1990*, Bp., Corvina, 2007, 18, 186.

loán zsidó volt, Blau vezetéknevét 1904-ben magyarosította Biróra.² Pályakezdséről annyi tudható, hogy Hevesen Adler József nyomdájában tanulta ki a nyomdászmesterséget 1899–1903 között, ezt követően Budapesten a Rigler József Ede Papírneműgyár Rt.-ben és a Károlyi György kő- és könyvnyomdai műintézetben dolgozott. A kedvezőbb szakmai és anyagi érvényesülés, tapasztalatszerzés is szerepet játszhatott abban, hogy 1905-ben vándorútra indult és Amerikában próbált szerencsét. Rövidesen a New York-i Népakarat nyomda vezetője lett, és az *Amerikai Typographia* című folyóirat szerkesztése mellett az Amerikai Magyar Nyomdásszervezet titkári teendőit is ellátta.

Amikor visszatért Budapestre, jó érzékkel felismerte a századfordulót követő években dinamikus fejlődésnek induló magyar grafikai sokszorosító művészetekben és iparágakban rejlő lehetőségeket. Az Angliából induló és hatását egész Európában éreztető iparművészeti mozgalom, a szecesszió hazai térnyerése, a nyomdászatban végbemenő technikai újítások, találmányok, a megnövekedett nyomtatványszükségletek és a reklám szerepének felértékelődése fokozatosan ráirányította a figyelmet a nyomdai úton előállított termékek művészi tervezésének és kivitelezésének fontosságára, ami a tipográfia és könyvművészet megújulásához, az alkalmazott grafika két háború közötti fellendüléséhez vezetett. Az igényes alkalmazott grafikai munkák már nem annyira nyomdászati, hanem egyre inkább művészi feladatnak minősültek. Ezt a tendenciát jelzi a grafikai tervezésre kiírt pályázatok, a sokszorosító művészetekkel foglalkozó szaklapok, szakmunkák, kiállítások megszorodása, a grafikusképzés megindulása, a művészek fokozott szerepvállalása az alkalmazott grafikai feladatokban.³

1908-ban a Könyvnyomdászok Szakkörének választmányi tagjaként Biró intenzíven bekapcsolódott a hazai nyomdászéletbe és szakmai fejlődése érdekében beiratkozott a Székesfővárosi Iparrajziskola grafikai osztályába.⁴ Ambíciózusságát mutatja, hogy megküldte véleményezésre néhány szedési munkáját a *Magyar Nyomdászat*nak. A szerkesztőség dicsőően nyilatkozott a nyomtatványokról és a következőt írta a fiatal nyomdásznak: „jó úton halad, ha továbbtanul szorgal-

² *Nyomdászati Lexikon*, szerk. Biró Miklós, Kertész Árpád, Novák László, Bp., Biró Miklós, 1936, 62; *Ki-kicsoda*, Kortársak Lexikona, Bp., Béta Irodalmi Rt., é. n., 90; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, Megindította id. Szinnyei József, Új sorozat, III kötet, Bp., Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1941, 417; *Nyomdászatunk 500 esztendeje*, Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félezeréves jubileumára, szerk. Novák László, Bp., Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete, 1940, 125; *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, I, főszerk. Markó László, [Bp.] Magyar Könyvklub, 2001, 750. – Biró fiútestvére, Sándor Universal Grafikai Szaküzlet Rt. néven grafikai gépeket és szakcikket árusító üzletet nyitott 1920 nyarán, a Rákóczi téren. Vö. *Új grafikai szaküzlet = Magyar Grafika*, 1920/5, 78; Keretes hirdetés, *Uo.*, 80.

³ Vö. FÖLDI 1998, i. m. 15–16, 18–31.

⁴ Biró az 1909–1910. évi tanévben kilenc hónapig a sokszorosító iparosok tanfolyamának hallgatója volt. Osztályfőnöke Vesztróczy Manó, műhelyvezető szaktanára Helbing Ferenc volt. *A Székesfővárosi Községi Iparrajziskola értesítője az 1909–1910. iskolaévről*, szerk. Ágotai Lajos, Bp., k. n., 1910, 47. A Könyvnyomdászok Szakköréhez és az Iparrajziskolához: FÖLDI 1998, i. m. 24–25.

masan és a díszítésnél kissé mérsékletesebb lesz, hisszük, hogy jó akcidensszedő válhat belőle.”⁵

Külföldön és itthon szerzett tapasztalatainak birtokában Biró rövidesen önálló vállalkozásba kezdett: 1910. február 1-jén Schwarcz Bélával közösen megnyitotta a „Biró és Schwarcz” nevű kő- és könyvnyomdai műintézetet Budapesten a VII. kerület Dohány utca 31. szám alatt. A korszak legtöbb nyomdájához hasonlóan a cég nem csupán betűöntődei anyaggal dolgozott, hanem litografált munkák (pl. plakát, kisnyomtatvány) készítését is vállalta. Az eleinte egy gyors- és három téglajsajtóval felszerelt, egy-két szedőt, gépmestert, néhány segédmunkást, segédmunkásnőt és tanulót foglalkoztató kis tipográfia tehát mind a magas, mind pedig a síknyomással sokszorosított munkákra be volt rendezkedve.⁶

A cégbíróági bejegyzések szerint 1915. szeptember 15-től, a betűszedő cégtárs kiválását követően Biró egyedül vezette tovább vállalkozását, a „Biró Miklós” nyomdát, amely 1912 végétől (ekkor még Biró és Schwarcz nyomda) a műhely 1921-ben történt eladásáig a Ráday utca 26. szám alatt működött.⁷

⁵ *Bekiüldetett. Biró (sic!) Miklós (Merkur-nyomda) = Magyar Nyomdászati, 1909/1, 20–21.* – Bevert szokás volt, hogy a nyomdák, nyomdászok megküldték közlésre legsikerültebb nyomtatott szedéspéldáikat (pl. fejléc, levélboríték, meghívó, értesítés, könyvborító, árjegyzék, reklámlap) az egyes nyomdászati szaklapoknak. A havonta megjelenő *Magyar Nyomdászati Mellékleteink* című rovatában sorolta fel a lap végéhez csatolt nyomtatványok legfontosabb adatait. Ismertetést, vagy kritikai megjegyzéseket is fűzött hozzájuk oktatási, szakmafejlesztő célzattal. 1910-ben Birónak a Merkur, illetve a Lónyai és Schwarcz nyomdában készült meghívó, fejléc és cégtártya szedésterveit is bemutatták vö. *Magyar Nyomdászati, 1910/2, 66; Uo., 1910/3, 101.* – A korabeli nyomdásznyelvben akcidenecián a művészi módon megtervezett nyomtatványokat értették, amelyeket litográfusok vagy tehetségesebb akcidenesszedők, azaz mesterszedők készítettek. Vö. *Nyomdászati Lexikon, i. m. 12, 309.*

⁶ *Biró és Schwarcz cég, Budapest Főváros Levéltára (= BFL) VII. 2. e. Cégbíróági iratok (= Cg). 3050.* – Az eredetileg a Dohány utca 69. címen bejegyzett közkereseti társas cég előzménye a Dohány utca 31. alatt működő Lónyai és Schwarcz nyomda volt; Biró tervezte és szedte az ő levélfejtőket és cégtártyájukat is vö. 5. jegyzet. A Biró és Schwarcz nyomda gépeinek és személyzetének száma az évek során fokozatosan nőtt. 1915-ben már nyolc nyomógépük volt és összesen tizennégy fő dolgozott az üzemben. Ezt tükrözik a különféle nyomdászati évkönyveknek a hazai nyomdákra vonatkozó, bár helyenként eltérő számadatai is. Vö. *Könyvnyomdák a fővárosban = Nyomdatulajdonosok Évkönyve 1911, szerk. Molnár Mór, Szekszárd, [Molnár Mór], 1911, 85; Könyvnyomdász-statisztika = Nyomdász Évkönyv és Uti Kalauz az 1912. évre, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, 1911, 92; Könyvnyomdász-statisztika = Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1916, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n., 79.*

⁷ BFL. VII. 2. e. Cg. 3050. A *Magyar Nyomdászati* 1912-es decemberi számának mellékletein már a Ráday utca 26. van feltüntetve. 1916–1917-ben tíz-tizenegy főre emelkedett a szedők száma, ami feltehetőleg a könyvkiadással kibővült tevékenységi körrel volt magyarázható. *Könyvnyomdász-statisztika = Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1917, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n., 91; Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1918, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n., 102.* – Az 1921-es leltár szerint a nyomdának két Lynotype szedőgépe, három gyorsajtója,

Az officina több mint egy évtizedes fennállása alatt igényesen megtervezett nyomtatványaival és könyveivel nemcsak a megrendelők elvárásainak igyekezett maradéktalanul megfelelni, hanem a szakma elismerését is kivívta. A 20. század elejének uralkodó grafikai megoldásait ötletesen alkalmazó kereskedelmi, reklám- és alkalmi nyomtatványainak tervei, szedéspéldái szerepeltek a legfontosabb szaklapok hasábjain, így a sokszorosítóipar és rokonszarmák egyik legismertebb hazai közlönye, a *Magyar Nyomdászat* nyomtatványmellékleteiben is.⁸

Az orgánium 1912. decemberi számában a Biró és Schwarcz cég saját levélpapírja és borítékja szedéstervét is bemutatta. A levélfejen (fejléc) a nyomda neve és elérhetősége mellett a következő szöveg áll: „Készítünk modern művészi nyomtatványokat a legszebb kivitelben”. Mindennek hű bizonyítéka volt Fekete Béla mesterszedő grafikája.⁹ Az okkersárga színű papír bal oldalán, felülről lefele hat cm szélességben futó fejléc színhasználatával (fekete, vörös, arany), motívumaival (levél és pecsétserű stilizált minták, griffes cégjegy), szimbólumrendszerével (egy könyvet a magasba emelő emberalak), betűtípusával, gondos szedésével és nyomásával szép példája az igényesen megtervezett hazai szecessziós kereskedelmi nyomtatványoknak.

A cég nyomdajegyén is érvényesíteni kívánta a művészi szempontokat, ezért 1912. januárban huszonöt koronás pályázatot írt ki megtervezésére.¹⁰ Kun Mihály

három Viktória sajtója, kb. huszonöt métermázsas betűje és kb. harmincöt métermázsas szedőpéldája volt. *Biró-féle nyomda eladása, leltár*, Titkársági iratok 1916–1944, BFL. XI. 908., Globus Nyomdai Műintézet Rt. iratai, 2. doboz.

⁸ A korszak több, szakmáját kiválóan ismerő, de művészi teljesítményével is kiemelkedő mesterszedő-grafikusa dolgozott a nyomdának. Mellettük Biró is tervezett néhány nyomtatványt. A szaklapokban többnyire betűöntődei anyagból készült, azaz szedett munkái láttak napvilágot. A nyomda *Magyar Nyomdászatban* közölt nyomtatványaihoz: JANOVITS Ferenc, *Újévi üdvözlőlapok és naptárak = Magyar Nyomdászat*, 1911/1, 5, 7; két levélfej, cégkártya, *Uo.*, 1912/1, 57; értesítés, *Uo.*, 1912/2, 95; levélfej (szedte Biró Miklós), *Uo.*, 1912/4, 150; levélfej (szedte Biró Miklós), *Uo.*, 1912/5, 172; levélfej (szedte Fekete Géza), árjegyzék (szedte Fekete Béla), *Uo.*, 1912/11, 313; újévi üdvözlő (tervezte és szedte Biró Miklós), *Uo.*, 1912/12, 313; (r. m.), *Újévi naptárak és nyomtatványok*, *Uo.*, 1913/1, 5; meghívó, levélpapíros (szedte Biró Miklós), két levélfej és cégkártya, *Uo.*, 1913/1, 20; mintalap, számla (szedte Biró Miklós), *Uo.*, 1913/2, 47.

⁹ *Levélpapíros és boríték (rajzolta Fekete Béla) = Magyar Nyomdászat*, 1912/12, 313. – Fekete (1884–1916) az Athenaeum, Károlyi és a Pallas nyomdában dolgozott betű- és mesterszedőként. Az Iparművészeti Iskola esti tanfolyamait látogatta, majd ugyanott betűvetést tanított. Tagja volt a Nyomdászati Tanműhelynek vö. *Nyomdászati Lexikon*, i. m. 131.

¹⁰ Tiszta rajzzal és szedéssel kombinált munkával is lehetett pályázni, de Biró követelményként támasztotta a három méretben történő reprodukálhatóságot, a megfelelő hatást és a művészi elgondolást vö. *Hasznos közlemények könyvnyomdak, könyvkötészetek és papírkereskedők részére*, 1912/1, 6; *Pályázat nyomdajelre (impressumra) = Magyar Nyomdászat*, 1912/1, 52. – A század eleji nyomdász szaknyelvben a latin eredetű impressum, illetve a nyomdajegy és nyomdajel(vény), majd a németből átvett szignet(um) kifejezések voltak használatosak. Vö. *Nyomdászati enciklopédia*, *Az összes grafikai tudományok ismerettára*, szerk. Pusztai Ferencz, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1902, 180; *Nyomdászati Lexikon*, i. m. 205, 334, 457. – Az 1900-as évek végétől egyre több cég írt ki nyílt pályázatot grafikai tervezésre (pl. plakát, fejléc, embléma). Ezeken a mesterszedők,

(1881–1957), a Pallas nyomda mesterszedőjének¹¹ nyertes munkáján egy festékező labdát tartó stilizált him griff látható oldalnézetben, alatta pedig a szedett cégszöveg.¹²

Bíró Miklós egyéni cége grafikai arculatának kialakításakor is igyekezett ki-fejezésre juttatni a vállalat művészi törekvéseit, és új nyomdajegyet terveztetett. A műhely állandó védjegyévé váló szigeten két nyomdász látható, amint egy nyomóhengert hajt egy díszes, bőrbe kötött könyv felett. A grafika alatti keretbe került a szedett felirat: „Bíró Miklós Budapest”.¹³ Földes Imre¹⁴ készítette el a nyomdai műintézet részére a tipográfiai elemekből álló reklámplakátot.¹⁵ A falragasz felső harmadába került az emblémán is szereplő grafika a műhely nevével

litográfusok és az alkalmazott műfajokkal is megpróbálkozó művészek is részt vettek. Nem ritkán több száz beérkezett terv közül választották ki a legjobban sikerült pályaművet. A pályázással járó elismertség, erkölcsi siker is hozzájárult ahhoz, hogy jó néhány kimagasló tehetségű mesterszedő, litográfus előtt megnyílt a művészeti pálya.

¹¹ Korának elismert grafikus-mesterszedője, több nyomdában dolgozott művezetőként, de reklámgrafikai vállalkozásai is voltak. Számos díjat nyert a hazai és külföldi pályázatokon. Az Iparművészeti Iskola esti tanfolyamait, majd a Képzőművészeti Szabadiskolát látogatta. A húszas években a Globus Nyomda Rt. akcicens osztályát vezette. Nyomdászati szaktudásának és rajztehetségének köszönhetően számottevő szakirányú oktatói, és jelentős alkalmazott grafikus tevékenységet folytatott. Bíró szaklapjának, a *Magyar Grafikának* főmunkatársaként cikkei és grafikai tervei rendszeresen megjelentek az orgánumban. Tagja volt a *Grafikai Szemle* művészi kollégiumának vö. *Nyomdászati Lexikon*, i. m. 270; FÖLDI 1998, i. m. 30.

¹² *Impresszumra hirdetett pályázatot... = Magyar Nyomdászat*, 1912/3, 118. – A nyomdászci-merből is ismert, festékező labdát tartó griff motívuma gyakran felbukkant a 19. századi nyomdászjelvényeken: SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900*, Bp., Balassi–OSZK, 2012, 13, 16, 160, 180. – A hagyományos nyomdászjelkép a 20. század eleji szig-neteken is megjelent: pl. Weiss L. és F., Kner Nyomda, Globus Nyomda Rt.

¹³ Nem kizárt, hogy a nyomdajelvényt Földes Imre tervezte. A szignet figurális motívuma hosszú ideig ugyanaz maradt, csak a szöveg és a köré rajzolt keret változott: a húszas évek végétől a Fiora Margit által tervezett emblémát használták l. *Magyar Grafika*, 1929/ 3–4, 105. Jaschik Álmos és Kozma Lajos is készített emblémát Birónak. Vö. *Szabadság, szerelem*, Petőfi Sándor verseiből, összeállította Benedek Marcell, Jaschik Álmos illusztrációival és könyvdíszzeivel, Bp., Bíró Miklós, é. n. [1921]; NÁDAI Pál, *Az iparművészet Magyarországon*, KOZMA Lajos könyvdíszzeivel, Bp., Bíró Miklós, [1920].

¹⁴ Földes (Feld) Imre (1881–1948) festő, grafikus, plakátművész. Az Iparrajziskolában és a Minta-rajziskolában alakrajzot és festészetet tanult, majd Bécsben és Berlinben képezte tovább magát. 1918-tól Budapesten önálló grafikai intézetet nyitott. 1921-től a temesvári Helikon művészeti vezetője volt. 1935-ben Bukarestbe költözött vö. *Művészeti Lexikon*, II. kötet, F–K, főszerkesztő Zádor Anna, Genthon István, Bp., Akadémia, 1965, 105; FÖLDI 1998, i. m. 30; BAKOS 2007, i. m. 50.

¹⁵ Országos Széchényi Könyvtár Plakát és Kisnyomtatványtár (= OSZKPK) PKG 1914e/617. – Földesnek egyébként több plakátja készült a nyomdában: pl. *Conan Doyle, Az üldöző, Omnia Mozgókép-Palota; Doktor Imhoff, Mozgókép-Otthonban; A szerencsefia, Uránia Színház*. Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Plakátgyűjtemény Lt. sz. 25/921/492, 530, 549. Vö. WANKO Vilmos, *Szedéstechnikai feljegyzések = Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1917*, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n, XIV. melléklet 12. példa.

és címével, az alsó harmadba pedig a szedett és rajzolt szöveg: „Készít modern/ plakátokat/ és nyomtatványokat”. A tervező felnagyította a „modern” szó díszesen megrajzolt kezdőbetűjét, amelynek kacsaringós bal szára a „készít” szó „é” betűjének ékezetéből indul ki és, amelyet a fekete hátterű középső mezőbe helyezett el. A „plakátokat” szó kissé megnagyobbított és vörös színnel nyomott betűi szintén hangsúlyos szerepet kaptak.

A nyomda mindig nagy hangsúlyt fektetett a minőségre és a legújabb nyomdatechnikai, művészi megoldások alkalmazására, legyen szó plakátok, sajtótermékek, könyvek, alkalmi és reklámnymtatványok tervezéséről, szedéséről vagy nyomásáról.¹⁶ Bíró Miklós jó érzékkel gyűjtötte maga köré a legkiválóbb nyomdászati szakembereket és az alkalmazott műfajokkal is kísérletező művészeket, és igyekezett alkalmazkodni a háború alatt megváltozott nyomtatványszükségletekhez.¹⁷ A különféle kereskedelmi nyomtatványok, film- és színházi plakátok művészi tervezésében, kivitelezésében Kun Mihály, a korszak egyik legtöbbet foglalkoztatott grafikus-mesterszedőjének tehetségére és szakértelmére támaszkodott. Neki köszönhetően Bíró nyomdája azon kevés műintézet közé tartozott, amely nemcsak litografált, hanem könyvnyomdai úton előállított, linóleumból vágott falragaszok készítését is vállalta.¹⁸ A nyomdából kikerülő plakátok tervezői között Földes Imre és Kun Mihály mellett megtaláljuk még Femes Beck Vilmost, Bér Dezsőt, Haranghy Jenőt, Szilágyi Jolánt és Pólya Tibort is.¹⁹

A mesterszedőkkel és művészekkel való intenzív alkotómunka a cégtulajdonos munkásságának új, könyvkiadói szakaszában is fontos szerephez jutott. A nyomdatulajdonos ugyanis Schwarcz Béla távozását követően, 1916-ban kibővítette nyomdája tevékenységi körét, és a különféle cégek, kiadók megbízásából készült bér munkák mellett könyveket is megjelentetett.²⁰

¹⁶ A nyomdában több, heti és havi rendszerességgel megjelenő szaklapot is készítettek (pl. a *Film Újság* 1913-tól és a *Filmszemle* 1915-től). Bár ezek nem jelentettek a napilapokhoz hasonló nagyságú bevételt, de rendszeres jövedelemforrást biztosítottak.

¹⁷ A háború éveiben megélénkült az érdeklődés az olvasás, filmek és a színház iránt. Ez a könyvek, plakátok és hirdetések számának növekedését eredményezte, ami jótékonyan hatott a nyomdaiparra. Bíró nyomdája feltehetően jól profitált a könyvpiac és a mozi ipar fellendüléséből. Vö. HERZOG Salamon, *Nyomdaipar a háborúban = Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1919*, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n., 71–73.

¹⁸ Ezeknek a plakátoknak az előállítása jóval olcsóbb volt, mint a litografáltakénak vö. WANKO 1917, i. m. 27–43. – A cikk szövegekőzi és tizenhat táblányi mellékletének szedéspéldáit Kun Mihály készítette, a plakátok egy részét is ő tervezte és vágta linóleumba.

¹⁹ Femes Beck Vilmos, *Világ*; Bér Dezső, *A hadseregnek pénz kell!*; Haranghy Jenő, *Segíts magadon az Isten is megsegít! Kössünk hadikölcsönt a Hitelszövetkezeteknél*; Szilágyi Jolán, *A Szent Földön*; Pólya Tibor, *Tényleg. Az Est Mozi műsorai a legjobbak*; Kandel, *Komédia. Színházi, zenei és művészeti hetilap*; K. S., *Az élet királya. Mozgóképek Otthon*.

²⁰ A kiadói üzletág megindítása a háború alatt megélénkült könyvpiaccal volt magyarázható. A cég nevét ekkortól többnyire így használta: Bíró Miklós nyomdai műintézet(e) és kiadóvállalat(a). A nyomda új, Jaschik Álmos által tervezett reklámplakátján is hangsúlyos szerepet kapott a könyv. Vö. *Plakát, könyv és újság, Bíró Miklós nyomdai műintézete*, OSZKPK, PKG.1917/58.

Kiadói programját a Jaschik Álmossal (1885–1950) közösen elkészített reklámfüzetben osztotta meg az olvasóközönséggel. Az Iparrajziskolában is tanító iparművész, festő, aki a grafikai tervezés szinte minden területén kipróbálta tehetségét, a tízes évek második felében kezdett el Biróval dolgozni.²¹ Kettejük együttműködése nyomán jó néhány plakát és könyvművészeti szempontból figyelemreméltó könyv látott napvilágot. Együttműködésük egyik első megnyilatkozása a Biró Miklós kiadásában megjelent reklámfüzet volt, amely Jaschiknak *A könyvről* című szövegét és annak illusztrációjaként a kiadótulajdonos tizenegy saját kiadású könyvének az eredeti könyvborítók felhasználásával készült rajzos képsorozatot tartalmazza. A művész írásának üzenete és az általa készített grafikák művészi megformálása feltehetően Biró Miklós könyvkészítésről, könyvművészetről vallott nézeteivel is találkozott.

Az 1917 körül napvilágot látott kiadói füzet programadó írásában Jaschik azt a gondolatot járja körül, hogy a könyvművészeti törekvések széleskörű elterjesztésében milyen fontos szerepe van az olvasónak:

„Századunk könyvkultúrájának öre és ápolója a könyvvásárló közönség. Minden könyv, mely a közönség körében otthonára, barátjára talál, nemcsak irodalmi értékével és tartalmával szolgálja az általános kulturális fejlődés célját, hanem felkelti és szítja az érdeklődést a könyv iparművészete iránt is, sőt valósággal belevonja az olvasót a könyvművészeti stílusalkotás munkájába. A közönség, a magyar könyvbarát, így válik cselekvő tényezőjévé a könyvkultúrának, amelynek a külső kép mindenkor a könyvvásárló közönség művészi igényeinek és a művészi tipográfia iránt megnyilatkozó érzékének a fokmérője. A könyvtermelés mai technikája egyenesen nélkülözhetetlenné teszi a közönségnek ilyen természetű közreműködését és szinte leszögezi azt a tényt, hogy igazán jó könyv csak akkor születhetik meg, ha annak irodalmi értéke és technikai megteremtője mellett ott áll az örökös és megnyilatkozó ezerlelkű mecénás, a közönség. Kell, hogy a könyv az olvasóközönség minden rétegének életszükségletévé váljék, mert csak egy ilyen bensőséges viszony lesz képes arra, hogy a jövőért folytatott munkánk eredményességébe vetett hitünk törhetetlen meggyőződéssé erősödjék.”²²

A nyomdatulajdonos és könyvtervező együttműködésének nem a kiadói füzet volt az egyetlen tanúbizonysága. A tízes évek második felében Jaschik a plakátok mellett több színes könyvborítót tervezett a műintézetnek.²³ Az ekkoriban készült

²¹ Jaschik és Biró együttműködéséhez vö. ROZSONDAI Mariann, *Jaschik Álmos könyvkötései, borító-laptervei és szakírói tevékenysége* = *Jaschik Álmos, A művész és pedagógus*, szerk. Prékopa Ágnes, Bp., 2002, 97–99; BAKOS Katalin, *Jaschik Álmos, a grafikus* = *Uo.*, 139; BAKOS Katalin, *Fametszet és illusztráció: könyv, album, mappa, sorozat 1920–1940* = *A modern magyar fa- és linóleumművészet (1890–1950)*, szerk. Róka Enikő, Miskolc, Miskolci Galéria, 2005 (Miskolci Galéria Könyvei, 16. „A magyar sokszorosított grafika száz éve”, 4), 71–103. – Jaschik számos cikket publikált a könyvdiszítés művészi aspektusairól, többek között Biró szakfolyóiratában, a *Magyar Grafikában*.

²² *A könyvről, Jaschik Álmos szövegével és rajzaival*, Bp., Biró Miklós, é. n., 2–3, Petőfi Irodalmi Múzeum Any. 73.60. (Kiemelés az eredetiben – F. J. A.)

²³ Pl. MEGYERY Ella, *Konfesszió*, Bp., é. n.; GÁRDOS Mariska, *Kilenc hónap*, Bp., 1917; Marcel

munkák, mint Bakos Katalin írja, „pregnansan képviselték a századelő szemléletét. A témától, az ábrázolt történelmi korszaktól függően Jaschik különböző kultúrák, más-más korok motívumkincséből merített. [...] A dekoratív rajzolt vagy antikva betűk és a magyaros ornamentika mellett reneszánsz, perzsa vagy rokokó elemek is megjelennek műveiben.”²⁴

Jaschik mellett a korszak ismertebb grafikusai is rajta hagyták kezük nyomát Biró kiadványain. A könyvkereskedőknél és a pályaudvarokon is kapható, igen népszerű, olykor több ezer példányban és több kiadásban megjelent művek borítórajzai, címlapjai, belső illusztrációi nagy feltűnést keltettek.²⁵ A tízes évek végén és húszas évek elején készült könyvek egy részéből amatőr, bibliofil kiadás is készült korlátozott példányszámban.

Biró és Jaschik közös könyvművészeti alkotótevékenységének egyik csúcspontja a *Szabadság, szerelem* című Petőfi-kötet volt, amely annak ellenére tekinthető a húszas évek egyik legművesebben megtervezett kiadványának, hogy nyomása és kötése egyes vélemények szerint nem lett kifogástalan minőségű. A munkába a grafikusművész egykori iskolatársa, Benedek Marcell is bekapcsolódott.²⁶ Ő válogatta a verseket, amelyekhez Jaschik hat illusztrációt és egy-egy fejezetcím rajzot készített. A borítón és a fejezetcím rajzokon ugyanaz a díszítőmotívum szerepel, egy art deco brossra emlékeztető stilizált lant. A narancssárga, fekete és vörös színű betű- és rajzkompozíciók, a gazdagon kimunkált szecessziós keretdíszek és előzéklapok, valamint a grafikákkal harmonizáló tipográfiai megoldások Jaschik könyvtervezői munkásságának csúcsteljesítményei közé tartoznak.

Az eredeti tervek szerint Biró és Jaschik újra együttműködött volna a Magyar Stúdió és a Petőfi Társaság gondozásában, a Petőfi centenárium alkalmából meg-

PRÉVOST, *Úr és szolgál*, ford. Benedek Marcell, Bp., [1917]; PILISI Lajos, *Dekroá Viktor csodálatos élete*, Regény, Bp., 1918; BENEDEK Marcell, *Vulkán*, Egy nemzedék regénye, Bp., [1918]. – Mind-egyik kötet Biró Miklós kiadásában jelent meg. Jaschik az egyik könyv népszerűsítéséhez plakátot is készített: *Kaczér Illés, Khafrít, az egyiptomi asszony, Napkeleti regény, Kapható minden könyvkereskedésben...* 1917. OSZKPK PKG. 1917/61.

²⁴ BAKOS 2005, i. m. 110.

²⁵ A Biró Miklós kiadásában megjelent könyvek közül néhány: KACZÉR Illés, *Khafrít, az egyiptomi asszony*, Napkeleti regény, FÖLDES Imre borítékrajzával, Bp., 1916, 1917; SZEDERKÉNYI Anna, *Hill Márta*, GARA Arnold borítékrajzával, Bp., 1917; RÉVÉSZ Béla, *Beethoven miniature*, ERDEI Viktor borítékrajzával és nyolc litográfiájával, Bp., é. n. [1917]; KACZÉR Illés, *A király aludni akar*, KÓNYA Sándor borítékrajzával, Bp., 1917; SZENES Béla, *A Kristóféri Kolumbusz*, Regény, FEIKSZ Jenő borítékrajzával és illusztrációival, Bp. [1918]; *Örömök kertje*, Várnai Zseni meséi, MÜHLBECK Károly borítékrajzával és illusztrációival, Bp., [1917?].

²⁶ A kliséket a Wolfner kliségyár, a könyv kötését és az azzal harmonizáló tokot Buda Rezső készítette. *Szabadság, szerelem...*, i. m. Vö. ROZSONDAI 2002, i. m. 99. – Biró, Jaschik és Benedek ugyanannak a szabadkőműves nagypáholynak volt a tagja. Biró adta ki Benedek önéletrajzi ihletésű regényét, a *Vulkánt* is (l. 23. jegyzet), amelynek borítóját szintén Jaschik készítette. Benedek a *Magyar Grafikában* is állandó jelleggel publikált, ő írta a könyvrovatot. Vö. BAKOS 2005, i. m. 108–109; BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 281–282.

jelenő ötnyelvű *János vitéz* című könyv elkészítésében, de végül a kolofonban feltüntetettel szemben – mint az Bíró egyik leveléből kiderül – nem a nyomdász cége szedte és nyomta a kötetet.²⁷ Bacher-Bodrogh Pálnak, a Magyar Stúdió ügyvivő alelnökének két kötetét azonban már újra együtt készítették 1921-ben.²⁸

Bíró Miklós Kner Imre állandó grafikus alkotótársával, a hazai tipográfia és könyvművészet megújítójával, Kozma Lajossal is együttműködött. Bíró két fontos kiadványa, a *Magyar Grafika* című folyóirat és Náday Pál *Az iparművészet Magyarországon* című könyve a grafikus jellegzetes, a magyar barokk és népművészet motívumait ötvöző címlap- és borítórajzaival, illetve könyvdíszekkel látott napvilágot 1920-ban.²⁹

A grafikusok, könyvművészek bevonásával készült könyvek mellett a nyomda jelentette meg 1916-ban Barta Ernő grafikai mappáját kétszáz számozott, szignált példányban.³⁰

Bíró Miklós nyomdaigazgatói és nyomdatulajdonosi működése a két háború között

Bíró Miklós nyomdája az első világháborút követő években már nem tudott versenyre kelni a nagy, patinás nyomdákkal és a gomba módra szaporodó kisebb kiadványvállalatokkal. Ebben nemcsak a háborút és forradalmakat követő nehéz gazdasági helyzet, hanem az is közrejátszott, hogy a nyomdatulajdonos 1920-tól minden pénzét és energiáját új vállalkozására, a *Magyar Grafika* című szakfolyóirat szerkesztésére és megjelentetésére fordította. A magyar nyomdaipar és grafikai műfajok egyik legnívósabb orgánusának megindítása után egy évvel a cégtulajdonos számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem képes nyomdáját

²⁷ PETŐFI Sándor, *János vitéz*, Elbeszélő költemény, Bp., 1920. – A kötet német, angol, francia és olasz nyelven is megjelent. Bíró Miklós az illusztrációk nyomását üzeme túlterheltsége miatt átadta Kner Imrének. A gyomai nyomdász kollegájához írt levelében tette szóvá, hogy szóbeli meg egyezésük ellenére a kötetben nem az ő, hanem Bíró Miklós nyomdájának a nevét tüntették fel vő. *Bíró Miklós és Kner Imre levelezése*, 1921. márc. 14., 18. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, a Kner-nyomda ir. (= MNL BÉML) XI. 9. d. 3. XI. 9. d. 3.

²⁸ BODROGH Pál, *Ugyanaz*, JASCHIK Álmos rajzaival, Bp., Bíró Miklós, 1921; *Idegen költők, Heine, Béranger, Byron és mások*, új bővített kiadás, ford. Bacher-Bodrogh Pál, JASCHIK Álmos rajzaival, Bp., Bíró Miklós kiadása, 1921. – A húszas évek végén Bodrogh ügyvédként Bíró újabb nyomdájának cégbejegyzésében is részt vett vő. *Bíró Miklós nyomdai műintézete*, BFL. VII. 2. e. Cg. 29990/4. Ott készült egyik verseskötete is l. BODROGH Pál, *Bolyongás*, Versek (1926–1928), BATHYÁNY Gyula illusztrációival, Bp., Singer és Wolfner, 1929. – A kötetből a rendes kiadáson kívül ötszáz bibliofil példány készült a szerző és a művész aláírásával. Vö. BAKOS 2005, i. m. 110–111.

²⁹ NÁDAY [1920], i. m. 13. jegyzet. – A rendes kiadáson kívül készült száz számozott példány famentes csontpapíron, amatőr-kötésben a szerző aláírásával. Kozma készítette a *Magyar Grafika* húszas évek eleji emblémáját is.

³⁰ Borítócím: *Barta Ernő 10 eredeti litográfiája, Elnémult csataterek*. Vö. *Modern magyar litográfia*, i. m. 1. jegyzet, 186–187.

tovább működtetni, meg kell válnia több mint egy évtizede fennálló vállalkozásától. Cége „teljes berendezését, a céghasználattal és helyiségbérlettel együtt” az egyik legnagyobb hazai nyomdai konszern, a Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság vette át.³¹ Egyidejűleg Birót, aki a nagyvállalat részvényeinek egy kisebb hányadát is megszerezte, a nyomda igazgatójává nevezték ki. A sokéves tapasztalattal rendelkező nyomdász öt éves szakmai irányítása alatt a *Magyar Grafika* mellett jó néhány szép könyv szedése és nyomása készült a nagyvállalatnál. Így Biró – még ha átmenetileg fel is hagyott önálló könyvnyomtatói és kiadói tevékenységével – a bibliofil könyveket megjelentető cégek és társaságok (pl. Sacelláry, Amicus, Magyar Bibliophil Társaság, Pantheon) megbízásai révén maga is kivette a részét a hazai könyvművészet egyik legsikeresebb korszakának alakításából.

Biró azt követően, hogy öt évet eltöltött a Globus Rt-nél, 1926 januárjában rövid időre átvette az 1893-ban alapított Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újság Vállalat Rt. nyomdájának vezetését. A felmerülő szakmai kérdéseket és egyre halmozódó munkahelyi konfliktusokat az általa igen nagyra becsült kollegájával, a gyomai Kner nyomda élén álló Kner Imrével osztotta meg. A kölcsönös tiszteleten és közös érdeklődésen alapuló szoros szakmai barátság érdekes részleteibe a Békés Megyei Levéltár Kner-irattárában fennmaradt levelezés enged bepillantást.³² Ezekből a levelekből egyebek mellett az is kiderül, hogy Biró már jó ideje vívódott a kötöttségekkel járó, de egzisztenciális biztonságot nyújtó, vezető beosztású alkalmazotti pozíció és a bizonytalanabb, de szakmai vonatkozásban egyaránt nagyobb önállósággal és alkotói szabadsággal járó egyéni vállalkozói létforma között. Feltehetőleg nosztalgiával gondolt vissza azokra az évekre, amikor még részese lehetett a műhelyjelleggel folyó alkotómunkának, ezért néhány hónapos vívódás után úgy döntött, hogy újra önállósul.³³

1926 decemberében a Budapesti Hírlapnyomda vezetésében és gazdálkodásában tapasztalható egyre lehetetlenebb helyzet miatt arra az elhatározásra jutott,

³¹ 1903-ban hozták létre a Globus Nyomdai Műintézet Rt-ét. 1922-ben a negyedik legjelentősebb fővárosi nyomda százegy nyomdai szakmunkást foglalkoztatott. A cég működése a sokszorosítóipar számos területét felölelte (hírlapkiadás, könyvnyomda, litográfia, üzleti könyvgyár, könyvkötészet, vonalzó-intézet stb.) vö. *Üzemismertetés*, BFL. XI. 908, Globus Nyomdai Műintézet Rt. iratai, 1. doboz, Cégbírói iratok, 15. dosszié; NOVÁK László, *A nyomdászat története: VII. könyv 1901–1929*, Bp., Novák László, 1929 (Grafikai művészetek könyvtára, XIII), 7. – A Globus Rt. 1921. március 26-án Birónak írt levelében megerősítette, hogy a vele folytatott tárgyalások értelmében kész hárommillió koronáért megvásárolni a nyomdát. Az iratok között annak nincs nyoma, hogy pontosan mikor és mennyiért történt meg az adás-vétel. A Globus Rt. június 16-án kettőmillió-hatszázezer koronáért továbbadta a Biró-féle üzemet a Welker és Társai cégnek vö. *Biró-nyomda eladási ügy, megállapodás és vele kapcsolatos levelezési iratok*, 1921–1922, BFL. XI. 908. Globus Nyomdai Műintézet Rt. iratai, 2. doboz; *Biró Miklós nyomdai műintézete = Magyar Grafika*, 1921/4, 66.

³² Biró Miklós és Kner Imre levelezése a következő fondokban található: MNL BéML XI. 9. d. 3; d. 15; e. 1.

³³ Vö. *Biró Miklós és Kner Imre levelezése*, 1926. márc. 7., 11., MNL BéML XI. 9. e. 1.

hogy közös megegyezéssel és hat havi végkielégítéssel távozik a vállalatától, és újra saját nyomdai vállalkozásba kezd. A részletekről Kner Imréhez írt, 1926. december 15-i levelében számolt be:

„Amikor legutóbb itt járt elmondtam a B. H. [Budapesti Hírlapnyomda] helyzetét, amely azóta sem javult, sőt kritikussá vált. El nem fog azért tűnni[?], mert utolsó pillanatban mindig jelentkeznek pénzzel felsőbb helyről, de az élete csak kínlódás. Ebbe én nem akartam részt venni, az én idegeim az ilyesmit nem bírják [...].

Természetesen visszatértem régi szerelmemhez: nyomdát csinálók. Tudom ez igen nagy merészség, de remélem nem töröm bele a bicskámat. Ideális szép helyiséget kaptam. (Két teljes hétig szaladoztam érte.) Vettem 3 db magazinós Intertypes szedőgépet, 4–5 gyorssajtót, amelyből csak kettő lesz új. Kis gépeket és 4000 kg teljesen új betűt. [...] A nyomda csak február 1-jén fog megindulni. [...]

Mit szól hozzá, milyen bátor legény vagyok? (Ezt a magam bátorítására írom, mert súlyos aggodalmaim vannak a jövőt illetőleg, de erről nem szólok senkinek.)”³⁴

Biró félelmei nem voltak alaptalanok. Ezt a nagy üzleti tapasztalatokkal rendelkező Kner Imre is elismerte, mindazonáltal helyeselte döntését. Úgy gondolta, hogy kollegájának több lesz így a gondja, baja, kevesebb a privát célra fordítható pénze és ideje, ellenben nagyobb szakmai kihívásban lesz része. Figyelmeztette ugyanakkor, hogy több mobilizálható forgótőkével kell számolnia, mint a békeévekben és együttműködéséről biztosítva, felajánlotta neki báli meghívói forgalmazását.³⁵

A nyomdász 1927. februárban nyitotta meg a „Biró Miklós nyomdai műintézet”-et a VII. kerület Rózsa utca 25. szám alatti bérleményben, amely két évig egyéni céggént, majd a nyomda 1933-ban bekövetkezett csődbemeneteléig részvénytársasági formában működött.³⁶ A gépteremből, szedőteremből, személyzeti irodából, főnöki szobából és előszobából álló nyomdát Biró három és fél év alatt Budapest egyik legszínvonalasabb, a modern grafikai, tipográfiai újításokra nyitott alkotóműhelyévé fejlesztette. Ezt támasztja alá Bortnyik Sándornak a nyomda részére tervezett, konstruktív tipográfiai megoldásokat (fotómontázs, fekete-fehérvörös szinkombináció, groteszk betűtípus) alkalmazó, kihajtható reklámnyomtat-

³⁴ Biró Miklós levele Kner Imrének, 1926. dec. 15., MNL BéML XI. 9. d. 3. Vö. *Vagyoni status szerinti részletes leltár*, 1929. márc. 14., Biró Miklós nyomdai műintézet és kiadványallat rt. BFL. VII. 2. e. Cg. 30172. – A kisebb gépek és eszközök mellett a nyomda felszereltsége a következő tételekből állt 1929-ben: négy gyorssajtó, két-két Viktória és Amerikai tégelysajtó, három Intertype szedőgép, petit, borgis, garmond, nonpareille, ciceró matricák, csaknem hatezer kg szedőgép ólom, ötven kg festék.

³⁵ Kner Imre levele Biró Miklósnak, 1926. dec. 17., MNL BéML XI. 9. d. 3; A Kner nyomda Fiora Margit által tervezett felhívása, 1927. január, MNL BéML XI. 9. d. 3/432. – Birónak egyébként már a tízes évek végén szállított a Kner cég előjegyzési naptárakat vö. HAIMAN György, LÉVAY Botondné, *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944, I*, Bp., Akadémia, 1982, 37.

³⁶ Biró Miklós nyomdai műintézete, BFL. VII. 2. e. Cg. 29990/8; Biró Miklós nyomdai műintézet és kiadványallat rt. BFL. VII. 2. e. Cg. 30172.

ványa is.³⁷ A húszas évek végén huszonnégy szedőt, gépmestert és öntőt foglalkoztató üzem nyomdai szakszemélyzetének számát tekintve a Kner (tizennyolc) és Tevan (huszonnyolc) céggel többé-kevésbé megegyező nagyságú, kisebb nyomdák közé tartozott.³⁸ Az üzem fő bevételi forrását, mint az Bortnyik szórólapjának szövegéből is kiderül, a különféle kereskedelmi és reklámnymomtatóványok, újságok tették ki. A cég 1929-es részletes vagyoneleltárának adóslistája szerint a megrendelői kör igen sokszínű volt: többek között lap- és könyvkiadók, nagyobb kereskedelmi cégek, bankok, hitközségek, társadalmi szervezetek és magánszemélyek dolgoztattak a nyomdával.³⁹

A műintézetben ugyanakkor több, az új tipográfiai és könyvművészeti törekvéseket is szem előtt tartó kiadó színvonalas irodalmi és művészeti folyóiratát, könyvét, köztük bibliofil kiadványát tervezték, szedték és nyomtatták.⁴⁰ Ott készült és onnan terjesztették például Szabó Lőrinc rövid életű *Pandora* (1927) című irodalmi és kritikai folyóiratát. 1928-tól a nyomda végezte két jelentős orgánus, a haladó szellemű *Tér és Forma* című építőművészeti folyóirat, valamint a hazai reklámpar nívós szaklapja, a Balogh Sándor szerkesztette *Reklám-Élet* (később *Reklámélet*) tipográfiai tervezését és nyomdai előállítását, amely Biró grafikai szaklapjához, a *Magyar Grafikához* hasonlóan –1927-től 1932-es megszűnéséig szintén a nyomdában készült – fontos fórumává vált a korszak reklámművészeinek. A folyóiratok mellett több jelentős, kortárs magyar művészettel foglalkozó könyv került ki a műintézetből. A nyomdai műhely ily módon maga is hozzájárult a zömükben modernista áramlatokhoz kapcsolódó magyar képző-, iparművészek és építészek munkásságának a népszerűsítéséhez. A nyomdában készült kiadványok egy részét ráadásul azok a művészek, grafikusok tervezték (pl. Kassák Lajos, Bortnyik István, Reiter László), akik a Magyarországon is meghonosodott konstruktív tipográfia legtehetségesebb hazai képviselői és propagálói voltak.

³⁷ A nyomdai munkafolyamatokról, anyagokról és gépekről készült fotómontázst szintén Bortnyik készítette vö. *Bisztrai Farkas Ferenc hagyatéka* (= BFFH).

³⁸ NOVÁK 1929, i. m. (32. jegyzet), 7–10. – A számadatok az 1929. áprilisi állapotokat tükrözik.

³⁹ A magánszemélyeken túl egyebek mellett a következő megrendelők szerepelnek: *Magyar Detektív*, Riviera Szappanművek, Piatnik rt, *Horticultura*, Pöstyén fürdő, Református lelkészi hivatal, Vasas Football Club, Pro Palesztina, Propaganda Film, Soli Deo Gloria, Mártonhegyi Szanatórium, Garancia Bank, Magyar Minimax, *Gödöllői Hírlap*, Universum Rádió, Ingyen kenyér egyeslet stb. *Vagyoni status szerinti részletes leltár*, 1929. márc. 14., VI. Adósok, Biró Miklós nyomdai műintézet és kiadvállalat rt. BFL. VII. 2. e. Cg. 30172.

⁴⁰ Példaként említhető: URBÁNYI János, *A reklám kézikönyve*, Bp., Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesülete, 1930 (A kereskedelmi szakoktatás könyvtára, 5). – Ott készült még az Amicus, Dante, Singer és Wolfner, Gordon Verlag, Vállalkozók Lapja, Alfa, Tér és Forma, Magyar Szemle Társaság, valamint a Magyar Bibliophil Társaság jó néhány kiadványa is. Vö. FARKAS Judit [Antónia], *Ars Hungarica: Bisztrai Farkas Ferenc és a két világháború közötti művészeti könyvkiadás* = „Aki nem ír, hanem úr”, *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete*, Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok, szerk. s. a. r., jegyz., Uő., Bp., Ráció, 2007, 32–36, 72–76 (36., 40., 42., 43., 45., 49–52., 55. jegyzet). – A nyomda egyébként Biró távozását követően is élen járt a legújabb tipográfiai és könyvművészeti törekvések közvetítésében: i. m. 38–54.

Bíró ily módon a húszas évek utolsó harmadától mind inkább a konstruktivizmus tapasztalatait felhasználó funkcionista tervezői iránynak lett a közvetítője. Ez a tendencia leginkább a *Magyar Grafika* hasábjain volt tetten érhető.⁴¹

Az új nyomdai vállalkozás sikeres szakmai indulása ellenére Bíró kezdeti félelmei hamar beigazolódtak. A gazdasági helyzet egyáltalán nem kedvezett azoknak a magas színvonalú nyomtatványokat készítő, ebből kifolyólag nagyobb anyagi ráfordítással működő kisebb nyomdai vállalkozásoknak, ahol nagy szerep jutott a minőségi műhelymunkának. A nyomdatulajdonos egyre többet panaszkodott Kner Imrének saját üzleti nehézségeire és a megállás nélküli hajszával járó életére. Hosszú vívódás után arra az elhatározásra jutott, hogy a csőd elkerülése érdekében társul egy tőkeerős vállalkozóval. 1928-ban ismerkedett meg az akkor huszonöt éves Bisztrai Farkas Ferencel, egy erdélyi nagyvállalkozó és erdőbirtokos fiával, aki közgazdasági tanulmányait követően egy ideig Bécsben bankgyakornokoskodott.⁴² Néhány hónap múlva megegyeztek, és 1929 elején az egyéni céget részvénytársasággá alakították 150.000 pengő alaptőkével, oly módon, hogy az új cégtárs átvállalta az adósságokat. Bíró Kner Imrének is beszámolt a történetekről:

„Nem szívesen határoztam el magamat erre a lépésre, de most már nemcsak belenyugodtam, hanem örülök is neki [...] Két éve nem voltam pihenni, naponta 12–14 órát dolgoztam és a mai gazdasági helyzet miatt örült nagy gondjaim voltak. Rentábilis, jó vállalat, azonban nem bírtam forgótőkével. Most azt hiszem nyugodtabb idő fog már következni. Az adminisztrációs dolgokat és pénzügyeket társam fogja végezni, én pedig majd végzem azt a munkát, amihez több kedvem és hozzáértésem is van.”⁴³

A megállapodás értelmében egyenlő arányban osztottak a részvényeken és közösen irányították a vállalatot. A kezdeti együttműködés ellenére a vállalkozásba nagyarányú tőkét befektető üzlettárs és a nyomdász kapcsolata rövid időn belül megromlott. A nézetkülönbségek és a hamarosan Magyarországon is begyűrűző világgazdasági válság kedvezőtlen hatásai oda vezettek, hogy Bíró 1930 nyarán kilépett az üzletből és fennmaradó, 50%-ot kitevő részvényeit is eladta üzlettársának. Megszabadult ugyan adósságaitól, de a *Magyar Grafika* című folyóirattól is meg kellett válnia.⁴⁴

⁴¹ BAKOS 2007, i. m. (21. jegyzet), 113–114.

⁴² Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966): könyv- és lapkiadó, szerkesztő, közgazdász, parasztpárti politikus, országgyűlési képviselő (1945–1949), a forradalmi Nagy Imre kormány államminisztere. A két háború között több bibliofil kiadványt jelentetett meg, majd 1937-ben életre hívta a Magyar Bibliofilek Szövetségét „*Aki nem ír, hanem úr*”, i. m.

⁴³ Bíró Miklós levele Kner Imrének, 1929. márc. 21., MNL BÉML XI. 9. d. 3/529.

⁴⁴ Bíró néhány hónappal kiválását megelőzően oly mértékben pesszimistán írta le Kner Imrének saját üzleti és egzisztenciális helyzetét, hogy még az Amerikába való kivándorlás gondolatát sem zárta ki. Bíró Miklós levele Kner Imrének, 1929. máj. 24., nov. 23., MNL BÉML XI. 9. d. 3/533,

A nyomdász ezzel lezárta önálló vállalkozói munkásságának második szakaszát. A szakértelméről és jó szervezőképességéről ismert Bíró újra egy patinás nagyvállalat, a Hungária Hírlapnyomda rt. élére került, ahol a nyomda igazgatójaként 1931 és 1936 között jelentékenyen hozzájárult az üzem színvonalas nyomdai és kiadói tevékenységéhez. Az 1873-ban alapított, eredetileg sajtótermékek, majd kereskedelmi nyomtatványok, plakátok és könyvek nyomására szakosodott üzem a harmincas évek elején kezdte meg önálló könyvkiadói tevékenységét. 1935-ben indította útjára a *Hungária Könyvek* amatőr sorozatának kézzel számozott és a tulajdonos nevével ellátott köteteit, amelyek a legigényesebb művészi kiállításban, ismert grafikusművészek és tipográfusok közreműködésével láttak napvilágot. Bíró a Hungária-könyvek első négy-öt kötete mellett többek között a nyomda jubileumi kiadványa megszületésében is részt vett, de ott készült két saját vállalkozása, a *Magyar Grafikai Almanach* és a *Nyomdászati Lexikon* is.⁴⁵

1937-ben régi szerelméhez visszatérve ismét saját könyvnyomtató műhelyt nyitott és folytatta a szép nyomtatványok, folyóiratok és könyvek készítését.⁴⁶ 1941 végén egyik utolsó Kner Imréhez írt, kedvetlen hangú levelében azonban már arról számolt be, hogy műhelyének ugyan van bőven megbízása, de a náciizmus előretörése, a világháború és a monoton munka miatt elment az életkedve és nincs öröme már a munkában.⁴⁷ Lehangothsága és pesszimizmusa nem volt alaptalan. Hamarosán ő is a holokauszt áldozata lett, akárcsak kiváló könyvtervező-tipográfus barátja, Kner Imre.

Bíró Miklós szakmafejlesztő munkássága

Bíró modern szellemben megtervezett nyomdatermékei mellett úttörő jelentőségű szakmafejlesztő, könyv- és folyóirat-kiadói munkásságával írta be a nevét a hazai sokszorosító ipar és alkalmazott grafika két háború közötti történetébe.

Szakmája iránti elhivatottságáról tesz tanúbizonyságot, hogy már pályája kezdetén szem előtt tartotta a magyar nyomdászat fejlesztésének fontosságát. Ezt nem csupán a *Magyar Nyomdászat*nak megküldött nyomtatványmelléletek és műintézete szignetjének megtervezésére kiírt pályázat támasztja alá, hanem az is,

540; *Megállapodás*, 1930. június 14., BFFH. Vö. ROSNER Károly, *Bíró Miklós = Magyar Grafika*, 1930/5–6, 140–141.

⁴⁵ 1. KARINTHY Frigyes, *Krisztus és Barabbás*, MARÓTI Géza két fametszetével, Bp., 1935; 2. MÁRAI Sándor, *Naptárcsere*, SZEGEDI SZÜCS István tusrajzaival, Kner Erzsébet kötése, Bp., 1935; 3. RÁSKAI Lea, *A halál himnusza*, leírta és rajzolta BRÓDY-MARÓTI Dóra, Bp., 1936; 4. ORTUTAY Gyula, *Bátorligeti mesék*, BUDAY György színes fametszeteivel, Bp., 1937; *Hatvan esztendő*, [borítón: 1873–1933: *A Hungária Nyomda rt. 60 esztendő jubileuma*]. [Bp.], Hungária Nyomda rt., 1933.

⁴⁶ 1937. márciustól augusztusig Bíró Visegrádi utca 14. szám alatt lévő műhelyében nyomtatta a *Literatura* című folyóiratot. A nyomda az 1940-es években a Podmaniczky utca 37-be, majd 43-ba, később Mátyásföldre költözött. *Hirdetés a Literatura hátoldalán = Literatura*, 1937. márc. 1.; *Bíró Miklós levele Kner Imrének*, 1941. dec. 8., MNL BÉML XI. 9. d. 3/573.

⁴⁷ *Uo.*

hogy 1910 és 1912 között nyomdájában készült két nyomdászati szakkiadvány: a *Hasznos közlemények könyvnyomdák, könyvkötészetek és papírkereskedők részére* című rövidéletű lap és Gondos Ignác egyik népszerű munkája is.⁴⁸ 1917-ben ingyen állította elő a mellékleteket Wanko Vilmos szedéstechnikai kérdéseket taglaló tanulmányához a *Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz*ban, nem sokkal később pedig nyílt pályázatot hirdetett nyomtatványtervezésre saját cége részére.⁴⁹ Utóbbi két gesztusértékű kezdeményezésnek is a szakmafejlesztés volt a célja, a háborúban ugyanis a nyomdaipar színvonala nagyon leromlott: a szakmai lapok és szervezetek néhány kivételtől eltekintve szüneteltették tevékenységüket, a szakoktatás leállt, számos kiváló mesterszedő életét veszítette, az anyagok és gépek modernizálása elmaradt.

Bíró valódi szakmafejlesztő tevékenységét 1920-ban a *Magyar Grafika* című szaklap szerkesztésével és kiadásával kezdte meg, amivel nem kisebb feladatra vállalkozott, mint, hogy részt vesz a magyar nyomdaipar újjáépítésében és újbóli versenyképessé tételében.⁵⁰ A leromlott termelőeszközök, az anyagihiány és a fokozatos árdrágulás miatt a magyar nyomdaipar egyik legválságosabb időszakát élte, ezért a grafikai iparágak fejlesztését szolgáló, színes illusztrációkkal, borítóval és mellékletekkel, köztük litografáltakkal megjelenő, számonként húsz–harminc oldalas havi folyóirat megindítása igencsak kockázatos vállalkozás volt.⁵¹

Bíró Miklós csaknem tíz éven keresztül, a Bíró Rt.-ből való kiválásáig biztosította a folyóirat megjelenését. Ő felelt a nyomdai kivitelezésért, de az orgánium grafikai arculatának végső kialakítása és színvonalas szerkesztése is az ő érdeme volt. A szerzőgárdába a hazai nyomdászat, alkalmazott grafika, irodalmi és művészeti élet meghatározó alakjait, ismert szakíróit és kritikusait sikerült megnyernie. Az időről időre újabb személyekkel kibővülő színvonalas szerkesztői csapat (Kun Mihály, Wanko Vilmos, Gondos Ignác, Novák László, Kner Albert, Herzog Salamon, Tábor János, Rosner Károly) mellett a lapban többek között Jaschik Álmos, Nádai Pál, Benedek Marcell, Bálint Aladár, Rabinovszky Máriusz, Kner Izidor és Kner Imre is rendszeresen szerepelt írásaival.

Bíró Miklós érdeme ugyanakkor nem csupán abban állt, hogy a lap köré gyűjtötte a szerteágazó sokszorosítószakma legfontosabb alakjait, hanem az alkalmazott grafika csaknem minden területét figyelemmel kísérte, állandó bemutatkozóási

⁴⁸ 1910 és 1912 között látott napvilágot a Gondos Ignác szerkesztésében, kéthetente megjelenő lap vö. GONDOS Ignác, *Kereskedelmi nyomtatványok, útmutatás kisebb üzleti nyomtatványok készítésére*, Bp., Gondos Ignác, 1911. Az *Ekszkíze* című nyomdász-élclap néhány száma is ott készült. Vö. A *budapesti sajtó adattára*, szerk. Voit Krisztina, Bp., Argumentum, 2000, 122.

⁴⁹ GONDOS Ignác, *Szakmafejlesztés a háborúban = Nyomdász-Évkönyv és Uti Kalauz 1919*, szerk. Lerner Dezső, Bp., Magyarországi Betűöntők és Könyvnyomdászok Szakegyesülete, é. n., 48–50. – A legsikerültebb nyolc díjazott munka, amelyet a mellékletben is bemutatattak, Kun Mihály, Spitz Adolf, Dukay Károly és Szabó István mesterszedők tervei közül került ki.

⁵⁰ A *Magyar Grafika* részletes kiadástörténetét és repertóriumát egy önálló publikációban adom közre.

⁵¹ Az eredetileg tervezett évi tizenkét helyett tíz, nyolc, majd hat szám jelent meg vö. A *Magyar Grafika fogadtatása = Magyar Grafika*, 1920/2, 26; BÍRÓ Miklós, *Lássunk Munkához = Uo.*, 1920/1, 1.

lehetőséget biztosítva a reklámgrafikusoknak és könyvművészeknek. A folyóirat tipográfiáját, borítóit, könyvdíseit, illusztrációit és mellékleteit a korszak tehetséges mesterszedői, tipográfusai, grafikusai és művészei készítették.⁵² A nyomdászati és nyomdaipari témákról, eseményekről, orgánumokról szóló szakkikkel, közleményekkel, az idegen nyelvű társlapok aktuális számairól, illetve a külföldi szakirodalom újdonságairól szóló ismertetésekkel, szedéspéldákkal és szakmafejlesztő kezdeményezésekkel (pl. szedési, nyomtatási pályázat, kisebb kiállítás) a hazai nyomdászok szakismereteit akarták fejleszteni. Hogy ösztönözzék a munkásság érdeklődését, kedvezményes áron biztosították számukra a lap-számokat. A művészeti és irodalmi témájú írásokkal, hírekkel ugyanakkor a művelt közönséget, köztük a könyvbarátokat és gyűjtőket is meg akarták szólítani.

A vállalkozás ambíciózusságát mutatja, hogy Bíró azt szerette volna, ha a *Magyar Grafika* a legjobb hasonló külföldi orgánumokkal is felvenné a versenyt, sőt Közép-Európa legigényesebb grafikai szaklapjává válna. 1923–1924-ben német, illetve alkalmanként román és angol nyelvű összefoglalást is csatolt az orgánumhoz, 1925-től végül a német nyelvű melléklet állandósult *Ungarische Graphik* címen.

A tervek között szerepelt egy könyvsorozat megindítása is. A *Magyar Grafika Könyvtára* az eredeti elgondolás szerint a technikai, művészi és művészettörténeti kérdések mellett a grafika fejlődésével is foglalkozott volna. A sorozatnak csupán egyetlen kötete látott napvilágot a magyar helyesírásról. A szegényes magyar nyomdászati szakirodalmat egy ipari statisztikával és egy grafikai lexikkal is bővíteni akarták. A tervek végül a pénzhiány miatt nem valósultak meg.⁵³

Bíró következő szakmafejlesztő irodalmi vállalkozása a *Magyar Grafikai Almanach* volt 1932 végén.⁵⁴ Egy olyan kiadványt akart megjelentetni, „amely a grafikai iparok fejlődésének hű tükre lesz és a gyakorlati élet terén hasznos tanácsadója iparunk művelőinek.” Kner Imrének írt levelében számolt be tervéről és felkérte barátját, hogy ő is írjon a kötetbe egy cikket:

⁵² Érdemes néhány nevet kiemelni: Berény Róbert, Bortnyik Sándor, Csabai-Ékes Lajos, Csemitzky Tihamér, Fiora Margit, Gara Arnold, Gróf József, Jaschik Álmos, Kassák Lajos, Kner Imre, Kner Albert, Kozma Lajos, Kun Mihály, Kassák Lajos, Pólya Tibor, Tevan Andor, Végh Gusztáv.

⁵³ A *Magyar Grafika fogadtatása* = *Magyar Grafika*, 1920/2, 26; LÖWY Salamon, *Lássunk hozzá újból szakmánk fejlesztéséhez* = *Uo.*, 1920/9, 129–131; WANKO Vilmos, *Évfordulóra* = *Uo.*, 1920/10, 145–146; BALASSA József, *A magyar helyesírás*, Különlenyomat a Magyar Grafika III. évfolyamának 9. és 10. számaiból, Bp., Magyar Grafika, 1923, (Magyar Grafika Könyvtára, 1). – Más különlenyomatok is megjelentek, például: NÁDAI Pál, *Az Universitas nyomdája, Nagyszombat–Buda–Pest, A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda háromszázötvenesztendő élete*, Bp., k. n., 1928; *Divéky József*, ROSNER Károly és GERGELY Jenő tanulmányaival, 48 illusztrációval, Bp., Magyar Grafika, 1930 (Magyar Grafika Mesterei, 1). – Utóbbi sorozatnak a Magyar Grafika Könyvtárához hasonlóan csak egy kötete jelent meg. Bíró távozását követően a helyesírás fejlesztésére *Nyelvművelő* címen újabb mellékletet csatoltak a laphoz.

⁵⁴ *Magyar Grafikai Almanach* 1933, szerk. Bíró Miklós, főmunkatárs Wanko Vilmos, Bp., Bíró Miklós, 1933. A *Magyar Grafikai Almanach* körlevele = *Hatvan esztendő*, i. m., 40.

„Ez az elhatározás a mai sivár gazdasági állapotok között éppenséggel nem volt könnyű, de mint a szakirodalom meggyőződéses ápolója, kötelességet vélek teljesíteni, amikor minden kínálkozó alkalmat megragadok szakmánknak hasznára lehetni. Úgy érzem: múltamat tagadnám meg, ha kísérletet nem tennék a magyar szakirodalom újbóli felélesztésére és remélhető felvirágoztatására.

Ezt a nehéz feladatot azonban csak iparunk leghivatottabb irányítóinak készséges segítségével leszek képes megoldani és ezért mélyen tisztelt Barátom, felkérek: légy kegyes egy szacikk megírásával megtisztelni a sokszorosítóipar művelőit közelebből érdeklő, valamely témáról.”⁵⁵

Bíró és a szerkesztésben vele közreműködő Wanko Vilmos a kötet változatos, a nyomdászat minden aspektusával foglalkozó cikkeit és hasznos összefoglalóit a legfelkészültebb nyomdászoktól és szakíróktól válogatta össze. Az írásokat illusztrációk, fotók és külön mellékletben elhelyezett színes szedéspéldák szemléltették. A bemutatott könyvcímlapok, prospektusok, üzleti reklámok, körlevelek, levélpapírok, levélborítékok, valamint cégjegyek a harmincas évek közepére beérett, egyéni stílussal rendelkező hazai tervezőgrafikus nemzedék (Haiman-Kner György, Kaeszné Lukács Kató Kner Albert, Kozma Lajos, Lengyel Lajos, Szabó Dezső György és Springer Antal) munkáiból adtak válogatást. Kner Albert tervezte a kötet letisztult tipográfiáját, védőborítóját és vászonkötését. Utóbbi Kner Erzsébet könyvkötő műhelyében készült. A kiadvány modern kiállításának, kiváló szedéskompozícióinak és tartalmas írásainak köszönhetően a sokszorosító technika haladásáról és a hazai alkalmazott grafika fejlődésének legújabb eredményeiről adott áttekintést. Ebben Bíró kollegáinak, a Hungária Hírlapnyomda Rt. munkatársainak is jelentős szerepe volt. Bár az eredeti tervekkel ellentétben az évkönyvnek nem lett folytatása és feltehetőleg anyagilag sem volt sikeres a vállalkozás, szakmai és erkölcsi elismerést hozott a kiadónak.

Talán ez is közrejátszhatott abban, hogy Bíró nekilátott következő nagyszabású vállalkozásához, egy korszerű nyomdászati kézikönyv összeállításához. Régi terve vált valóra az ötszáztizennégy oldalas, illusztrált *Nyomdászati Lexikon* megjelentetésével, amelyet a sokszorosító- és könyviparban érdekelt szakmabelieknek, illetve a könyvművészet és könyvtörténet iránt érdeklődő olvasóknak szántak a szerkesztők.⁵⁶ A több ezer szócikk összeállításában a szakma színe-java, több mint hatvan személy vett részt. Az igényesen megtervezett kiadványt ismét a Hungária Nyomdában készítették. A jól szerkesztett lexikon, amelynek létrejöttét a hirdetések tanúbizonysága szerint további grafikai, nyomdai, gép- és papíripari vállalkozások is támogatták, mai napig fontos forrása a könyv-, nyomda- és nyomdászattörténeti kutatásoknak.

Bíró Miklós a nyomdász érdekképviseleti szervezetek munkájában is aktívan részt vett. A Könyvnyomdászok Szakköre mellett több éven keresztül választmányi tagja volt a Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének. 1920-ban ő volt az egyik legelkötelezettebb kezdeményezője annak, hogy

⁵⁵ Bíró Miklós levele Kner Imrének, 1932. szept. 30., MNL BéML XI. 9. d. 3.

⁵⁶ *Nyomdászati Lexikon*, i. m. 2. jegyzet.

a megszűnt Szakkör utódjaként létesüljön a németországi Deutsche Buchgewerbeverein mintájára egy olyan szakmai egyesület, amely a nyomdai és grafikai szakemberek mellett az iparművészeket, gyűjtőket és amatőröket is tömöríti. Az egyesület létrejötté végül a pénzhiány, valamint a szakma megosztottsága és passzivitása miatt hiúsult meg.⁵⁷

Bíró a bibliofil és könyvművészeti egyesületek munkáját is segítette. Tagja volt az 1920-ban megalakult Magyar Bibliophil Társaságnak és a nyolc évvel később életre hívott Magyar Könyv- és Reklámművészek Társaságának, utóbbinak pénztárosi teendőit is ellátta.⁵⁸ Mindkét szervezet kiállításain, nyomtatványainak, kiadványainak elkészítésében is részt vett; folyóiratában rendszeresen közölte a velük kapcsolatos híreket, népszerűsítette eseményeiket.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Bíró Miklós, aki a nyomdász szakma csaknem mindegyik területébe belekóstolt a mesterszedéstől a nyomdalapításon át a nagyvállalat igazgatásáig, nagymértékben hozzájárult a két háború közötti tipográfia, könyvművészet megújulásához és az alkalmazott grafika szakmai önállósulásához. Minden megnyilvánulásával azt hirdette, hogy „a szellemi tudás, művészi és esztétikai szempontból pallérozott ízlés és a technikai vívmányok fortélyos kihasználásának ismerete” nélkül nem lehet sem a nyomdászatot, sem pedig a grafikai művészetet színvonalasan művelni. A nyomdászszakma folyamatos fejlesztése mellett katalizátor szerepet játszott a tehetségesebb mesterszedők művésszé válásában. Rosner Károly fogalmazta meg legpontosabban, hogy mi-
ben állt Bíró igazi jelentősége:

„Megérezte kiváló érzésével az időpontot, amikor az alkalmazott grafikát, könyv- és reklámművészetet össze kellett kapcsolni a nyomdászati törekvésekkel; megmutatta a nyomdászatnak, hogy az általános értékeken kívül mi a speciális érték az ő részére a grafikában, a grafikus munkájában; megismertette a könyvillusztrátorok munkáját a nyomdászokkal és a nyomdászat nagy kultúrája felé fordította a grafikusok, könyvművészek és reklámozók érdeklődését, figyelmét.”⁵⁹

Pályája jól példázza a 20. század eleji magyar nyomdászat művészi fejlődésének folyamatát és hozzájárulását az alkalmazott grafika két háború közötti sikereihez.

⁵⁷ A *Magyar Grafika* is több cikkében foglalkozott az üggyel. Vö. KNER Imre, *Magyar Buchgewerbevereint!* = *Magyar Grafika*, 1920/10, 147–148; HAIMAN György, *Knerék koruk iparművészeti mozgalmában* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/1–3, 279.

⁵⁸ *Nyomda és Rokonipar Évkönyve 1927. évre*, H. n., *Nyomda és Rokonipar*, é. n, 80; *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve II. 1929–1930*, szerk. Naményi Ernő, Bp., Magyar Bibliophil Társaság, 1931, 25, 31–32.

⁵⁹ *Hatvan esztendő*, i. m. 40; ROSNER 1930, i. m. (44. jegyzet) 140.

FARKAS, JUDIT ANTÓNIA

De l'imprimerie à l'art graphique appliqué.*La carrière de Miklós Biró.*

Cette étude présente l'activité protéiforme d'imprimeur et d'éditeur d'une des figures clefs de l'imprimerie hongroise du début du 20e siècle, Miklós Biró (1886–1944).

Biró, qui débuta dans sa carrière comme maître-compositeur typographe et devint plus tard le directeur et propriétaire d'imprimeries bien connues, collaborant avec les meilleurs imprimeurs et artistes de son temps, conquit sa renommée grâce à ses produits imprimés divers (par exemple affiches, livres, périodiques) de grande qualité. Par son activité d'éditeur, il favorisa le développement de l'imprimerie hongroise tout en popularisant les tendances les plus en pointe de l'artisanat du livre. Pendant dix ans il publia *Magyar Grafika*, magazine de premier plan en Europe Centrale dans le domaine de l'industrie typographique et graphique.

Sa carrière reflète bien le développement artistique de l'imprimerie hongroise du début du 20e siècle, et sa contribution à l'épanouissement des arts graphiques appliqués aussi bien qu'aux succès du genre pendant l'entre-deux-guerres.

KÖZLEMÉNYEK

Egy csillagászati kézirat a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld-könyvtárból.* Konkoly Thege Miklós örömmel számolt be a *Fővárosi Lapok* olvasóinak 1885. augusztus 22-én, hogy nemcsak Angliában vannak olyanok, akik a csillagászáttal kedvtelésből foglalkoznak, hanem már hazánkban is van egy ilyen nemesi család: „E főuri család ma a Nyírségben¹ időz egyik kastélyában, s talán azért vonult oly félre minden zajtól, hogy egész idejét a tudományban való gyakorlatokkal tölthesse. Házuknál van most egy fiatal csillagász, ki a főuri párnak a csillagászat elméleti részét adja elő, s már-már az urnő, a ház csillaga, nem is retten vissza a matematikai formuláktól.”² Báró Podmaniczky Géza és felesége, gróf Degenfeld-Schomberg Bertha voltak e csillagászat iránt érdeklődést mutató pár, míg a fiatal csillagász, aki őket oktatta, Kövesligethy Radó.³ Konkoly Thege prófétaként megjegyezte, hogy: „a ház csillaga már úgy beleélte magát a csillagászatba, hogy már-már terveket is készítenek, s programot állítanak össze, melyet követve a tudományt is előmozdithassák.” Bár nem a programot követték, de a cikk megjelenése után egy nappal a báróné az Androméda-ködben egy fényes csillagot vélt észrevenni.⁴ Mivel azonban az idő nem volt optimális a megfigyelésekhez, Kövesligethy nem bízott abban, hogy amit láttak, az valódi objektum. Amikor aztán Ernst Hartwig dorpati (ma Tartu) csillagász közzétette a felfedezést,⁵ akkor a meginduló prioritási vitába Konkoly Thege is beszállt, hogy elismertesse a báróné elsőségét.⁶ 1886-ban végül elkészült az obszervatórium Kiskartalon,⁷ mely még sokáig működött, bár kisebb feltűnéssel. Kövesligethy helyét Wonaszek Antal (1871–1902) vette át, aki rendszeresen közzétette a csillagdában végzett munka eredményeit.⁸

* Köszönettel tartozom Hubert Gabriellának (Evangelikus Országos Könyvtár), Farkas Gábor Farkasnak (OSZK) és Decsy Pálnak (Csillagda) a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért.

¹ Nyírbaktán. A Kiskartalon épülő obszervatórium még nem volt kész 1885-ben.

² KONKOLY Miklós, *Csillagászat egy uri házban = Fővárosi Lapok*, 1885, 1273.

³ Kövesligethyről l. *Kövesligethy Radó és az asztrofizika kezdetei Magyarországon*, szerk. Szabados László, Bp., Konkoly Observatory, 2011 (Konkoly Observatory Monographs No. 8).

⁴ KONKOLY Miklós, *Forrongások az égen (Báró Podmaniczky Gézáné felfedezése) = Fővárosi Lapok*, 1885, 1361.

⁵ Ma S Andromedae az objektum neve, ez volt az első, a Tejútrendszeren kívüli megfigyelt szupernóva. A Tejútrendszeren belül hasonló esemény volt a Tycho Brahe-féle 1572. évi és a Kepler-féle 1604. évi új csillag megjelenése. A szupernóvákhöz jó bevezetés Isaac ASIMOV, *A robbanó napok*, Bp., Kossuth, 1987.

⁶ ZSOLDOS Endre, *Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Androméda-köd = Aetas*, 2002, 205–210.

⁷ KÖVESLIGETHY Radó, *A kis-kartali csillagvizsgálóról = Értekezések a Természettudományok Köréből*, 1889, 2, 2.

⁸ WONASZEK A. Antal, *A kis-kartali csillagda tevékenysége 1893. októberétől 1895. októberéig*, Bp., 1895; WONASZEK A. Antal, *A kis-kartali Csillagvizsgáló-Intézet tevékenysége. I. A Jupiter felü-*

Nem a csillagvizsgáló volt Podmaniczkyék egyetlen kapcsolata a csillagászzal. 1890-ben létrehozták a Podmaniczky–Degenfeld-könyvtárat,⁹ amely számára számos csillagászati tárgyú könyvet vásároltak. Ezek között megtalálhatók korábbi magyar csillagászok (Tittel Pál, Albert Ferenc) tulajdonában levő kötetek éppúgy, mint a külföldről beszerzett matematikai, fizikai vagy csillagászati tárgyú munkák. Az alapítók halála után a könyvtár egy része 1928/29-ben a svábhegyi Csillagvizsgáló könyvtárába került, ahol most is megtalálható.¹⁰ Ezek között van az alábbiakban ismertetendő kézirat. Mivel az Evangélikus Országos Könyvtárban fellelhető levelezés alapján tudjuk, hogy a könyvtár ügyeivel a báróné foglalkozott, neki köszönhetjük, hogy ez a szép rajzokkal teli munka megőrződött az utókor számára.

A kézirat címe: *In sphaeram mundi caelestem, et Astrolabium in lapide exaratum, brevis instructio ac usus. 1672.* Összesen 105 lapot tartalmaz, a mérete 150 × 100 mm. A tartalma:

- Címlap
- Tartalomjegyzék
- pp. 1r–24v: Sphaera mundi caelestis
- pp. 25r–72v: Astrolabii in Calendario lapideo exarati utilitates et fructus principales
- Bevezetés az ábrákhoz
- Ábrák
- Táblázat

Csak a szöveges rész van számozva, ezt még a kézirat szerzője készítette. A címlap alapján a kézirat 1672-ben készült. Ennél szerencsére pontosabban is meg tudjuk mondani az időt, ugyanis néhány példánál a szerző az aznapi dátumot használta, és ezt meg is említette. Először csak annyit mondott, október 18-án írta az adott oldalt, p. 25r: „Sic 18 Octobris (qua die haec scribo)...”, majd az évet is megadta, p. 63r: „Anno 1671 die 21 novembris (dum haec scribo)...”. Tehát a szöveg vagy teljes egészében vagy nagy részében még 1671-ben készült, míg a címlapot (és esetleg az ábrákat) már 1672-ben írta (rajzolta) a kézirat készítője. A szerző személye ismeretlen, az ábrák bevezetőjében azonban azt írja, hogy a +48° sarkmagasságra készült¹¹ – így tehát a földrajzi szélessége is +48° körül lehetett. Ez önmagában sokat nem segít a lokalizálásában, Magyarországtól kezdve Németországon át Franciaországig bárhol írhatta művét.

A kéziratot a Podmaniczky–Degenfeld-könyvtártól kapta a Csillagda, így nem meglepő, hogy megtaláljuk benne az ex librisüket (1. ábra). Ez alapján a kéziratot 1891-ben vették 4 forint 50 krajcárért. Az Evangélikus Országos Könyvtárban található számla szerint az eladó Révai Leo antikvárius volt.¹² Ami-

leti képződményeinek periodicitása, II. A Saturnus gyűrűrendszerén mutatkozó concav árnyék periodicitása, Bp., 1901. – Az eredményekről a kor vezető folyóiratában, az *Astronomische Nachrichten*-ben is beszámolt.

⁹ H. HUBERT Gabriella, *Fejezet az Evangélikus Országos Könyvtár készülő antikvakatalogusából – BCACH.* = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”, Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Bp., OSZK, Balassi, 2010, 231–242.

¹⁰ Degenfeld Pál gróf ajándékozta a Csillagdáknak. Vö. KELÉNYI B. Ottó, *A gellérthegyi egyetemi csillagvizsgáló könyvtára = Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1930-ra*, szerk. Tass Antal, Wodetzky József, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1930, 245–262.

¹¹ „Sequitur [sic] figura in sphaeram caelestem et Astrolabium particulare ad eleuationem poli +48 gradum constitutum...”

¹² Révairól l. Révai Leó egykori antikváriuma – a kortárs szemével, s. a. r. Gazda István, = *Honismeret*, 1987, 2, 20–21; MÉSZÁROS Ildikó, *Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán = Budapesti Negyed*, 1997, 145–162.

kor a svábhegyi Csillagdába került, három pecsétet kapott. Az első pecsét csak egyszerűen megállapítja, hogy a „Kiskartali csillagvizsgáló könyvtárából” – ezt minden onnan származó könyvbe beleütötték. A második pecsét a „Konkoly-alapítvány m. kir. Astrophisikai [sic] Observatorium Budapest. Könyvtára” feliratot viseli. Jelzet ehhez a pecséthez nincs. Az utolsó egy kerek pecsét: „Svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet könyvtára”, az ehhez tartozó jelzet 783.

Nem Podmaniczkyék voltak azonban az első ismert tulajdonosai a könyvnek. A címlap előtti lapon található az alábbi bejegyzés (2. ábra): „Christophori liber est equitis Cognomine Froshmayr nobilis de Scheibenhof S. C. M. pertenentis¹³ equorum volatiliū regiminis quondam Löwenstein dicti.”

Christopher Froschmayr ismert könyvgyűjtő volt. Könyvei – ugyanezzel vagy hasonló bejegyzéssel – megtalálhatók Londonban a Wellcome Libraryban, Barcelonában az Universitat de Catalunya könyvtárában és az interneten hirdető antikváriusok állományában is.¹⁴ A Wellcome Library MS.4856 jelzetű kolligátuma tartalmazza a bejegyzést, azonban tévesen Trokhmayrnek és Schubenhofnak olvasva a tulajdonos, illetve a település nevét. Ugyanez az olvasat található Éric Humbertclaude könyvében is: „Christophori liber est Equitis cognomine Trokhmayr nobilis de S<c>hubenhof S. C. M. ...”¹⁵ A két bejegyzést összehasonlítva azonban egyértelmű, hogy a helyes olvasat Froschmayr és Scheibenhof. Valóban, Ausztriában található egy Scheibenhof nevű település, és létezik egy Froschmayr von Scheibenhof nevű nemesi család. A nemességet 1578-ban kapták. A család egyik tagja, Christoph Josef Franz Froschmayr von Scheibenhof (1737–1799) pedig főhadnagy volt a Löwenstein-féle dragonos ezredben,¹⁶ minden bizonnyal ő volt a tulajdonos. Halála után könyvtárát az örökösök valamikor felszámolták, így kerülhettek ezek Európa különböző részeibe, köztük Révai Leo antikváriumába is.

A kézirat két különálló részt tartalmaz. Az első rövidebb, egy csillagászati bevezetés, amely a gyakorlatban használt műszerek leírását is tartalmazza. A szöveg alapjául Pierre Gau(l)truche (1602–1681)¹⁷ francia jezsuita *Philosophiae et mathematicae totius institutio, III. Mathematica* (Caen, 1656) című munkája szolgált. Ez a matematikai rész tartalmazta azt a csillagászati anyagot, amelyet szerzőnk lemásolt, vagy esetleg diktáltak neki. Az azonosság nem 100%-os, gyakran hosszabb részek kimaradtak, de a kettő szoros kapcsolata minden kétségen felül áll. A kézirat forrása, Gautruche könyve, megemlíti újabb felfedezéseket, mint például a Jupiter Galileo által felfedezett négy holdját vagy a napfoltokat.¹⁸ A kézirat tartalmazza a könyv napfoltokról szóló részét, Galileo és a Jupiter-holdak azonban kimaradtak. Ide tartozik még a szöveg után található ábrák közül az első húsz, melyeket római számokkal látott el. Ezek között láthatjuk a világ rendszerét Kopernikusz, a régi filozófusok (3. ábra) és Tycho szerint, az égi köröket (egyenlítő, ekliptika stb.), a Kis Medve (Ursa Minor) csillagképet a Sarkcsillaggal, a fogyatkozások magyarázatát, végül egy kvadránt.

¹³ Az olvasatért köszönettel tartozom Szelestei Nagy Lászlónak.

¹⁴ Például Jonathan HILL 184. katalógusában.

¹⁵ HUMBERTCLAUDE, Éric, *Federico Gualdi à Venise: fragments retrouvés (1660–1678)*, Paris, L’Harmattan, 2010, 71.

¹⁶ *Genealogisches Taschenbuch*, 1. Jahrgang, Druck und Kommissions-Verlag von Buschak und Irrgang in Brünn, 1870, 124. „Christoph Josef Franz, geb. 1737, k. k. Oberlieutenant im Fürst Löwenstein-Dragonier-Regmt. †1799, verm. mit Maria Anna Kreuzheim, geb. 1742 †1837.” Itt még helytelenül a Froschmann családnév található, de a 3. Jahrgang, 1878, p. 193-n már kijavították a hibát.

¹⁷ POGGENDORFF, J. C., *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*, Erster Band A–L, Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1863, col. 853.

¹⁸ A jezsuiták gyakran befogadták az új felfedezéseket, és beépítették az arisztotelészi világképbe. L. ARIEW, Roger, *Descartes Among the Scholastics*, Leiden, Boston, Brill, 2011, 179–215.

Érdemes alaposabban szemügyre venni a 3. ábrát, amely a világ szerkezetét ábrázolja a régi filozófusok szerint. Középen a Föld van, de nem egyedül a föld elem, hanem a föld és víz elemek együtt.¹⁹ Utána a levegő, a tűz, majd a hét bolygó és a firmamentum következik. Ezután van három mozgó sféra: kettő a trepidáció jelenségéhez²⁰, egy, a primum mobile, pedig az ég napi mozgásához. Az első mozgó felett található az empyreum, a boldogok tartózkodási helye. Erre az elrendezésre a későbbiekben még visszatérek.

A kézirat második része sokkal vegyesebb tartalmú.²¹ Először olyan gyakorlati problémákkal foglalkozik, melyeket az asztrolábium használatával lehet megoldani. Utána asztrológia következik hosszasan, majd befejezőként ismét egy csillagászati bevezetés. Ehhez a részhez 15 ábra tartozik: először az asztrolábium alkatrészei tizenegy lapon keresztül (az egyik a 4. ábrán látható), majd a holdfázisok, a Zodiákus házainak aspektusai, a tizenkét ház elrendezése és a világ szerkezete. Az utolsó teleírt oldal egy táblázat, a Nap deklinációit adja meg („Tabula Declinationis Solis”). Ez feltehetően ismét Gautruche könyvéből származik, ott ugyanis ugyanez a táblázat szerepel. Az asztrolábiumról szóló és az asztrológiai fejezetek után ismét van egy rövid csillagászati ismertetés, ez azonban az új megfigyeléseket nem említi. Helyette megadja a bolygók méreteit olasz mérföldekben. Például a firmamentum távolságát 65 357 500 itáliai mérföldnek²² veszi, ez a szokásos, Alfraganustól származó érték, amit pl. Temesvári Pelbárt is ismert.²³ Ugyanitt magyarázza meg a 3. ábrán látható szférák elrendezésének okát – az ezt illusztráló Figura 15 megegyezik az első rész Figura V-ével.

A 70r oldalon olvashatjuk: „In hac universi machina constituenda, communis quidem opinio est, decem tantum esse caelos mobiles, nempe septem Planetarum, Caelum Stellatum, Caelum crystallinum, et primum mobile. Recentiores tamen Mathematici, probabiliter valde, plures admittunt, hoc ordine numerandi: Primum, Caelum Lunae. Secundum Mercurii. Tertium Veneris. Quartum Solis. Quintum Martis. Sextum Jovis. Septimum Saturni. Octavum Stellatum seu Firmamenti. Nonum, Librationis ab ortu in occasum et contra, et dici potest Crystallinum. Decimum, Librationis a septentrione in austrum et e contra, quid etiam dici potest Crystallinum. Undecimum, Primum mobile. Duodecimum Caelum empyreum. Inter quos id discriminis est, quod octo priores sint visibiles ratione stellarum suarum reliqui vero superiores invisibiles.” Azaz az első nyolc, számunkra látható sféra megfelel a szokásoknak, utána következnek a már láthatatlanok: két „kristályszféra”, melyek a trepidáció leírására szolgálnak (a precessziót a firmamentumnak tulajdonítja), az első mozgó és az üdvözültek régiója. Ez utóbbi azonban már nem szférikus, hanem mint a teológusok állítják, négyzetes („ut probabiliter sentiunt Theologi, quadratum”).²⁴ Ennek a résznek, s így a két ábrának a forrását megtaláltam: a saját korában népszerű francia skolasztikus filozófus és teológus,

¹⁹ GRANT, Edward, *In Defense of Earth's Centrality and Immobility: Scholastic Reaction to Copernicanism in the Seventeenth Century* = *Transactions of the American Philosophical Society* (New Series), 1984, 4, 22–32.

²⁰ GRANT, Edward, *Planets, Stars, & Orbs. The Medieval Cosmos, 1200–1687*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 315–320; GOLDSTEIN, Bernard R., *On the Theory of Trepidation* = *Centaurus*, 1964, 232–247. – A trepidáció a precesszió tévesen feltételezett periodikus komponense.

²¹ A szerző több forrást használt, ezek közül egyet sikerült azonosítani.

²² Az itáliai mérföld ebben az esetben római mérföldet jelent. VAN HELDEN, Albert, *Measuring the Universe. Cosmic Dimensions from Aristarchus to Halley*, Chicago, London, University of Chicago Press, 1985, 30.

²³ ZSOLDOS Endre, *Temesvári Pelbárt csillagászati tudománya* = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 23–46.

²⁴ A szférák lehetséges számáról l. GRANT 1964, i. m. 315–323.

Eustachius a Sancto Paulo (Eustache Asseline, 1573–1640)²⁵ *Summa philosophiae quadripartita* című művéből származik az idézet.²⁶

A kézirat egyetemi jegyzetnek látszik, amely vagy diktálás után vagy könyvből sietősen másolva készült. A helyesírás következetlen, pl. ugyanazon az oldalon előfordul „crystalinum” és „cristalinum” is, míg Eustachius könyvében helyesen „crystallinum” szerepel. A szerző személye ismeretlen. Egy megjegyzése alapján azonban feltételezhetjük, hogy Ausztriából származik, esetleg épp a Froschmayr család tagja volt. A kézirat végén ugyanis a mértékegységek felsorolásánál külön említi, hogy Ausztriában mit használnak.²⁷ Tudjuk, hogy +48° szélességre készítette az ábrákat, így az elkészítés helyeként szóba kerülhet a párizsi, bécsi és a nagyszombati egyetem is. Ha a család egyik tagja készítette a kéziratot, akkor ezek közül csak a párizsi jöhet szóba, mert Froschmayr nevű hallgató nem volt sem Bécsben,²⁸ sem Nagyszombatban.²⁹ Ha a szerző nem családtag, akkor bármelyik három egyetem szóba jöhet, de a forrásként használt két francia könyv inkább Párizsra utal.³⁰ Alternatív lehetőség, hogy a +48° szélesség Scheibenhofra vonatkozik, ebben az esetben az egyetemről nem lehet közelebbit mondani – viszont ismét felmerülhet egy családtag szerzősége.

ZSOLDOS ENDRE

²⁵ ARIEW, Roger, DES CHENE, Dennis, JESSEPH, Douglas M., SCHMALTZ, Tad M., VERBEEK, Theo *Historical Dictionary of Descartes and Cartesian Philosophy*, Lanham, MD, Toronto, Oxford, The Scarecrow Press, 2003, 98–99.

²⁶ EUSTACHIUS A SANCTO PAULO, *Symma philosophiae quadripartita, De Rebus Dialecticis, Moralibus, Physicis, et Metaphysicis*, Tertia Pars, Genevae, Typis Iacobi Stoer, 1647, 97–98.

²⁷ p. 69v: „Sciendum vero hic est varios esse variorum locorum pedes: In Austria communior est pes Viennensis...”

²⁸ *Die Matrikel der Universität Wien*, Band 5. 1659/60–1688/89, bearb. v. Franz Gall, Marta Szaivert, Wien, Köln, Graz, 1975.

²⁹ *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiad. bev. és jegyz. Zsoldos Attila, Bp., ELTE, 1990 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 11); BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Bp., ELTE, 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 25).

³⁰ Esetleg Nagyszombatra. Nagyszombaton a francia szerzők nem voltak ismeretlenek, több könyv is megjelent tőlük az egyetem kiadásában. Ilyen például a 17. századi francia teológus THIERRY, Jean, *Definitiones philosophicae in Scholis celebriores*, Tyrnaviae, Typis Academicis per Leop. Berger, 1736, című könyve, mely 1644-ben jelent meg először Kölnben.

A csíkszeredai világi nyomdászat kezdetei (1882–1885). A kiegyezés által teremtett kedvező gazdasági, kulturális feltételeknek köszönhetően a magyar nyomdaipar is jelentősen fellendült: számottevően nőtt a nyomdák száma, technikai felszereltségük egyre korszerűbb lett. A magyarországi általános helyzethez képest a székelyföldi nyomdászat lassabb ütemben fejlődött, a növekedés mennyiségi és minőségi szempontból jóval mérsékeltebb volt: Marosvásárhely kivételével csak a dualizmus első felében kezdett működni néhány nagyobb városban egy-egy szerényebb nyomda.¹ Mivel a Székelyföldre amúgy is jellemző visszafogott gazdasági gyarapodás és polgárosodás folyamata Csík vármegyében bontakozott ki a legkésőbb, utoljára itt került sor tipográfiaalapításra. Pedig a nyomdászat Csíkban két évszázados múltra tekintett vissza, hiszen az 1676-ban alapított, kiemelkedő művelődéstörténeti jelentőségű csíksomlyói ferences nyomdában egészen a 19. század végéig számos egyházi kiadvány látott napvilágot. Ellenben a kiegyezést követő években még sem Csíkszereda, sem más település gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai nem indokolták tipográfiai műhely létesítését. A városfejlődés igazán csak az 1876-os megyerendezést követően gyorsult fel, hiszen Csíkszereda megyeszékhellyé válásával (korábban Csíkszék közigazgatási székhelye a régió szellemi központja, Csíksomlyó volt) itt helyezték el a központi hivatalokat, jelentősen gyarapodott a hivatalnoki réteg, így a város gazdasági-kulturális szerepe is nagymértékben növekedett. A kétségbevonhatatlan eredmények ellenére a fejlődés mégsem volt olyan mértékű, hogy a helyieknek sikerült volna „önerőből” nyomdát létesíteniük, ennek ellenére a megélénkülő városiasodás néhány év múlva mégis nyomdát hívott életre Csíkszeredában.

1882. január 1-jétől Kézdivásárhelyen jelent meg a *Székelyföld* című közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi lap, amely átlépve saját vonzáskörzetét, az egyetlen sajtótermékkel sem rendelkező Csík vármegyére is kiterjesztette hatósugarát. Bár nem itt nyomtatták, de a régióval foglalkozó magas számú közleménynek és hírnek köszönhetően a lap kielégítette a csíki olvasóközönség napi információigényét és tájékozódási szükségletét is. A hetente négyszer, majd március 23-tól kétszer megjelenő újság jelentősége nemcsak abban állt, hogy rendszeresen beszámolt a legfontosabb helyi eseményekről, hanem megjelenése szorosan kapcsolódott az első csíkszeredai világi nyomda alapításához. A lap indulásakor ugyanis Szabó Albert, a kiadótulajdonos a csíkszeredai szerkesztővel, T. Nagy Imrével kötött megállapodásban vállalta, hogy egy éven belül nyomdát állít fel Csíkszeredában.² Mivel üzleti érdekek is motiválták, egy ismert marosvásárhelyi nyomdász, F. Szabó Lajos³ bevonásával már januárban megpróbálta megnyitni új műhelyét.⁴ Bár vele végül nem sikerült egyezsége jutnia, igyekezetét hamarosan siker koronázta, hiszen 1882 áprilisában „a mai kor kívánalmainak megfelelő nyomdát” rendezett be Csíkszeredában.⁵ A kézdivásárhelyi nyomda fiók-vállalatát Szabó Albert teljes mértékben saját erejéből létesítette és gyakorlati irányítását is „házon belül” oldotta meg: működtetését segédjére, Györgyjakab Mártonra bízta.

¹ Székelyudvarhelyen Becsek Dániel 1868-ban létesített nyomdát, l. M. HUBBES Éva, *Székelyudvarhely egykori nyomdái és kiadványaik*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1998, 6. – Sepsiszentgyörgyön Pollák Mór 1876-ben rendezte be műhelyét, l. *Az 1851 és 1918. között működött magyarországi nyomdák és kiadók jegyzéke*, összeáll. Markos Béla, Budapest, Kézirat, 1960, 133. Kézdivásárhelyen Túróczi és Stypulkowszki cégjelzéssel 1879-től működött nyomda, l. BITAY Éva, *Kézdivásárhely hírlapirodalmának történeti adatai = Művelődés*, 1998, 4, 15.

² T. NAGY Imre, *Az első nyomda = Csíki Lapok*, 1912. december 25., 14.

³ Fintaházi Szabó Lajos kezdetben nyomdászsegédként dolgozott a marosvásárhelyi református kollégium könyvnyomdájában, majd egy évig (1866. október 1.–1867. október 1.) ennek vezetője is volt, l. KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium könyvnyomdájának száz éves története 1786–1886*, Marosvásárhely, Imreh S., 1887, 19.

⁴ *Erdélyi Értesítő*, 1882. január 15., 11.

⁵ *Székelyföld*, 1882. április 30., 3.

Györggyakab Márton 1856. október 17-én született Gyulafehérváron, római katolikus családban.⁶ Az elemi iskola elvégzése után szülei (Györggyakab Márton és Bardócz Rózália) a nagy múltú gyulafehérvári gimnáziumba írták be. 1873-ban – számunkra ismeretlen okokból – azonban abbahagyta középiskolai tanulmányait⁷ és elszegődött nyomdásztanulónak. A gyulafehérvári inasévek után – valószínűleg – magyarországi műhelyekben bővítette szakmai tudását. Sajnos nemcsak az érintett városokat, de vándorlásának pontos időtartamát sem ismerjük. Ami biztos, hogy az 1880-as évek elején Kézdivásárhelyen, Szabó Albert nyomdájában dolgozott, és ez döntően meghatározta sorsának további alakulását is.

Mivel Györggyakab egyszemélyes nyomda üzemeltetésében tapasztalattal nem rendelkezett, új munkáját szakmai tudása mellett valószínűleg megbízhatóságának, rátermettségének köszönhette. Bár továbbra is alkalmazott volt, Csíkszeredába érkezése jelentős megtiszteltetést és előrelépést is jelentett neki, hiszen a város első világi nyomdászaként nagyon fiatalon, önállóan gyakorolhatta mesterségét. A Gecző ház bolthelyiségébe elhelyezett szegényes nyomda (kezdetben csak egy kézisajtóval rendelkezett) első bő másfél éves tevékenységéről sajnos kevés pontos adat maradt az utókorra. Az alapítás után – a kézdívasárhelyivel közösen megjelenő hirdetésekben – a korszak kisvárosi műhelyeinek szokásos szolgáltatásait kínálta (meghívók, alapszabályok, felhívások, árjegyzékek, névjegyek, táncrendek, stb. „csinos és gyors kiállítását”), de raktárából „kis mennyiségben is feltűnő olcsó áron” beszerezhetőek voltak a különböző ügyintéztést szolgáló nyomtatványok. Annak ellenére, hogy a vármegye egyetlen tipográfiaja volt, a látványos fellendülés egyelőre elmaradt. Az eredeti tervekkel ellentétben (a *Székelyföld* minden második számát itt nyomtatták volna) ugyanis az állandó munkát adó lapkiadásra végül nem került sor, és a város kisszámú lakossága sem halmoz(hat)ta el zsiros megrendelésekkel a nyomdát, amelynek így – ahogyan a korszak Csík vármegyei krónikása fogalmazott – „alig volt valami tenni valója.”⁸ Vitos Mózes állítását bizonyítja, hogy „Szabó Albert könyvnyomdája” cégjelzéssel csak két önálló kiadvány, a csíksomlyói római katolikus főgimnázium 1881/82. és 1882/83. tanévről szóló értesítők láttak napvilágot.

Létesítését követően tehát a lassan polgárosodó kisvárosban a monopolhelyzetben lévő nyomdának nem alakult ki szélesebb vásárlói köre. F. Szabó Lajost azonban még ezt sem tántorította el korábbi szándékától, és néhány hónap múlva megnyitotta a város második tipográfiáját. A nyomda alapításának pontos időpontját sajnos nem ismerjük. A Magyar Nyomdászok Évkönyvében (amelynek a Csík vármegyére vonatkozó adatai nem mindig megbízhatóak) 1883 szerepel, de mivel találunk utalást 1883. január eleji működésére (a Csíkszeredai Polgári Olvasókörnek készítette el a szükséges naplókat) nincs kizárva, hogy Szabó már 1882 őszén a városban tevékenykedett. Bár mikor is került sor a műhely berendezésére, valószínűnek tűnik, hogy az első évben ennek felszereltsége igen szerény lehetett, hiszen nincs tudomásunk olyan kiadványról, amely ebben a kezdeti időszakban innen került volna ki. F. Szabó Lajos – aki legtöbb társához hasonlóan könyvkereskedést is működtetett – azonban természetesen nem szeretett volna a város második számú nyomdása maradni, és 1884 májusában megvásárolta Bernstein Márk sepsiszentgyörgyi nyomdájának egy részét.⁹ A gyorsajtó üzembe állítása beváltotta tulajdonosának hozzá fűzött reményeit. Néhány hét múlva ugyanis már nemcsak a csíksomlyói főgimnázium tartozott a megrendelői közé (ebben az évben ő állította elő az iskola értesítőjét) de annak igazgatója, Imets F. Jákó is őt bízta 25 éves írói jubileuma alkalmából megjelenő kis füzet (*Cserfalevél*) kiadásával. Bár az ügyfelek számának

⁶ Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Keresztelési anyakönyvi kivonat 1856, (num. curr. 42).

⁷ Az 1872/73. tanév végén a gimnázium III. osztályát fejezte be, a későbbiekben nevével nem találkozunk az iskolai értesítőkben, l. *A gyula-fehérvári róm. kath. főgymnasium értesítőnyve 1872/73-ik tanévről*, Gyulafehérvár, 1873, 6.

⁸ Vitos Mózes, *Csíkmegyei füzetek II*, Csíkszereda, Hargita Kiadó, 2003, 208.

⁹ *Nyomdászok Közlönye*, 1885. április 1., 5.

növekedésével kapcsolatos pontos adataink nincsenek, nem lehet kétségünk afelől, hogy Szabó e tekintetben is lépéselőnybe került Györgyjakab Mártonnal szemben. A nehéz kezdet utáni eredménykeltő folytatás ellenére a nyomda csak nagyon rövid ideig működhetett, 1885. március 20-án éjszaka ugyanis teljesen leégett. Mivel az ismeretlen körülmények között keletkezett tűzben F. Szabó Lajos minden vagyona odaveszett (a megsemmisült gyorsajtó és a betűkészlet mellett könyvkereskedése és nyomtatványraktára is a lángok martalékává vált),¹⁰ többé nem is próbálkozott a csíkszeredai tipográfia életre keltésével. Néhány hónapig – ahogyan a *Székely Nemzet* csíkszeredai tudósítója fogalmazott – „majdnem minden anyagi megélhetési módtól megfosztva élt nagy családjával”, majd augusztus 8-án gyalog elindult Budapestre, hogy az Országos Általános Kiállítást megtekintse és megpróbálja rendbe hozni üzleti ügyeit.¹¹

Annak ellenére, hogy kezdetben versenytárs nélkül működött, az első csíkszeredai világi nyomda megszilárdulása, mint láttuk, váratott magára. Miután F. Szabó Lajos megnyitotta tipográfiáját, forgalma valószínűleg tovább csökkent. Mindezek dacára Györgyjakab Márton látott fantáziát a nyomdában, és 1884. január 1-jétől bérbe vette Szabó Alberttől. Feltételezhető, hogy döntését családalapítási szándéka is befolyásolta, ugyanis már májusban eljegyezte, majd november 4-én feleségül vette Dávid István, jómódú városi tanácsos 23 éves lányát, Dávid Juliannát.¹² Mindenesetre a vállalkozó szellemű fiatalembernek határozott tervei voltak a nyomdával: a *Székelyföldben* megjelenő keretes értesítésben amellett, hogy az olvasók tudomására hozta a bérbevétel tényét, ismertette szakmai „ars poeticáját” („méltányos árszabály, pontosság és ízléses kiállítás”) és tevékenységének fő célkitűzését („közművelődés előmozdítása”) is.¹³

Györgyjakab Márton lelkesedése ellenére a Fisch Lipót boltja melletti, 251. szám alá áthelyezett nyomda fellendítése nem ígérkezett könnyű feladatnak. Tulajdonképpen Csíkszereda igényeit gyakorlatilag már egy nyomda is kielégítette. Így figyelembe véve a konkurens műhely jobb felszereltségét és ügyfélkörének gyors gyarapodását, pusztán a talpon maradása is komoly eredménynek számított volna. Szükségesnek bizonyult tehát a nyomda műszaki fejlesztése, de gyaníthatóan anyagi okok miatt csak egy „vásott gyorsajtó gépet” tudott vásárolni.¹⁴ Jó üzleti érzékkel azonban felismerte, hogy az előrelépéshez a behatárolt piacú kisvároson kívül is megrendelőket kell szerezni (1884-ben például ő készítette a gyergyóditrói római katolikus polgári fiúiskola értesítőjét). De a lakosság aprónyomtatvány (báli meghívók, gyászjelentők, emléklapok stb.) szükségletének kielégítése mellett már kezdetől fogva olyan művek kiadására is törekedett, amelyek a biztos vásárlóközönség miatt viszonylag nagyobb haszonnal kecsegtetnek. Az első időszakban Györgyjakab Mártonnak kevés esélye lett volna eredeti alkotás előállítására, így csak egy már kiadott és kedvező fogadtatásban részesülő könyv nyomtatására vállalkozhatott. Mivel Földes Józsefnek, a csíksomlyói római katolikus tanítóképző igazgatójának *Az írva-olvasás gyakorlati tanítása* című könyve 1882-es megjelenése után „dicséretekkkel volt szerencsés találkozni”, újbóli, 1884-es kiadásában jó üzleti lehetőséget látott.

A tipográfiai üzem fellendülésének egyértelmű jelei már 1885-ben megmutatkoztak, amit nyilván az is elősegített, hogy a lakosság bizalmát egyre jobban elnyerő Györgyjakab vetélytárs nélkül maradt. A város és környéke által igényelt számos aprónyomtatvány mellett ebben az évben már négy iskolai értesítő (a vármegyében kiadottak közül csak egy nem itt készült), a Csíkmegyei

¹⁰ A kárt 8000 forintra becsülték, biztosítva azonban csak 4500 forintig volt, l. *Nyomdászok Közlönye*, 1885. április 1., 5.

¹¹ *Székely Nemzet*, 1885. augusztus 9., 3.

¹² Román Országos Levéltár Hargita megyei Hivatala, Csíkszereda (ROL CsLvt), Fond 47 Egyházi anyakönyvek 1884.

¹³ *Székelyföld*, 1883. december 23., 4.

¹⁴ T. NAGY Imre, *Az első nyomda = Csíki Lapok*, 1912. december 25., 14.

Gazdasági Egyesület közlönye,¹⁵ valamint Ferenczi Károly gyergyószentmiklósi plébános *Halotti zsolozsmák és szertartások* című könyve hagyta el nyomdáját.

A következő években a csíkiak felkarolták a szolgáltatásait folyamatosan bővítő nyomdát, amely egyre magasabb színvonalon tett eleget a növekvő megrendeléseknek. A század utolsó éveire Györgyjakab Márton megvalósította azt, amire minden szaktársa büszke lehetett volna: az egykori alkalmazott, majd bérlő egy olyan nyomda tulajdonosa volt, amely semmivel sem maradt el egy átlagos magyarországi kisváros tipográfiájának színvonalától. Bár kétségtelen tény, hogy ebben a szerencsének is volt némi szerepe, a siker titka nem a kedvező körülményekben keresendő. Számos – főleg kisvárosi – példa bizonyítja ugyanis, hogy a bérlő/tulajdonos példaértékű hozzáállása, szakmai tudása, jó üzleti érzéke nélkül a nyomdák többnyire csak vegetáltak. A kitartó munka gyümölcseit azonban nem sokáig élvezhette, hiszen rövid, hathetes betegség után, 43 évesen, ereje teljében meghalt (1899. július 7.).

Annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem ő hozta létre, Györgyjakab Márton tevékenysége nemcsak az első világi nyomda, de az egész Csík vármegyei nyomdászat fejlődését meghatározta. Mivel kitartó, becsületes munkával lendítette fel vállalkozását, ezzel kiérdemelte nemcsak az utókor tiszteletét, de a kortársak elismerését is.¹⁶

A csíkszeredai világi nyomdákban 1882 és 1885 között megjelenő jelentősebb kiadványok:

1. *Cserfalevél*, Imets F. Jákó 25 éves írói jubileuma alkalmából, Írta Egy barátja, Kiadja Szabó Lajos, Csíkszereda, 1884, 64 p.
2. *Halotti zsolozsmák és szertartások könyve a nép számára*, Főpásztori jóváhagyás mellett szerkesztette Ferenczi Károly plébános, Csíkszereda, 1885, 102 p.

KOCSIS LAJOS

¹⁵ A *Székelýföld* sikerén felbuzdulva, T. Nagy Imre 1885-ben indította útjára a Csíkmegyei Gazdasági Egyesület közlönyét, a *Gazdasági Értesítőt*. A havonta megjelenő szakfolyóirat 1897-ben ideiglenesen megszűnt, majd három év múlva új címmel – *Csíki Gazda* –, de folytatódó évfolyamjelzéssel újraindult és 1917-ig szolgálta a csíki gazdaközönség szakmai előhaladását.

¹⁶ Közei ismerőse T. Nagy Imre szerint például „szorgalmas, jóra törekvő, szerény ember volt, híjjával minden élelmeskedő svindlízésnek...” T. NAGY Imre, *Az első nyomda = Csíki Lapok*, 1912. december 25. 14.

Néhány gondolat Lengyel András *A Nyugat iskolájának elvetélt terve (1918)* című írásához.

A huszadik századi, sőt, lehet azt is mondani, hogy a magyar sajtótörténet egyik emblematis, ám kezdetől fogva szerzőiben és közleményeiben egyaránt vitatott folyóirata volt a *Nyugat*. Első számának megjelenése után azonnal ki volt téve a legkülönbözőbb, egymásnak is ellentmondó kritikáknak, közléspolitikáját kifogásolták, szerzőit a botránykeltéstől a kicsinyelőségig tág skálán igyekeztek a szellemi élet egyes képviselői lehetetlenné tenni. A jelenség érdekességét önmagán túl az adja, hogy nem csupán a vele ellentétes érdekeltségű áramlatok felől, hanem az elvbarátok(nak gondolható) személyek, irányzatok és intézmények részéről is érkeztek jogos és igaztalan, kemény és előítéletekkel teli minősítések. A lap megjelenése a Tanácsköztársaság alatt politikai okokból szünetelt, ugyanakkor a trianoni Magyarország hivatalossá vált felfogása is gyanakodóan nézett rá, 1938, illetve 1941 után pedig igen szélsőséges és alpári támadások érték. Babits Mihály halála után nem is engedélyezték további kiadását, de az 1945 után erőre és hatalomra kapó, baloldali irodalompolitika számára sem volt kíváncsi, egy ideig még az említését is csupán ellenpéldaként tűrte. Ennek ellenére sem szabad átesni a ló túlsó oldalára, azaz apologikusan közeledni szerzőihez és közleményeihez: a lapjain olvasható szépirodalmi és politikai cikkei mérlegre teendők, változó kritikai véleménye vitatást és egyetértést is kíválthat, szerzőinek munkássága árnyaltabban és a korábbi előítéletek vagy túlzó dicsőítések nélkül, tárgyilagosan vizsgálándó, szervezeti életének ismeretlen körülményei felderítendők.

Főleg ez utolsó késztetés okán kelt érdeklődést a címben említett írás, annál inkább, mivel a lap működésének egy kevésbé ismert jelenségére derít fényt. A *Nyugat* szerkesztői mindig törekedtek az egyes számok megjelentetésén túl, a szerzők elkötelezettségének megszerzése mellett az élő és folyamatos közönségkapcsolatokra is. Utóbbit különböző matinék, előadássorozatok rendezésével, könyvesbolt és kiállítóterem üzemeltetésével igyekeztek fenntartani. A tervek persze nem mindig valósultak meg, vagy nem azt az eredményt hozták, amit a szerkesztők/rendezők szerettek volna. Ezek a kezdeményezések a lap életének feldolgozásaiban – néhány emlékeztetést kivéve – eléggé háttérbe szorulnak, ezért hiánypótló ebből a szempontból az egyik tervezett előadássorozat ismeretése. Mivel azonban feldolgozása csupán egy forrást – magát a *Nyugat*-ot – használ, néhány megállapítását bővebb merítési kört figyelembe véve, ki kell egészíteni.

Lengyel András arra a következtetésre jutott a tervezett előadássorozat későbbi és korábbi terve alapján, hogy Ignótus és Osvát 1918 október–novemberére (részlegesen) háttérbe szorult, míg Schöpflin és Babits előtérbe kerültek. Megfogalmazásában: „Egyértelművé válik, ő [Schöpflin] volt »iskolánk« első számú szorgalmazója, az ügy mozgatója, de kiderül az is, ekkor már formálódott Babitscsal való szövetkezése, amely a *Nyugat* Ady utáni korszakának azután mindvégig meghatározó tandemje maradt. (Mint a későbbiekből látni fogjuk, ez egyúttal Ignótus és Osvát részleges háttérbe szorulásával járt együtt.)” Ha a második (október 16-i), részletesebb előadástervet tekintjük, abból csakugyan az derül ki, hogy Ignótushoz és Osváthoz képest Schöpflin és Babits jóval több előadással szerepelt volna, de valóban azért következett ez be, mert öszre az előbbieket jelentősege csökkent, míg az utóbbiaké növekedett? S ha így van, akkor a rejtett feltételezést is végig kell gondolni: vajon azért csökkent az első párosé, mert a ’tandem’ mindent megtett ezért? A pontos válaszhoz érdemes egy kicsit korábban kezdve, Ignótus s Osvát helyzetét kettéválasztva vizsgálni ezt a kérdést.

Osvát 1907-ben elsősorban hírlapírói tekintélye és kapcsolatai miatt akarta Ignótust az új lapnak megnyerni – ami Ignótusnak is kapóra jött, többek között azért is, mivel magánéleti anyagi kényszereit az új lehetőség segítségével gondolta csökkenteni vagy megszüntetni –, ám a lapban való megjelenést illetően ugyanúgy rövid pórázon tartotta, mint bárki más a szerzők közül. Kapcsolatait felhasználta, de a *Nyugattal* nem szolgálta azt a hírverést, amit Ignótus saját személyére vonatkozóan is elengedhetetlennek tartott. Az ebből eredő konfliktus csak azért nem jelent meg láthatóan, mert a korabeli sajtóviszonyok között – a *Magyar Hírlapot* leszámítva –

nem volt már olyan periodika, amely Ignótust elfogadta volna, pontosabban, amelyet ő elfogadott volna.¹

A *Nyugat*-ban annak első évfolyamától kezdve Ignótus az ifjabb Andrassy Gyula által képviselt politika szócsöve volt. 1912-ben, miután elfogadta meghívását a tiszadobi kastélyba, politikai elveit kifejtő interjút közölt vele,² ami, tekintve, hogy akkor még nem tette le a lap a politikai cikkek közléséhez szükséges óvadékot, érdekes jelenség egy irodalmi és kritikai félhavi szemléből. (Igaz, hogy már ekkor is folyt Ignótus *A politika mögül* című cikksorozata.) Később, 1917-ben Fenyő Miksa a nevét címbe emelő írásban tette le a garast politikai elképzelései mellett, az olvasó mintha egy napilap vezércikkével találkozna.³ A világháborús katonai események hatására Andrassy Gyula a cári birodalom hatása alól kivont Lengyelországot kívánta a változatlanul fennmaradó Monarchia határai közé vonni, hogy ezzel erősítse meg a magyarság szerepét és erejét. Erről közölt hosszú cikket a *Magyar Hírlap*-ban,⁴ amelynek (vezér)cikksírója volt Ignótus is. Nyilván nem volt véletlen, hogy a fővárosi napilapok közül ezt tartotta alkalmasnak véleménye megjelenítésére. Sőt: a *Nyugat* 1918. februári első számában maga Andrassy Gyula szólalt meg egyes szám első személyben, Nagy-Britannia és a várható béke esélyeit, lehetőségeit elemezve.⁵ A közlemény eredetileg franciául jelent meg, a *La Revue Politique Internationale* 1917. október–decemberi számában. A fordítást Ignótus készítette, rövid bevezetőjében leszögezte, hogy ő a szerző elkötelezett támogatója. Az említett francia lap Párizsban és Lausanne-ban jelent meg, Vályi Félix szerkesztette. Vályi 1906 és 1911 között főként Párizsban és Berlinben élt, mint a *Pester Lloyd* tudósítója, Ignótus kapcsolatai e napilappal közismertek. Vályi Félix Andrassy Gyula politikai bizalmasa volt, személyes tulajdonságai a Fülep Lajosnak küldött leveleiben nyilatkoznak meg. Az első világháború kitörésekor Lausanne-ba költözött, ahol a már megnevezett francia lapot szerkesztette.

Ignótus számára az 1917-es év vége, az 1918-as év eleje kimondottan jól kezdődött, amennyiben két kötete is megjelent, versei és novellái. Mindkettőt a Pallas nyomda adta ki, amely ekkor Hatvany Lajos tulajdonában volt, a *Nyugat*, mint kiadónév tulajdonképpen csak szíveségből került a kötetekre. Tavasz végén a folyóirat felújította matinéit. Ez alkalommal nem csak a fővárosban, hanem Pozsonyban, Kolozsvárott, Nagyváradon és Marosvásárhelyen is tartottak előadást.⁶ A húzó nevek Babits, Kosztolányi, Móricz és Schöpfung voltak, őket kísérte Ódry Árpád és Gervay Erzsébet. Műsorukon minden alkalommal szerepelt Ignótus néhány verse is. A legnagyobb sikert azonban Babits Mihály szavalata vívta ki, a *Húsvét előtt*. Ez a vers valóban némi ellentétben állt Ignótusnak a háborúval kapcsolatos (változó) felfogásával. Május végén Budapesten rendeztek ma-

¹ Ignótus ellentmondásosan viszonyult Osvát Ernőhöz és Hatvany Lajoshoz, l. BUDA Attila, *A levelezések őszintesége, avagy a filológus kategorikus imperatívusza = A Nyugat-jelenség, 1908–1998*, szerk. Szabó B. István, Bp., Anonymus, 1998, 48. L. még: KOSZTOLÁNCZY Tibor, *Arról, aki valóban ismeretlen = Vigilia*, 2003, 9/687–692.

² IGNÓTUS, *Beszélgetés Andrassy Gyula gróffal = Nyugat*, 1912. július 16., 132–141. – Ignótus kellő nagyvonalúsággal kezelte egyébként a szépirodalmi lapban közölhető politikumot.

³ FENYŐ Miksa, *Gróf Andrassy Gyula = Nyugat*, 1917. december 16., 1077–1082.

⁴ ANDRÁSSY Gyula, *A béketárgyalásról = Magyar Hírlap*, 1917. december 30., 1.

⁵ ANDRÁSSY Gyula: *Nagy-Britannia és a béke = Nyugat*, 1918. február 1., 199–210.

⁶ Kishírek az egyes fellépésekről. Pozsony: *Független Magyarország*, 1918. április 18. 3.; *Nyugat*, 1918. május 1., 804. – Kolozsvár: *Erdélyi Szemle* (Kolozsvár), 1918. április 28., 96.; *Kolozsvári Hírlap*, 1918. május 1., 4.; *Kolozsvári Hírlap*, 1918. május 3., 3.; *Kolozsvári Hírlap*, 1918. május 4., 4.; *Kolozsvári Hírlap*, 1918. május 5., 4.; *Erdélyi Szemle* (Kolozsvár), 1918. május 5., 105.; *Nyugat*, 1918. május 16., 900. – Nagyvárad: *Nagyvárad*, 1918. április 30., 4. – Marosvásárhely: *Nyugat*, 1918. június 16., 1060.

tinét, amelyen Ignotus is részt vett.⁷ Június 9-én Osvát, Földi Mihály, Babits, Móricz, Schöpflin és Ódry Árpád utaztak Marosvásárhelyre, korábban Osvátra nem volt jellemző az ilyen aktivitás. Ezután tekintettel a nyárra a matinékat beszüntették. Ősszel a fellépéseket nem folytatták ugyan, ellenben Schöpflin a Lengyel András által ismertetett előadássorozat szervezésével volt elfoglalva. Egy önálló kezdeményezés történt csupán, Babits Mihály és Ódry Árpád közös estet tervezett Budapesten és Szegeden.⁸ Az utóbbi azonban Babits Mihály betegsége miatt elmaradt, a tervek szerint ezen is elhangzottak volna Ignotus versei. Mindezek alapján nem lehet kimondottan azt állítani, hogy Osvát és Ignotus háttérbe szorultak, hiszen például a matinékon kezdettől (1909-től) hasonló intenzivitással vettek részt, a hangsúly a lap alkotóira – Adyra is, amíg lehetséges volt – tevődött, Osvát pedig mellőzte ezeket az alkalmakat.

Andrássy Gyula 1918. október 11-én Svájcban, Bernben tárgyalt, részben a harcok folytatása, részben a befejezése – és magyar–lengyel tervének megvalósítása –, s feltehetően a különbke érdekében.⁹ Az antant diplomatái azonban csak a megegyezés ügyében voltak hajlandóak zöld asztal mellé ülni. Andrássy a külpolitikai hírek alapján úgy látta, hogy az antant csak Németország esetében jutott végleges döntésre, Ausztria és Magyarország ügyében nem. Ignotus a *Nyugat* október 16-i számában szokásos, *A politika mögül* című jegyzetében, amelyet 14-én írt, a németbarátság mellett voksolt. Ugyanezen a napon IV. Károly elrendelte a Monarchia föderalizációját, a hír egy nappal később érkezett meg Bernbe. Andrássy már ott érezte a zűrzavart, amit ez a bejelentés okozott, s október 22-én hazaérkezve, azonnal azt javasolta IV. Károlynak, hogy induljon egy küldöttség Bernbe a Monarchia jövőjéről tárgyalni. Terve ekkor még kudarcot vallott, ám október 24-én közös külügyminiszterré lett kinevezve – hivatala november másodikáig tartott –, ami elősegítette elképzelései megvalósítását. Miniszterként is a svájci tárgyalások megkezdése volt egyik célja, feltehetően ebben Vályi Félix kapcsolatait is fel akarta használni. Magától értetődő lehetőségként adódott, hogy az őt publicistaként mindig támogató Ignotust is bevonja elképzelésének megvalósításába. Október 25-én nyilvánosságra hozták a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását – más nemzeti tanácsok is alakultak –, a közös külügyminiszter két nappal később Wilson elnöktől különbékét kért. Október 31-én Károlyi Mihály magyar miniszterelnöki megbízást kapott, evvel a közös minisztériumok munkája okafogyottá vált. A *Nyugat* egy nappal későbbi, összevont novemberi számába Ignotus írta az első közleményt *Új Magyarország* címmel. Ebben még nem volt szó a miniszterelnöki kinevezésről, de már nagyjából egy hetesnek jelezte a forradalmi változásokat. Mivel a Magyar Nemzeti Tanács 24-én éjjel alakult meg, a cikk írását október harmincadikára lehet datálni, esetleg a lap is, mint összevont, késett néhány napot. A *Nyugat* e vezércikkében Ignotus azt írta, hogy a történelmi/belpolitikai változások a november elejére tervezett lapszám megjelenését lehetetlenné tették, amelyben az ő feladata annak megállapítása lett volna, hogy a (változatlan állami keretek közötti) magyar külpolitika milyen legyen a továbbiakban. Nagy valószínűséggel ki lehet jelteni, hogy e megbízatást, amely párosult egy svájci kiküldetés tervével is, Andrássy Gyulától kapta, vagy vele beszélte meg, külügyminiszterré való kinevezése után. A szakirodalom pontos források hiányában nem tudja megadni a svájci utazás napját, de az biztos, hogy Andrássy svájci küldöttségre vonatkozó elképzelését Károlyi Mihály is magáévá tette – sőt, ő nevezte ki az első magyarországi svájci nagykövetet, Bedy-Schwimmer Rózsát –, bár kissé módosult céllal: míg a közös külügyminiszter a békekötés mozzanatai, addig a magyar miniszterelnök a hazai érdekek védelmében kívánta egy tájékoztató iroda létrehozását, s a Monarchia megmentése helyett, az új

⁷ *Nyugat*, 1918. június 1., 980. Több számban is jelezték.

⁸ *Nyugat*, 1918. július 1., 84. (Számtalan más számon keresztül hirdették), valamint *Délmagyarország*, 1918. október 10., 5.

⁹ ANDRÁSSY Gyula, *Diplomácia és világháború*, Bp., Göncöl Kiadó–Primusz Kiadó, 1990, 163. (Reprint.)

kormány melletti propaganda, a csehek, románok, szerbek területi törekvéseinek ellensúlyozása lépett előtérbe. Ignotus pedig részben a tehetetlenségi nyomatók következtében a folyamatosságot képviselte. Igaz, van olyan vélekedés is – Molnár-C. Pál kéziratosa önéletrajzára alapozva –, hogy valójában a várható cseh és szerb támadás elől menekült volna, feleségével együtt, csatlakozva másokhoz, Svájcba.¹⁰

A felsorolt körülmények tehát nem támasztják alá Ignotus háttérbe szorulását,¹¹ főként nem a szerkesztő- vagy íróársak törekvése következményeként, inkább arra utalnak, hogy *saját maga szabott más utat életének*, legfeljebb az indokokon, amelyek nyilván összetettek voltak, lehet még töprengeni. Lengyel András megállapítását az is gyengíti, hogy még a novemberi, a politikai változás utáni lapszámot is Ignotus bevezetőjének hangulata szabta meg, következő írása pedig az 1919. február 16–március 1-jei, Ady Endrére emlékező számban jelent meg, amelyet már teljes egészében Babits Mihály szerkesztett.¹² És azon is érdemes elgondolkozni, hogy amíg Osvát 1920-ban minden további nélkül vissza tudta venni Babits Mihálytól a szerkesztést, addig Ignotus miért nem tért vissza Magyarországra, s ennek ellenére miért ragaszkodott nevének főszerkesztőként való feltüntetéséhez, illetve miért inkább Kolozsvárról írta publicisztikáját az új – egyébként sok szempontból kifogásolható, ugyanakkor örökölt kényszerek között mozgó – magyar bel- és külpolitika ellen?

Ami Osvát Ernő helyzetét illeti. A *Nyugat* címlapján 1918. december 16-ig a neve a lap főmunkatársaként volt feltüntetve, de a gyakorlatban ő végezte a tényleges szerkesztést. Az 1919. január 1-jei számban Schöpflin Aladár írt róla, megjegyezve, hogy kiválik a szerkesztőségből. Ez az írás, bár Osvát szerkesztői stílusát, tehetségkultuszát, felfedezői hajlamát, megfellebbezhetetlen ítéleteit dicsérte, valójában annak kritikáját is magában foglalta, úgy, hogy a Hatvany Lajossal korábban megesett konfliktus főbb pontjait is megnevezte. Helyére Babits Mihály lépett, írta Schöpflin, de ez csak annyit jelentett, hogy ő a gyakorlati szerkesztői jogosítványokat is megkapta, mivel a lap fejlődésében már az 1917. évi második kötettől kezdve Ady Endrével együtt e minőségében szerepelt.¹³ Mindez mintha tényleg megerősítene a háttérbe szorulás (szorítás) tényét. Csakhogy. Osvát távozásának három konkrét oka volt. Egyfelől betegsége, amelynek részleteit most szerkesztés alatt álló levelezése tartalmazza majd.¹⁴ Másfelől az a tény, hogy a *Nyugat* írói felújították korábbi kapcsolataikat Hatvany Lajossal, amit Babits Mihály 1918-as levelezése is megerősít. S ezzel áll összefüggésben a harmadik lehetséges kiváltó ok: a Hatvany Lajos kezdeményezésére létrehozott Vörösmarty Akadémia Osvátot nem szólította meg.¹⁵ Ha lehet tehát presztízscsökkenésről beszélni,

¹⁰ Eleinte Luganóban laktak, majd 1919 tavaszán átköltöztek Montreux-be. Egy itt készült 1919. májusi fényképen ő is látható, l. BIZZER István, *Molnár-C. Pál, a könyvművész*, Bp., Holnap Kiadó, 2006, 14. A berni Magyar Iroda sorsa ismeretlen.

¹¹ Hogy mennyire nem, s elutazása után is milyen igényei maradtak, mutatja Babits Mihálynak Bernből 1919. március harmadikán gazda módjára írt levele, amelyben azt javasolta, a szerkesztésbe vegye maga mellé Móricz Zsigmondot – aki ugyan, Ignotus szerint segíteni sokat nem fog, de zavarni sem –, s ők hárman, azaz Ignotus, Babits, Móricz „névével a *Nyugat* a mai állapotok közepett azt az érettséget, felelősségtudást s a speciálisan magyar ügyön való csüggedést jelentené, ami ma a magyar irodalomnak külön történelmi hivatása.” L. OSZK Kt. Fond III/610/14. Nem beszélve arról, hogy Ignotus még a Vörösmarty Akadémia alapító tagjai közé is bekerült, noha december elsején már nem volt Magyarországon.

¹² Címe: *Halhataitlan* Ady, az emlékezést a berni Bellevue szálló halljában írta.

¹³ 1919-ben még három Osvát által szerkesztett szám jelent meg, s csak az Ady-számmal – amelyben Hatvany Lajos is szerepelt két közleménnyel – kezdődtek a Babits által összeállított *Nyugatok*, amíg Osvát ismét át nem vette a szerkesztői feladatokat.

¹⁴ Nemeskéri Erika és Kosztolánczy Tibor munkája.

¹⁵ KOSZTOLÁNCZY Tibor, „*Voltunk már királyok Bergengóciában*”, Osvát Ernő, Babits Mihály

az legfelsőbb a Vörösmarty Akadémia részéről érhetette, árulkodó egyébként, hogy az alapító tagok közé Fenyő Miksa sem kapott felhívást: ő volt Osvát legerősebb támogatója a Hatvanyval vívott párbajt eredményező konfliktus során.

Egyébként azon is érdemes elgondolkodni, hogy 1918 őszén a *Nyugat* írói miért az általuk már kétszer, demonstratív módon is elutasított Hatvany Lajos támogatását fogadták el ismét. A pénz ebben nem jelenthetett (túl sok) szerepet, hiszen 1911-ben és 1912-ben Hatvany ugyanazt az anyagi biztonságot tudta volna nyújtani, mint 1918-ban. (Bár nyilvánvaló, hogy 1918-ban nem Hajó Sándor és Erdős Renée írásai jelentették volna az egyik konfliktusforrást közte és Osvát között.) Az írók megváltozott hangulata követte a háború befejezésével hirtelen megjelent politikai bizakodást, hitet egy demokratikusan átalakítható társadalomban, amelynek eszményét Hatvany is magáénak érezte. Osvát azonban náluk kiábrándultabb, óvatosabb, kevésbé optimistább volt, vagy csak egyszerűen nem hitt semmiféle változásban, illetve – ahogy korábban is – azt saját helyzete gyengüléseként fogta fel. De ha így is érezte, az nem Schöpfung Aladár és Babits Mihály tevékenységnek megélénkülése miatt következett be. Szó sincs arról, hogy háttérbe szorult volna, az 1919-es első három szám is az ő összeállítása alapján jelent meg, hanem egészen pontosan arról, hogy ekkor – részben betegsége, részben a körülmények hatására – háttérbe akart szorulni!

Aktivitását azonban nem veszítette el, hiszen a Tanácsköztársaság kikiáltása után – amellyel Hatvany Lajos nem tudott közösséget vállalni – Osvát előbb az Írók Kataszteri Bizottságának a vezetője, majd Babits Mihály társaságában az Írók Szakszervezetének alelnöke, legvégül az Írói Direktórium elnöke lett. A bukás után még annyi atrocitásban sem volt része, mint Gellért Oszkárnak, aki Károlyi sajtófőnöke volt, vagy Babits Mihálynak és Móricz Zsigmondnak. 1920. január elsejétől a *Nyugat* címlapján haláláig ez volt olvasható: szerkesztik Babits Mihály, Osvát Ernő. A megjelenésről a végső szót azonban továbbra is ő mondta ki. Ha 1918 végén a *Nyugat* köreiből kiinduló szándék szorította volna háttérbe, akkor milyen erő engedte volna vissza ugyanoda 1920 elején?

Mindezek a körülmények és kérdések végkövetkeztetésként cáfolják Lengyel András evvel kapcsolatos véleményét. Ellenkezőleg: Schöpfung és Babits azért kezdhettek aktívabb közönségszervezői, majd szerkesztői munkába, mert Ignóus és Osvát személyes döntéseinek következményeképpen megnyílt előttük a lehetőség, s a *Nyugat* iskolája is legfőképpen azért hiúsult meg, mert az előadók a politikai/társadalmi változások közben, illetve személyes okok következtében elhagyták a lapot.¹⁶ Ami pedig a tervezett, de meg nem valósult iskolában Ignóus és Osvát egy-egy előadását illeti: egyfelől hozzájuk hasonlóan Beck Ö. Fülöp, Füst Milán, Gellért Oszkár, Kornfeld Móric és Tóth Árpád előadásainak száma is ennyi lett volna, ezeket maguk az előadók vállalták, nem kijelölték őket, evvel tehát mellőzöttségük nehezen bizonyítható.

Lengyel András másik elgondolkodtató ítélete írásának konklúziója, az utolsó két mondat: „Az 1919 utáni *Nyugat* már soha nem érte el a hőskor színvonalát, irodalmi és intellektuális gazdagságát. »Szürkébb«, redukáltabb lett.”¹⁷

A *Nyugat* megjelenésének kezdetétől bevett módszer volt a támadásokban valamilyen jelenség alapján a szerkesztés elveinek és a közlemények színvonalának kétségbe vonása.¹⁸ Az első világ-

és Kassák Lajos 1918–19-ben = *Közelítések...* Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján, szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos, [Szombathely], Savaria University Press, 2008, 370.

¹⁶ „Mondja kedves *Nyugat* folyóirat, hogy fog maga megjelenni a jövőben, mikor összes főszerkesztői, szerkesztői és főmunkatársai politikai megbízással világgá szaladtak?” – tette föl a kérdést a *Vágóhíd*, 1918. november 26-i számának 7. oldalán.

¹⁷ Kenyeres Zoltán viszont a Tanácsköztársaság alatt megjelent számokat látta szürkéknek.

¹⁸ A legelső kritizálók is többféle szellemi alapállásból kifogásolták az őket zavaró jelensé-

háború, a polgári demokratikus forradalom és a két ellenforradalom után az irodalmi élet korábbi résztvevőinek újra pozicionálni kellett magukat. Közülük nagyon sokan valamilyen módon és mértékben részt vettek a korábbi szellemi mozgalmakban, nem egy közülük a politikaiakban is. Nyilvánvaló, hogy ennek mértékében érezték vesztesnek magukat – mert győztesnek senki sem. Az addig a magyar fővárosban működő írástudók egy része Bécsben, más része az utódállamok nagyvárosaiban, Pozsonyban, Kassán, Nagyváradon, Kolozsvárt keresett és talált magának menedéket. Mind a határon belüli, mind a határon kívüliek, akár odaálltak, akár nem az új magyar hatalom mellé, csupán önfeladások mellett őrizhették meg korábbi szabadságuk egy részét, ami véleményükre, világlátásukra is rányomta a bélyegét. Az ifjabbak, a mellőzöttek vagy a magukat mellőzöttek látók pedig a politikai, társadalmi, szellemi földindulást saját pályájuk megerősítéseként, nemzedékváltási kényszerként, önmagukat beteljesítő lehetőségként értékelték.

Lendvai István 1919-es durva hangvételű támadása a *Gondolat* oldalain megadta a hangütést a *Nyugattal* szemben.¹⁹ Ezt követően, időben elhúzódva, az emigráció különböző szinterein – az említett városokban és Moszkvában – más és más szellemi alapállásból, különböző szerzők egybehangzóan a *Nyugat* túlhaladottságát kommunikálták. A szürkeség már-már kanonizált, egymásnak átadott vád lett a folyóirat Ady Endre utáni korszakáról.

A *Nyugat*nak természetesen vannak jobb és vannak rosszabb korszakai, mint minden más folyóiratnak is. Ezek azonban nem a (bel)politikai cezúrák hullámverését követték. A változatosságra törekvő szerkesztést pedig egyetlen számtól sem lehet megtagadni. Mi is jelentheti ezen belül a szürkeséget vagy a színességet? A szépirodalom? Az Ady-hatás alatt álló költők versei? A politikai cikkek? Esztétikai szemmel tekintve a szépirodalom 1919 előtt (és 1920 után még évekig) egyformán egyenetlen volt a *Nyugat*ban, Ignotus politikai cikkeit pedig megírásuk idején s később is sokat és sokan vitatták. Igazi válaszhoz ezért meg kellene nézni évfolyamról évfolyamra az egyes közleményeket, mert önmagában a hullámozó színvonal se nem jó, se nem rossz, hanem minden szépirodalmi folyóirat jellemző kísérője. Csak a nagyobb szabású prózai munkákat számba véve 1920 után jelentek meg Babits Mihály *Timár Virgil fia*, Füst Milán *Advent*, Kassák Lajos *Egy ember élete*, Kosztolányi Dezső *Pacsirta* és *Édes Anna*, Márai Sándor *Egy polgár vallomása*, Móricz Zsigmond *A nagy fejedelem* és *Forr a bor*, Pap Károly *A nyolcadik stáció* című regényei, regényrészletei. Ha meg a külföldi szerzőket kell megnevezni, eltekintve például a PEN kongresszus alkalmából kiadott számra: Thomas Mann, Szofoklész, Shakespeare, Edgar Allan Poe, Paul Claudel, Romain Rolland, Maxim Gorkij, Borisz Pilnyak, André Gide, Johann Wolfgang Goethe, Katherine Mansfield alkotásai fémjelezték az évfolyamokat. 1930 után jelentős szerepet kapott az értékelő mozzanat, Babits Mihály szerkesztése alatt megerősödött és tematikailag is tágult a lap kritikai figyelme. Új írói generációk jelentkeztek. Tagadhatatlan, hogy az Ignotus által gyakorolt direkt politikálás háttérbe szorult, ám az Ady-képviselte szociális hang éppen hogy nem, sőt a népiek megjelenésével, erősödött.

geket: Márkus László, Bársony István, Mikszáth Kálmán, Horváth János, Rákosi Jenő és mások véleményét nem csupán a szépirodalmi közlemények, hanem a lap szószólói, Ignotusnak és Fenyő Miksának cikkei is determinálták.

¹⁹ LENDVAI István, *Nyugat* = *Gondolat*, 1919. október 16., 8., 10–11.

Az elszürkülés vádja először Németh Andornak a *Bécsi Magyar Újság*ban, Osvát Ernő 25 éves jubileumára írt cikkében fordult elő: „Annyi más gondok között egyszerre élesen a szívünkbe nyilall: milyen furcsa, hogy ennek örökre vége van! Hát lehet az, hogy a magyar föld ilyen hamar kiszáradt! S hogy ami Osvát számára egykor lelkesedés volt, az ma bizonyára csak kilátástalan robot? Hol vannak a nagy idők írói? A meteor eltűnt, egy-ketten beérkeztek, egyik-másik elkallódott, elhallgatott, elszürkült, a sereg javát pedig idegenbe verte a politikai vihar.”²⁰ Nem szükséges összevetni ennek az 1923-as cikknek az év *Nyugat*-szerzőit összesítő névsorát a „sereg javát” kifejezéssel – abban az évben jelentek meg többek között József Attila versei is a *Nyugarban* –, de arra érdemes figyelni, hogy az elszürkülés (politikai) vádja 1945 után támad fel, vagy erősödött meg. Ma már azonban, mint az eddigi példák is mutatják, differenciáltabb, több jelenségre figyelő megállapításokra van szükség.

BUDA ATTILA

²⁰ NÉMETH Andor, *Osvát Ernő és a Nyugat = Bécsi Magyar Újság*, 1923. május 4., 5.

FIGYELŐ

A magyarországi bencések könyvkiadása 1990 után. Szent Benedek rendje – közismertebb nevén a bencések – a magyar történelemben is kiemelkedő szerepet foglal el. A több mint ezeréves Pannonhalmi Főapátság, a bencés szerzetes tudósok, a bencés iskolák jelenléte az évszázadokon átívelő történelem értékeit közvetítő lenyomatai. Pannonhalmi kisugárzása ma is eleven – s nemcsak egyházi körökben: a főapátság mint turisztikai látványosság jelentős célpont, az Arcus Temporum művészeti fesztivál pedig neves rendezvény, a bencés gimnáziumok ismert iskolák, az apátsági termékek – borok, teák, csokoládék, gyógyfüvek – keresett termékek.

A bencés szerzetesség 996-ban jutott el Magyarországra, amikor Géza fejedelem Csehországból hívott szerzeteseket, Szent István király kiváltságokat biztosít a monostornak. A tatárjárás nem érinti a monostort, amely évszázadokkal később – 1514-től – a Magyar Bencés Kongregáció főapátsága lett. A török megszállás miatt a szerzetesek 1586-ban elhagyják a monostort, és csak 1639-ben térhetnek vissza. II. József feloszlatási rendelete (1786) után a visszatérés feltételeként vállalták középiskolai oktató-nevelői munkát. 1948-ban államosítják a rendi birtokokat, a bencés iskolákat bezárják. 1950-ben csak a győri és a pannonhalmi iskolát kapta vissza a rend, korlátozott létszámbeli feltételekkel. A rendszerváltozás után ismét korlátozás nélkül működhet a rend, szabadon folytathatja oktatási-nevelési, kulturális és turisztikai tevékenységét a monasztikus szerzetesi élet és a lelkipásztori szolgálat mellett. Hosszas tervezés és átgondolt koncepció alapján újult meg a Pannonhalmi Főapátság épületegyüttese a kilencvenes évektől, az ezeréves évforduló alkalmából az UNESCO a főapátságot a világörökség részének nyilvánította.¹

A Pannonhalmi Főapátság könyvkiadása

A Pannonhalmi Főapátság önállóan is megjelentet könyveket. „A Főapátság saját kiadványaiként jelenteti meg azokat az írásokat, amelyek egy-egy szerzetes munkái, vagy a monostor valamelyik szellemi műhelyében születnek.”²

A kiadványoknál nem minden esetben szerepel kiadói megnevezés, az alábbi kötetek többnyire Pannonhalmi helymegjelöléssel, és a kiadás évszámával jelentek meg – esetenként sorozatba rendezve. Ezek az egyetemes és hazai bencés rendtörténetet tárgyaló munkák, bencés szerzetesek tevékenységét, tudományos munkásságát feltáró kötetek, vagy éppen Pannonhalmához más módon kötődő kiadványok: kiállítási katalógusok, a Főapátságot bemutató művek.

¹ *Bencés Rend = Országos Katolikus Névtár*, II. Szent Gellért Kiadó és Nyomda, Budapest, 2001, 241–243.

² http://bences.hu/cikklista/a_foapatsag_sajat_kiadvanyai_.html (2013-08-06)

Pannonhalmi könyvek

A főapátság önálló könyvkiadása két reprint kiadással indult 1990-ben: Radó Polikárp, *Berecz Skolasztika élete* és Kühár Flóris, *Szűz Mária élete* című művek jelentek meg.

Ugyanebben az évben jelent meg a sorozat tagjaként, de a pannonhalmi Bencés Gimnázium kiadásában Mészáros István, *Iskola Szent Márton hegyén – A bencés gimnázium története* című munkája, és Borián Elréd szerkesztésében válogatás az iskola tanárainak tanulmányaiból *Az Úr szolgálatának iskolája* címmel. A *Corona fratrum* Dr. Szennay András (volt) főapát 70. születésnapjára készült köszöntőkötet 1991-ből. Békés Gellért, *Istenkeresés* (1992) és Söveges Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből* (1993) köteteinek kiadója a Szent Gellért Hittudományi Főiskola. A sorozat évtizedes kihagyással Forrai Botond két kötetével folytatódott: 2004-ben jelent meg *A szabadító Jézus* és 2005-ben az *Újra és újra a Szentlélekben* című könyvek.

Rendtörténeti Füzetek

A Rendtörténeti Füzetek sorozat 1996 és 2008 között megjelent 13 kötete könyvnyi terjedelmű műveket foglal magában. Első kötete Somorjai Dávid, *Isten útja a bencéseken át – kis bencés rendtörténet* című összefoglalója (még a Szent Gellért Főiskola, Pannonhalma kiadásában.) A Rendtörténeti Füzeteknek nem minden esetben van kiadói megnevezése, legtöbb esetben a kiadás helye (Pannonhalma) és a kiadás évszáma van feltüntetve. E kötetek azonban így a Pannonhalmi Főapátság kiadványainak tekinthetők. Az 1996-tól kezdődő, majd 2008-ig évente megjelenő kötetek a rendtörténeti kutatás fontos forrásai. A szerzők minden esetben bencés szerzetesek. Philibert Schmitz, *A bencések civilizációs tevékenysége* műve három kötetben átfogó kultúrtörténeti munka. Ugyancsak ő írta meg *A bencés nővérek* történetét. Külön kötetek mutatják be a Római Bencés Szent Anzelm kollégium első száz évét, az Egyesült Államok-beli bencéseket, illetve a Szent Ottilieni bencés kongregációt. Sólymosi Szilveszter rendtörténete a 19. századi Pannonhalmát tárja fel, Békés Gellért a Külföldi rendi körleveleket publikálja. *A pakhomiánus szerzetesség és a kolostori engedelmesség kezdetei* kötet a korai szerzetesség idejébe kalauzol Fidelis Ruppert tollából. Agatha Rothbert, *A bencés szerzetesség férfi és női ágának egyensúlya felé* könyve pedig a két rendi ág helyzetét ismerteti. Somorjai Ádám, *Visitatio apostolica Institutorum Vitae consecratae in Hungaria, 1927–1935* latin című, de magyar nyelvű forráskiadványa a szerzetesrendeket ellenőrző apostoli vizitáció dokumentumait tárja fel. Szintén Somorjai Ádám szerkesztésében jelent meg 2009-ben *A Bencés konföderáció* című kötet – Bencés Rendtörténet 1. – a sorozatnak azonban a mai napig nem lett folytatása.

Pannonhalmi füzetek

A Pannonhalmi füzetek című sorozat a 36. sorszámú kötettel folytatódott 1995-ben 52(!) év után. Az előzmény (az első 35 füzet) a Pannonhalmi Füzetek – a pannonhalmi főapátsági Szt Gellért Főiskola hallgatóinak doktori értekezései című kiadványsorozat, amely 1926 és 1943 között jelent meg. A folytatás már nem csak doktori disszertációkat, hanem szakdolgozatokat is tartalmaz. Érdekesség, hogy egyes, kéziratban maradt műveket a megírás idejének feltüntetésével, tehát kettős évszámozással adtak ki. 1995 és 2004 között 15 kötet látott napvilágot, majd nyolc éves szünet után 2012-ben következett Kiss Domonkos, *A Breviarium Maurinum története és jellemzése* munkája az 52. sorszámmal.

Könyvek sorozaton kívüli

A sorozaton kívüli kötetek közül kiemelendők a bencés rend hazai történetével és tevékenységével foglalkozó munkák. *Mons Sacer* címmel háromkötetes rendtörténeti összefoglaló jelent meg az ezeréves évforduló alkalmából 1996-ban, ezt követte Sólymos Szilveszter *Ezer év száz bencése* könyve 1997-ben. A *Paradisum Plantavit – Bencés monostorok a középkori Magyarországon* (2001); „*Docete*” – *Bencések a magyar oktatás és nevelés szolgálatában 1802–2002* (2003), Sólymos Szilveszter, *Gyórszentmártoni olvasókönyv – az 1650–1950 közötti korból* (2006) című könyvek további rendtörténeti tanulmányokat közölnek. Az „*Ad vinum disert...*” – *monostori szőlő- és borgazdálkodás* kötet a Magyar Bortörténeti Társaság és a Pannonhalmi Főapátság Levéltára közös kiadásában jelent meg 2009-ben.

A főapátságot mint turisztikai célpontot bemutató illusztrált útmutatók többször is megjelentek (idegen nyelven is): Csóka Gáspár, *Pannonhalma – képes kalauz a bencés főapátság történetéhez és nevezetességeihez* (1996, angol, német, magyar nyelven); Sólymos Szilveszter, *Pannonhalma – útikönyv* (2009 magyar, 2010 angol, német nyelven).

Pannonhalma – a hegyen épült város fotóalbum a 2000-ben és 2001 a Főapátság és a Magyar Könyvklub, 2008-ban a Főapátság és a Kossuth Kiadó közös kiadásában látott napvilágot. (képek: Hapák József, szöveg: Sólymos Szilveszter.) *A pannonhalmi bazilika felújítása = Remodelling of the Basilica in Pannonhalma* (2012) kétnyelvű kötet képeket és tanulmányokat közöl a felújított Pannonhalmi Főapátsági templomról.

A köszöntőkötetek (festschrift) kiadása is a főapátsághoz köthetők, 1994-ben jelent meg Békés Gellért 80. születésnapjára egy kétkötetes munka. (Az első kötet idegen nyelven, a második kötet – már magyar nyelvű tanulmányokkal – a *Katolikus Szemle* 1994/3–4 számaként.) „*Újat és régít*” címmel ismét Szennay Andrást köszöntötték 80. születésnapjára 2001-ben. Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát 60. születésnapjára (2006) három könyv készült: a *Találkozások* kötet barátok, ismerősök írásait tartalmazza, a *Psalterium Abbatis* a monostori közösség köszöntése, a *Senki sincs kizárva* pedig a főapáttal készült beszélgetőkönyv. 2011-ben Sulyok Elemér kapott kötetet *Utolérnek téged a szavak* címmel.

A Főapátságnak több olyan kiadványa van, amelyek belső használatra készültek, rendi kormányzati dokumentumok, névtárak (*A Magyar Bencés Kongregáció általános káptalanjának dokumentumai; Magyar Bencés Kongregáció Direktóriuma*), liturgikus művek (*Pannonhalmi zsolozsma – A Magyar Bencés Kongregáció zsolozsmáskönyve I–II; Pannonhalmi zsolozsma – a Vigília olvasmányai I–VII.*), illetve olyan pár lapnyi önállóan kiadott kis füzetek, amelyek egy-egy szerzetes rövidebb írását tartalmazzák (ilyen sorozatok: *Studia monastica*, *Bencés humor*, *Pannonhalmi Kisfüzetek*).

Katalógusok

A kiállítások katalógusai általában kétnyelvűek (magyar–angol), az alábbiakban csak a címeket soroljuk fel: *Szent helyek a térképeken – térképtörténeti kiállítás a Pannonhalmi Főapátság és a Schottenstift (Bécs) anyagából* (2005); *Tér és imádság – az ima helye az ezredfordulón a keresztény, zsidó és iszlám vallásban* (2007); *Az ikontól az installációig* (2008); *Barokk-idő* (2009); *Biblia scripta – az írás a középkorban* (2010); *Kortárs építészet Pannonhalmán* (2011) *Van egy kert – Útikalauz a monostori kertekhez* (2012).

A Bencés Kiadó

„A Bencés Kiadót 1992-ben indította el az apátság azzal a céllal, hogy eljuttassa az érdeklődőkhöz azt a sajátos spirituális hagyományt, amely a maga gazdagságában túlmutat a szerzetesközösség és a szerzetesi életforma keretein. Ehhez kapcsolódik még az a jellegzetes teológiai érdeklődés is, amely feladatának tekinti, hogy a klasszikus teológiai művek mellett megismertesse a magyar olvasókkal napjaink teológiai gondolkodásának fontos útkereséseit és időtálló felismeréseit.” – olvasható a kiadó honlapján a pár soros bemutatkozás.³ Az 1992-es indulás óta évente 8–10 könyvet jelentet meg, a példányszám általában 1000–1500 között mozog. A sikeres kiadványokból nem ritka az újabb megjelenítés, előfordult harmadik vagy negyedik kiadás, nem is beszélve a Békés–Dalos Újszövetségről, amely már a 18. kiadásánál tart.

2011-ben Varga Mátyás, bencés szerzetes, a kiadó vezetője blog formájában fejtette ki a gondolatait a könyvkiadó műhelytitkairól, bemutatva a koncepciót, a sorozatokat, a kiadványokat, a terjesztés formáit, és a budapesti boltot.⁴

A Bencés Kiadónak három önálló sorozata van, de tematikus és szerkezeti egységet mutatnak a gyerekkönyvek is. A sorozaton kívüli kiadványok között is felfedezhető tematikai azonosság. Előfordul, hogy a korábban kiadott könyvek új kiadásai betagozódnak valamelyik sorozatba, de a fordítottjára is volt példa, a Bencés Lelkiségi Füzetek egyik kötete később önállóan jelent meg.

Bencés lelki ségi füzetek / Bencés lelki ségi sorozat

„A monasztikus értékek megismertetésének törekvése továbbra is jellemzi a kiadót. Ennek bevált formája a Bencés Lelkiségi Sorozat, amelynek kisméretű, szép kiállítású köteteiben igyekszünk tág képet nyújtani azokról a nagyon eleven útkeresésekről, amelyek a monasztikus spiritualitásban zajlanak.”⁵

A sorozat sok darabját a münsterschwarzachi kolostor hasonló tematikájú sorozatából vették át (Vier Thürme Verlag), de később tágitották a kört: angol és spanyol bencés szerzők műveivel. Esetenként átdolgozott kiadásban – és pontosabb címmel – jelentek meg a sorozat egyes könyveinek új kiadásai.

A sorozat már 51 kötetnél tart. Leggyakoribb szerző Anselm Grün bencés szerzetes, teológiai doktor. „1977 óta a münsterschwarzachi apátság házgondnoka. [...] Műveinek legfontosabb forrásvidéke a korai szerzetesség spirituális tapasztalata és gyakorlata, könyveiben ezt értelmezi és magyarázza a mai ember tapasztalatainak és kérdéseinek szempontjából.”⁶ A sorozat köteteinek majdnem felét ő jegyzi, 21 könyv szerzője vagy társszerzője. A téma a tágan értelmezett spiritualitás, hiszen éppolyan természetességgel beszél misztika és érosz kapcsolatáról vagy a cölibátus teljességéről, mint a bencés regula újraolvasásáról és értelmezéséről – gazdasági szakembereknek. Ezen kívül ír lelki egészségről, gyógyításról és öngyógyításról (*Gyógyító egyházi év; Bocsáss meg magadnak; Az egészség mint lelki feladat*), imádságról (*A zsolozsma és a belső imádság; Imádság és önismeret; Az imádkozó ember gesztusai*), álomról, böjtről, teremtésvédelemről.

A sorozat további címei is tág monasztikus tematikát dolgoznak fel, több könyv a bencés regula értelmezéséről szól (A sorozat nyitókötete maga a regula: *Szent Benedek regulája* címmel. Kapcsolódó kiadványok: *Regula egy új testvér számára; Regula ösvényein I–II–III; A Regula lelki sége*).

³ <http://www.benceskiado.hu/index.php?hlid=2> (2013-08-06)

⁴ <http://www.benceskiado.hu/index.php?hcsid=3> (2013-08-06)

⁵ Interjú Varga Mátyással, a Bencés Kiadó vezetőjével <http://www.magyarkurir.hu/hirek/katolikus-kiadok-8-bences-kiado> (2013-08-06)

⁶ <http://www.benceskiado.hu/index.php?szid=5> (2013-08-06)

Találunk könyvet az imádságról, a szentírás olvasásáról, a bencés közösségnek tartott lelkigyakorlatról, és a sorozatban kaptak helyet Várszegi Asztrik főapáti tanításai.

A könyvek vékony terjedelműek: 50–150 oldalasak, az évek alatt többször változott a tipográfiai megjelenésük. A sorozat a 38. kötettől kezdve elnevezést váltott, de a számozást folytatta, így lett a Bencés Lelkiségi Füzetekből Bencés Lelkiségi Sorozat.

Napjaink teológiája

A *Napjaink teológiája* sorozat eddig [2013] megjelent húsz kötete széles témakört ölel fel: a szakteológiai (krisztológia) témán kívül megtalálható benne lelkiségtörténet, biblikum, liturgika, szakrális építészet és művészet, patrisztikai szakirodalom, egyháztörténet, valamint vallásszociológiai munka.

A kiadó célja a sorozattal az volt, hogy magyar nyelven elindítsanak egy olyan válogatást, amely rálátást kínál a legfrissebb teológiai eredményekre, de amely mégsem „szakteológusok” viszonylag szűk köre számára érthető, hanem talán egy szélesebb, teológiára fogékony olvasókörzön számára is. A sorozat indítását alapos előkészítő munka előzte meg: több mint egy évvel megkeresték a külföldi bencés teológusokat, hogy állítsák össze a frissen megjelent legfontosabb teológiai munkák tíz könyvből álló listáját, amelyet fontosnak és fordításra érdemesnek ítélnék. A listák feldolgozása után indulhatott el a sorozat.⁷

Fontos dilemmára mutat rá Varga Mátyás írásában: „Talán vannak, akik megkérdézik, hogy egy olyan korban, amikor az idegen nyelvű könyvek könnyen hozzáférhetők, sőt, amikor a legfontosabb műveket angolra is lefordítják (és részben vagy egészben az interneten is elérhetők), mi szükség van arra, hogy magyar nyelven kortárs teológiai könyveket jelentessünk meg. Olyan probléma ez, ami nem csak a teológiát, hanem az összes szellemtudományt érinti, és nagyon egyszerűen azt a választ lehet adni a kérdésre, hogy ha egy gondolat magyar nyelven nem olvasható, a róla való beszéd is kivész a nyelvből. Ha a kortárs teológia magyar nyelven nem olvasható, nem születnek meg a megfelelő terminusok, nem kerülnek be a nyelvbe a megfelelő fordulatok, akkor a róla való beszéd sem szerepel a nyelv lehetőségei között. [...] A kortárs teológiai könyvkiadással tehát olyan szolgálatot vállaltunk, amely a teológiát úgy mutatja meg, mint egy fejlődő, a problémák sokszínűségét felvető folyamatot. A naprakészség azért fontos, hogy a bennünket érintő problémákhoz is legyen nyelvünk.”⁸ Az eddigi évi 2-3 kötet mindenesetre bizakodásra adhat okot.

Az első kötet protestáns szerző munkája, Jürgen Moltmann műve a remény teológiájáról. Később is olvashatunk protestáns szerzőktől könyvet: André Gounelle–François Vogua, *Mi van a halál után?* című munkáját. A keresztény művészet kérdését járja körül Frédéric Debuyst, *A hely szelleme a keresztény építészetben* és Graham Howes, *A szakralitás művészete* kötetei. Gánóczy Sándor, *Bevezetés a katolikus szentségtanba* munkája szentségtani tankönyv; németből fordították magyar nyelvre. Herbert Haag, *Csak aki változik, marad hű önmagához* (2006), Ghislain Lafont, *Milyenek képzeljük el a katolikus egyházat?* (2007) könyvei arra a kérdésre keresik a választ, milyen lesz a katolikus egyház jövőben, milyen változások elkerülhetetlenek? Andrea Grillo, *A liturgia születése a 20. században* (2006), Jeremy Driscoll, *Ez történik a misén* (2010) Gerog Braulik, *Ószövetség és liturgia* (2012) munkái a liturgia jobb megértéséhez szükséges művek. Larry W. Hurtado, *Hogyan lett Jézus Istenné a földön?* (2008) és Benoit Standaert, *Jézus terében* (2011) könyvei alapvető krisztológiai munkák. Söveges Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből* című kétkötetes műve az 1993-ban megjelent könyv új kiadása a sorozatba illesztve. A biblikumot John J. Collins, *A Biblia Bábel után* (2008), Simon T. László, *Nem csak Isten evangéliumát* – közelítések

⁷ <http://www.benceskiado.hu/index.php?hlid=72> (2013-08-06)

⁸ <http://www.benceskiado.hu/index.php?hlid=72> (2013-08-06)

Pál apostol örökségéhez; Paul Beauchamp, *A zsoltárok világa* című kötetek képviselik. Adalbert G. Hamman, *Hogyan olvassuk az egyházatyákat?* könyve patrisztikai bevezető; Grace Davie, *A vallás szociológiája* vallásszociológiai, Jean-Pierre Moisset, *A katolicizmus története* műve pedig egyháztörténeti munka.

A könyvek puha kötésűek, minden esetben fülekkel ellátva. A nyitólap fülén olvasható a sorozat koncepciója: „A napjaink Teológiája sorozattal a Bencés Kiadó nem egyszerűen válogatást kíván adni a közelmúlt keresztény teológiájának gazdag terméséből, hanem azt is szeretné, ha a kötetek magyarra fordításával a teológiáról való diskurzus visszakерülne az értelmiségi közbeszédbe, és e művek a teológiai kultúra gazdagítása mellett tágítanák a hitről folyó magyar nyelvű beszéd lehetőségét.”

A tipográfia egységessége fokozatosan változott a könyvek címlapján; azonosság, hogy mind-egyiken olvasható a Napjaink teológiája, illetve a Napjaink teológiája sorozat felirat. A sorozati oldalon olvasható a sorozat neve, az adott kötet sorszáma, illetve a szerkesztő neve (Varga Mátyás). A kötetek utolsó lapján megtalálhatók az eddig megjelent kiadványok szerzősége és címadatai sorszám szerint rendezve.

Ami a kötetek visszhangját illeti, szinte mindegyik könyvről olvasható recenzió és kritika az *Új Emberben*, a *Vigiliában*, a *Pannonhalmi Szemlében*, (esetleg a Magyar Kuríron) – általában egy-egy munka ismertetése. Jakab Attila az *Egyházfórumban* több kötetről, illetve sorozat koncepciójáról is beszámol a Bencés Kiadó működését bemutató írásában: „A színvonalas lelkeségi irodalom mellett a Kiadó szívügyének tekinti az időszerű nemzetközi teológiai szakirodalom közvetítését is a hazai olvasóközönség felé annak érdekében, hogy a teológiáról való diskurzus visszakерülhessen az értelmiségi közbeszédbe. Célját a magyar katolikus viszonylatban szinte egyedülálló nyitottságról tanúskodó és sokszínű »Napjaink teológiája« sorozat révén valósítja meg, amelyet Varga Mátyás szerkeszt.”⁹

Historia Pro Futuro

Bár Varga Mátyás szerint a sorozat „továbbra is nyitott olyan könyvek kiadására, amelyek a múlt vagy a történelem újszerű olvasatát adják”,¹⁰ mégis csupán három cím jelent meg, kettő 2008-ban és egy 2009-ben. A *Különbéke – embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról*, Kocsor Judit és László Klári szerkesztésében a sorozat nyitókötete. A második könyv a holland Kees Teszelszky műve a magyar koronáról, amely a nemzeti identitás kérdését vizsgálja a jelentések és szimbólumok tükrében. A harmadik kötet Somorjai Ádám Mindszenty-kutatásainak fontos darabja, amely VI. Pál pápa és Mindszenty József bíboros viszonyát dolgozza fel.

Gyerekkönyvek

Az évek alatt gyorsan népszerűvé váltak a Bencés Kiadó gyermekkönyvei. A rövid, kis alakú illusztrált mesekönyvek tulajdonképpen gyerekeknek szóló szentéletrajzok a magyar történelem és a világegyház legendás alakjairól. Az életrajzoknál nagyobb terjedelmű a négy kiadásban is megjelent *Kikötő* című gyerekeknek szóló imakönyv, melyet elsőáldozásra ajánl a kiadó. A kötetek életrajzi szövegeit Varga Mátyás írta, az illusztráció Schmal Róza munkája.

⁹ Jakab Attila, *Tudomány és spiritualitás*, A pannonhalmi Bencés Kiadó könyvkiadatala = *Egyházfórum*, 2008/1–2, 29.

¹⁰ <http://www.benceskiado.hu/index.php?hlid=74> (2013-08-06)

Sorozaton kívüli kiadványok

A megalakulás óta eltelt több mint 20 évben számos kiadvány látott napvilágot önállóan, a sorozatokon kívül – hazai és külföldi szerzőktől egyaránt. A Szent Jeromos Bibliatársulattól átvették a Békés-Dalos féle Újszövetség-fordítás megjelentetését, amely jelenleg a 18. kiadásnál tart. Szent Benedek regulája is többször megjelent, legutóbb (2008) *A Regula lelakiségének alapelemei* című tanulmánnyal kiegészítve.

Magyar szerzők – főleg bencés szerzetesek – írásai széles tematikai változatosságot mutatnak. Békés Gellért *Krisztusban mindnyájan egy – Keresztények egysége – utópia?* (1993) könyve ökumenikus teológiai munka, *Az Egyház a Lélek erőterében – Alapvető egyháztani témák a II. vatikáni zsinaton* (1999) kötet zsinati reflexió. A szerzőnek kis, kétnyelvű (magyar–olasz) verseskönyve is megjelent a kiadónál *Úgy szomjazom Rád* címmel (1994).

Szennay András volt pannonhalmi főapát ünnepi elmélkedései több kötetben láttak napvilágot: *A kereszt titka – nagyheti elmélkedések* (1992, bővítve 2006), *Urunk mikor eljön – ádventi és nagybőjti elmélkedések* (1993); 1995-ben a szerző válogatott tanulmányai jelentek meg *Nyitott kapuk egyháza* címmel. Tarnay Brúnó bencés szerzetes könyvei a vallástörténet területéről a világvallások, illetve az új vallási mozgalmak világába nyújt rövid, keresztény szempontú bevezetést. (*Katolicizmus és kultuszok* 1992, átdolg. 1994.; *Vallástörténet keresztény szemmel*, 1995.)

A *Pannonhalmi zsolnároskönyv* lehetővé teszi a zsolnárok egy hét, vagy egy hónap alatti folyamatos elmondását, valamint a pannonhalmi zsolozsmára épülő, naponkénti négy imaórából álló, egyszerűsített zsolozsma imádkozását. Külföldi szerzők, fordítások közül a lelakiségi irodalom közreadása a hangsúlyos. A keleti kereszténység felé tekint *A zárándok elbeszélései* és Gogol, *Elmélkedések az isteni liturgiáról*, valamint Lev Gillet, *Az ortodox lelakiség* című munkája. Olvashatunk életrajzokat: Sulpicius Severus, *Szent Márton élete*, Nagy Szent Gergely pápa, *Szent Benedek élete* (legutóbb egy kötetben), és regulamagyarázatot Emmanuel Maria Heufelder tollából, *Istenhez vezető utunk – Szent Benedek Regulája szerint*.

André Louf trappista szerzetes több, monasztikus spiritualitással foglalkozó kötetét megjelentette az évek során a kiadó és Anselm Grün nagyobb terjedelmű munkái is megjelentek magyarul a fentebb ismertetett sorozati köteteken kívül.

A Franciaországban nagy ismertségnek és népszerűségnek örvendett Pierre abbé három könyve olvasható magyar nyelven, mindhárom önéletrajzi ihletésű spirituális reflexió: *Istenem, miért?* (2006), *Testvériség* (2008), *Testamentum* (2011).

A vallásközi párbeszéd tematikájához sorolható be Jacques Ellul *Islám és zsidó-kereszténység* című műve, és a keresztény–islám dialógushoz illeszkedik Christian de Chergé thibhirinei mártír perjel gondolatait tartalmazó – magyarul külön kötetekben kiadott – *Legyőzhetetlen remény* „trilógia”: az első kötet *Az ima embere* (2011), a második *A párbeszéd embere* (2012) alcímmel jelent meg.

A monasztikus hagyomány huszadik századi útkeresését dolgozza fel Enzo Bianchi *Nem vagyunk különben* (2008) kötet. Enzo Binachi testvér közgazdasági tanulmányai után alapította meg borse-i (Olaszország) ökumenikus közösségét, amelynek mai napig perjele. Joseph Wresinski atyával folytatott *Szegények egyháza* (2010) című beszélgető kötet pedig az egyház szegények melletti kiállításának fontos dokumentuma.

Bár bibliográfiai szempontból nem sorozatként tartjuk nyilván, de a filozófiai tematikai azonoság és egységes tipográfia köti össze a kiadó új kezdeményezését: az elsőként megjelentetett könyv Paul Ricœur, *Egészen a halálig* (2011) című műve. Michel Henry, *Az élő test* (2012) könyve sorolható még ide, és 2013-ban jelent meg Jean-Luc Marion, *A látható keresztelkedése* műve.

A Bencés Kiadónak önálló könyvesboltja van Pannonhalmán és Budapesten, ahol a kiadványok megvásárolhatók. Törzsvásárok jelentős kedvezményt kapnak a könyvek árából, és e-mailes értesítő feliratkozása is van lehetőség a kiadó honlapján. (www.benceskiado.hu)

A Tihanyi Bencés Apátság könyvkiadása

A tihanyi bencés monostort 1055-ben alapította I. András; alapító oklevele a magyar nyelv legrégebbi írásos emléke. Az évszázadok történetét a feloszlítás/megszűnés és az újrakezdés jellemzi. Így történt ez II. József idején, és a II. világháború után is. 1990-ben a bencések átvesszik a tihanyi plébániát, 1994-ben a rend visszakapja a monostor épületét: újra megkezdődhet a szerzetesi közösségi élet. 2012-től a Magyar Bencés Kongregáció keretén belül önálló, független szerzetesközösséggé vált.¹¹

Az apátság könyvkiadása 1996-ban indult Magyar Szervác Gyula bencés szerzetes braziliai missziós kétkötetes munkájának kiadásával. Ebben az évben indult a *Tihanyi kalendárium* című évkönyv, amely azóta is évente megjelenik. „A tihanyi bencés apátság egyszerre egyházi intézmény, turisztikai nevezetesség és magyar történelmi hely. Nem véletlen tehát, hogy ebben a kalendáriumban szó van Tihanyról, mint történelmi helyről. Megpróbálunk benne olyan dokumentumokat megjeleníteni, amelyeket még nem publikáltak, mint a perjeli napló, az apáti napló, vagy az apátság feloszlatása utáni időből a plébánosok História Domusa. Érdekes ugyanis, hogy mit írtak 150 évvel ezelőtt a tihanyi perjelnaplóba, vagy mit írtak 50 évvel ezelőtt. Ez mind kortörténeti dokumentum.” – írja a Kalendáriumról Korzenszky Richárd perjel.¹² Az évkönyv azonos tipográfiával, A/5-ös formátumban, ragasztott kötéssel jelenik meg, „a kalendárium címlapja Udvardi Erzsébet munkája. Ami állandó, ez a kék vonal és állandó a tihanyi apátság kettős tornya, ám évről évre változó a [borító]szín.”¹³ Tartalmát tekintve szerepel benne rendi krónika, vers, novella, tanulmány, az elmúlt év eseménynaptára a rendezvényekkel, előadások szövegeivel. A személyességet sok-sok fénykép és az anyakönyvi bejegyzések (keresztelők, házasságkötés, temetések) rovat teszi hangsúlyossá. A kalendáriumot liturgikus igenaptár zárja.

A könyvkiadási tevékenység évi egy-két kötet megjelenését jelenti, eleinte Bencés Apátság, Tihany, később Tihanyi Bencés Apátság kiadásjelzettel.

Korzenszky Richárd gondolatai, naplójegyzetei, igehirdetése, Nyiredy Maurus prédikációs-kötetei a bencés szerzők köteteit gyarapítják, Tóth Dezső munkája Halbik Gáspár Ciprián egykori tihanyi apátnak állít emléket. Súlymos Szilveszter hely- és rendtörténeti munkát írt *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között* címmel. Az apátság adta ki Szennay András 90. születésnapjára a *Kiáltás a mélyből* című gyűjteményes kötetet, amely az egykori pannonhalmi főapát prédikációit, írásait tartalmazza. A liturgiáról szól Pákozdi István *A bárány mennyegzője*, illetve Gogol, *Elmélkedések az isteni liturgiáról* című műve. Antonio Bello, *Szeretlek. Korunk asszonya, Mária* című könyve a viszonylag fiatalon elhunyt olasz püspök elmélkedéseit tartalmazza. Két kiadásban is megjelent az Apátság gondozásában és Korzenszky Richárd fordításában az 19. orosz spirituális irodalom jelentős műve: *A zarándok elbeszélései* (2003, 2009). (Korábbi kiadása a Bencés kiadónál, 1994-ben került kiadásra.) *A Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére* című kötet 2007-ben jelent meg. 2009-ben *Sirálytánc a Balaton felett* címmel illusztrált mesekönyv látott napvilágot, továbbá Udvardi Erzsébet nyolcvanadik születésnapjára jelent meg *Ragyog a fényesség* című emlékkönyv köszöntő írásokkal, számos festmény reprodukciójával.

¹¹ <http://tihany.osb.hu/az-apatsagi-plebania/a-tihanyi-apatsag-tortenete/>

¹² KORZENSZKY Richárd, *A Tihanyi Kalendárium = Honismeret*, 2005, 1, 53.

¹³ KORZENSZKY Richárd, *A Tihanyi Kalendárium = Honismeret*, 2005, 1, 55.

A Szent Mauríciusz monostor (Bakonybél) könyvkiadása

Bakonybélben – valószínűsíthetően – 1018 óta élnek bencés szerzetesek. Az elmúlt száz esztendő vázlatos története a monostor honlapján olvasható; az új alapítás 1998-ban történt. „1989-ben a magyar kormány hatályon kívül helyezte a szerzetesek működését megtiltó rendeletet. A megváltozott politikai helyzet a Magyar Bencés Kongregáció számára is a monasztikus karizma többféle módon történő megélését teszi lehetővé. 1998-ban a rendi vezetés jóváhagyásával újraindult a szerzetesi élet Bakonybélben. A kis létszámú közösség intézmények nélkül, a monasztikus szerzetesség évezredes hagyományából táplálkozva éli mindennapjait. [...] 2000-től a Szent Mauríciusz Monostor a Pannonhalmi Főapátságtól függő perjeliségeként működik.”¹⁴ A szerzetesek sokrétű tevékenységet folytatnak a monostorban: kézműves termékeket állítanak elő, gyógynövényeket termesztnek és lekvárt készítenek, lelkipásztori feladatokat látnak el.

A monostor 2000-ben könyvsorozatot indított *Lectio Divina* címmel, amelynek akkor azonban csak az első kötete jelenhetett meg. (IV. Ignátiosz pátriárka: *A feltámadás és a modern ember*) Több éves szünet után – 2005-ben – folytatódott a sorozat, majd évente 2-3 kisebb-nagyobb terjedelmű kötettel bővült a kiadványok köre. 2007-ben ismételttel megjelentették az első kötetet, ezúttal az újraindított sorozathoz illeszkedő tipográfiával. 2010–11-ben ismételt szünet következett, majd 2012-ben újabb két könyv látott napvilágot. Az eredeti elképzelés szerint elsősorban monasztikus irodalommal és hagiográfiával foglalkozó írások megjelenését vállalta magára, később a koncepció lelkiségtörténettel és biblikus tanulmányokkal bővült.¹⁵

Ha végignézzük a 14 kiadott kötetet, láthatjuk mennyire nagy térbeli és időbeli távlatokat fognak át az alkotók munkái. Egyházi szerzők az ókorból (Szent Ambrus és Evagriosz Pontikosz), középkori lelkiségi írás, legenda, és hagiográfia (Szent Bernát, Szent Odó, Boldog Elréd), közelítések a Szentíráshoz (Zsoltárok, szinoptikus evangéliumok, önállóan a Márk evangélium), forráskötet a remeteéletéről kortárs szerzők tanulmányaival (Louf, Balthasar), keresztút egy trappista szerzetessel (Louf), illetve az ortodoxia világát idézi meg Ignátiosz antióchiai pátriárka írása és Áthosz szerzeteseinek tanítása.

A sokrétű kiadványok egységes tipográfiájú köteteket alkotnak, ez alól egy kivétel van: a 2. kötetnek nincs címoldali illusztrációja. A könyvek ragasztott kötéseűek, fülekkel, ahol a kötet szerzőjéről, szerkesztőjéről, illetve tartalmáról találunk információkat; a hátlap – a Bakonybéli monostor monogramja kivételével – AB [=Abbatia Baconbeliensis] – üres. A könyv gerincén a szerzői (szerkesztői) és címadatokon kívül a sorszámozás látható. A sorozati oldalon szintén megtalálható az adott kötet sorszáma, a teljes könyvsorozati névvel: *Lectio Divina* – a bakonybéli Szent Mauríciusz monostor könyvsorozata. A könyvek a L'Harmattan Kiadóval közösen jelennek meg, szerkesztők Baán Izsák, Xeravits Géza, Sághy Marianne.

A Magyar Bencés Kongregációhoz köthető könyvkiadási tevékenység jelentős szellemi tartalmat közvetít. A markáns kiadói profil a rendtörténettől kezdve a kortárs teológián át a lelkiségi irodalomig terjed, és a sorozatok megjelenetésével sikerült tematikus egységbe rendezni különböző szerzők alkotásait. A terjesztés a Bencés Kiadó két saját könyvesboltján kívül a nagy könyves hálózatokon és a kisebb könyvesboltokon keresztül történik, a kiadványokról a kiadó nyomtatott katalógusa és internetes honlapja révén lehet tájékozódni.

CSIMA FERENC

¹⁴ <http://www.szentmauriciusz.hu/szerzetesek/tortenelem> (2013-08-03)

¹⁵ http://bakonybel.osb.hu/porta/lectio_divina.htm (2013-08-03)

Seebergi Sasváry Zoltán könyvtörténeti magánkiadványai. Nem ritka jelenség, hogy képzett természettudós vagy mérnök, pusztán érdeklődésből vagy értelmes szabadidős elfoglaltságot keresve kiváló család-, vagy helytörténésszé válik. Komoly nehézség számukra persze a tudományszervezési csatornák hagyományörzése, vagyis az, hogy „külsősöknek” nem igazán nyújt a rendszer lehetőséget arra, hogy kutatási eredményeiket közzöljék. A szenvedély, a család, vagy a szülőhely iránti felelősségérzet azonban olyan hajtóerő, amely mégis forrás talál a kiadványok megjelentetésére, ha másként nem, marad a zsebbenylás. Sok esetben sajnos érdektelen, szakmailag használhatatlan munkák is napvilágot látnak, de ez nem példa nélküli a szakmai körökön belül sem.

1717-ben „Seebergi” előnévvel nyert nemességet a nagyszebeni Wanckel család, amely családnak leszármazottja Sasváry Zoltán. Felmenői között számos lelkész, történeti érdeklődésű értelmiségi volt, ő maga is – noha mérnökként dolgozott – mindig érdeklődött egyrészt családjára neves alakjai, másrészt származási helye, illetve lakhelyei, továbbá szakmája története iránt.

Ha megnézzük a Magyar Nemzeti Bibliográfia nyilvántartásait, számos szakkönyv szerzője (bányaművelés), valamint a magyarországi és az erdélyi technikatörténet is sokat köszönhet neki. Biztosan a bányásztörténeti tanulmányai kapcsán találkozott a Fuggerek magyarországi történeti riádjával. Paul Lehmann klasszikus monográfiája (*Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*, Bde. 1–2, Tübingen, Siebeck, 1956, 1960) nem igazán ismert a magyar szakírók körében, Sasváry Zoltán már nyelvi orientációja okán is természetesen vette kézbe. Bizonyára furcsa volt számára, hogy a Fugger rokonság kapcsán magyarországi nemes családokhoz került könyvtárak története nincsen feldolgozva, és hasonlóan Lippay György esztergomi érsek neves könyvtárvásárlásának története is a dokumentáció hiányával küzd (tegyük hozzá: az alapvető dokumentumok máig nincsenek kiadva).

Sasváry Zoltán első könyvtörténeti magánkiadványa éppen ezt a dokumentáltsági hiányt csökkentette (*Adatok egy könyvgyűjtemény történetéhez, Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteménye*, Budapest, 2005), de amikor szembesült azzal, hogy Kovách Zoltán rendszerező könyvtártörténeti munkája is kéziratban maradt, feleségével ezt is közreadták (Kovács Zoltán, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*, kieg., a válogatott bibliográfiát összeáll. és közread. Szepesi Zsuzsanna, fotó Mudrák Attila, Budapest, Seebergi Sasváry Zoltán, 2006). Az esztergomi könyvtárnak máig ez a leginkább használható történeti összefoglalása.

Figyelme azonban hűségesen az erdélyi századok történetére, közelebről Nagyszeben város és környékének életére irányult. Alapos olvasója a száz helytörténetírás eredményeinek – több szerzőt a felmenői között tudhat –, de a magyar nyelvű szakirodalmat is jól ismeri. Számomra furcsa, hogy a román nyelvű kiadványok elkerülik a figyelmét. Jóllehet, a nagyszebeni nyomdásztörténeti füzetének első kiadását nem kellett volna újra kiadni javított változatban (*A nagyszebeni kéziszajtó és kiadványai, I, Az első 125 év, 1525–1650*, Budapest, 2009²), ha nem várja meg Simon Zsolt felfedezése (*Primele tipărituri din Transilvania – Sibiu, 1525*, in Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, Series Historica, 2007, 89–106) bemutatásának magyar változatát (*Magyar Könyvszemle*, 2009, 1–14). Magáról a felfedezésről rövid cikkben az erdélyi század historiográfiája Nagy Öregje, Gernot Nussbächer is beszámolt a *Karpatenrundschau* hasábjain (10. September 2009, Nr. 36.), igaz, ezt ő is megismételte frissített jegyzetekkel (*Die Überraschung im Bucheinband, Neue Erkenntnisse über die Anfänge der Hermannstädter Druckerei = Uő., Aus Urkunden und Kroniken*, Kreis Hermannstadt, Kronstadt, Aldus, 2013, 128–132). Ez az utóbbi Nussbächer-kötet abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy *Beiträge zur Geschichte des Hermannstädter Buchdrucks im 16. Jahrhundert* címmel, továbbá Philippus Pictor fordításairól és Johann Honter nagyszebeni kapcsolatairól is tartalmazza a levéltáros helytörténész 1978 és 2007 között megjelent írásait. Jó lett volna, ha ezeket Sasváry Zoltán is ismeri kis kötetének összeállításakor. Persze csak a bibliográfiai teljesség kedvéért lett volna fontos, hiszen Nussbächer folyamatos

kapcsolatot tart a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztőivel, így Borsa Gedeonnal is, vagyis az új adatokat a magyar szakirodalom is közvetítette.

Ha kézbe vesszük V. Ecsedy Judit Nagyszeben város nyomdászatára vonatkozó vázlatát, jól tájékozódunk a kérdés történetében (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 40–43, 113–116). Sasváry Zoltán más szemmel olvasta ezt, és azzal, hogy külön két kis táblázatban nagyon didaktikusan áttekintést ad a Királyföld központjában megjelent munkákról, jól kiegészíti a képet. Előbbi munka egy belső nyomdászat-történeti logikát, míg utóbbi a helytörténész gondolkodását követi. Jól olvasható, jól tanulható, és szemléletes elrendezésű.

Sasváry Zoltán a seebergi Wanckel család történetéről hat kiadványt jelentetett meg, összesen egy közel 400 oldalas monográfia lehetne ez. Könyvtörténetileg ezek között a füzetek között az Antonio Guevara-fordításról írt az érdekesebb (*Johann Wanckel fordítása a 17. századi magyar könyvkiadásban*, Budapest, 2010). A 16. század egyik legnépszerűbb királytűkrét spanyolról latinra fordította Johann Wanckel (1600), így a teljes európai könyvpiacra megjelenhetett. A latin fordítás szolgált alapjául több nemzeti nyelvű kiadásnak (a többi között a németnek, a lengyelnek, de részben a magyarnak is). A kis füzet Johann Wanckel életrajzán túl tájékoztató összefoglalást ad a 16. századi királytűkrőről, majd Antonio Guevara munkájáról. A magyar fordításokat is megismerhetjük (Draskovith János, Prágai András), és több utalást a mű 18. századi tovább élésére. Sajnáljuk, hogy a szerző nem volt olyan módszeres az adatgyűjtésben, mint a nagyszebeni nyomda esetében, így csak pillanatokat villant fel az érdekes recepciótörténetből. A győri Streibig nyomda 1742-es kiadását ismeri, de nem beszél az 1746., vagy az 1757. évekről. Hasonlóan semmit sem tudunk meg az 1745. évi pozsonyi editióról sem, jöllehet oka lehet, hogy a 18. század közepén újra népszerű lesz a könyv. Említi viszont a lengyel fordítás alapján készült moldvai kiadást, amely nem egyszerűen „irodalmi találkozás” (Andrei Pippidi kifejezése), hanem a politikai gondolkodás történetének nagyon is érdekes momentumja. A nyugat – keleti kulturális transzfer történetében és elméletében külön hangsúly esik a „közvetítő” kultúrák szerepére, és számos könyvtörténeti jelenség igazolja a figyelemre méltóságot.

Az utóbbi évek magyar kulturális politikájában felértékelődtek az eredetmondák. Mintha csak a 17. század végén élnénk. Egy ország betagozódik egy nagyobb egységbe, és szembenéz múltjával: Kik vagyunk, honnan jöttünk? Erényeink, a nagyobb közösségbe tartozás feltételeit biztosító vallási, kulturális alapok honnan valók? Hoztuk magunkkal, vagy tanultuk? Ha tanultuk, kitől, milyen mértékben, és mennyire feledtük „ösi” gyökereinket? Hova tartozunk, ha már önállóak nem lehetünk, meg minek is önálló lenni? Ahova tartozunk, ott minket tanítanak késsel és villával enni, vagy nekünk kell megtanítani azokat, akik dominálják a nagyobb egységet? Bizony alapvető kérdések. Ahogy voltak a 17. század végén, 18. század elején is.

Lorenz Töppelt neve, személye, munkái sokszor előfordulnak újabban a székely rovásírás „szak”-irodalmának tengerében is. Többen bűnösnek mondják abban, hogy kevesebb rovásírásos emlék maradt ránk. Sokat vándorolt (peregrinált) Európában. Ezt az életutat mutatja be Sasváry Zoltán (*Lorenz Töppelt és tanulmánya az erdélyi szászok eredetéről*, Budapest, 2013), és szorgosan összegyűjtötte Töppelt kéziratoss és nyomtatott műveinek bibliográfiai adatait. Sasváryt persze a maga az eredet is érdekli, ahogy erről írt is (*Az erdélyi szászok nemzetségeredete*, 2010).

A Töppelt-bibliográfia érdekes olvasmány, ajánlható a magyar eredetkutatóknak is. Legfontosabb munkája talán az *Origines et occasus Transsylvanorum*, amely második peregrinációja alatt, Lyonban jelent meg 1667-ben (és nem Leydenben, ahogy az RMK III, 2391 nyomán Sasváry is mondja). Összefoglalója ez a munka a Töppelt előtt keletkezett eredetvélekedéseknek, ő maga hamisítástól sem riadt vissza (jogász végzettsége is volt). A kötet azonban a 17. századi szász mentalitástörténeti forrás jellegén túl alapvető forrása a viselettörténetnek is. Véleményt mond a szászok-

kal együtt élő magyarokról, székelyekről (nem éppen hízelgő módon) és románokról is, továbbá ezek eredethiedelmeikről.

Seebergi Sasváry Zoltán kis füzetei hasznos olvasmányok, szorgos adatgyűjtő munka eredményei. Fontos lenne azonban az egyes felvállalt témákat kritikai alapos-sággal kutatni, bibliográfiai teljességre törekedve.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

Bettina Jütte, Verlagslizenzierungen in der Sowjetischen Besatzungszone (1945–1949), Berlin/New York, De Gruyter, 2010 (Archiv für Geschichte des Buchwesens, Studien, Bd. 8)

Bettina Jütte munkája bevezetőjében, annak fő céljaként két feladat teljesítését nevezi meg: ismertetni a kiadói engedélyezések rendszerét Németország szovjet megszállási övezetében 1945 és 1949 között, és bemutatni azokat a személyeket, akik e rendszer működtetésében aktívan részt vettek. A munka, mely a téma „első önálló tudományos vizsgálata”, további kutatásokhoz kíván alapként szolgálni (10).

A könyv a létéért küzdő kelet-németországi könyvkiadói szakma történetének levéltári forrásokra támaszkodó rajzát nyújtja a második világháború vége és az NDK megalapítása közötti időszakban. Bemutatja a korlátozott, megrostált újrakezdés feltételrendszerét és az alkalmazkodás útjait, amelyek végül éppúgy az önálló működés lehetőségének megszűnéséhez vezettek az új német államban, mint az új rendszerrel való együttműködés megtagadása. Ha az egyidejű magyar történelemben keressük a könyv témájának rokon jelenségeit, a téma történelmi 'helyét', akkor azt az igazolóbizottságok 1945–46-os működése, az államosítások, valamint a rendszerváltás utáni hazai szakirodalomban is feldolgozott indexek, selejtlisták, könyvpusztítások környékén találjuk meg. Magyarországon a kiadók működési engedélyeinek a kelet-németországihoz hasonló rendszere az 1945 utáni években nem alakult ki: a könyvkiadói szférában a vállalatvezetők személyéről, tevékenységük folytatásának engedélyezéséről vagy megtiltásáról hozott igazolóbizottsági végzések, és a ki-

adóvállalatokat érintő államosítás többlépcsős folyamata töltött be hasonló szerepet. (A vonatkozó szakirodalomból: PALASIK Mária, *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*, Bp., Napvilág, 2000, 71–74; SÍPOS Anna Magdolna, *Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon: könyvindexek 1945–1946 = Könyvtári Figyelő [KF]*, 2007/3, 413–435; Uő, *Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgáltatában: könyvindexek 1949–1950 = KF*, 2007/4, 684–712; Uő, *Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve = KF*, 2011/1, 11–39; ZALAI KARVALICS László, *Könyvbegyűjtés és bezárás 1946-ban = Magyar Könyvszemle*, 1993, 404–418; a korábbi szakirodalomból: VARGA Sándor, *A selejtlista: 1950 = Irodalomtörténet*, 1983, 471–488; CSAPÓ Mária, *A nyomdaipar államosítása = Levéltári Közlemények*, 1993/1–2, 77–105. – A könyvkiadók történetéről Csapó Máriaéhoz hasonló összefoglaló munka 1990 után nem jelent meg, a régebbi szakirodalom áll rendelkezésre, például: VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*, Bp., Gondolat, 1985; *Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon*, szerk. Zöld Ferenc, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1987; valamint egyes cégek történetére vonatkozó tanulmányok.)

A második világháború óta eltelt évtizedekben Európában az állami apparátusok az élet minden területén dokumentumok tömegeit állították elő, amelyek – szemben korábbi korszakok forrásaival – nagy arányban fennmaradtak. Az áttekinthető forrásanyag mennyisége teret nyit olyan kutatók számára, akik hajlandók a tabló

egyes részleteit több ezer apró, sok esetben földrajzilag elszórtan fellelhető darabból összerakni. Bettina Jütte imponáló alapossággal végezte el ezt a feladatot az általa választott területen: munkája terjedelmének jelentős részét a kiadói engedélyezések feltételrendszereként szolgáló jogi szabályozások, intézményi struktúrák és ezek személyi lefedettsége részletekbe menő, minuciózus pontosságú rekonstruálása teszi ki. A feltételrendszer folytonos változása mellett ez a feladat fokozottan nehéz, és nehéz a leírt változó struktúrák áttekinthető leképezése is a könyvben, hiszen a területért felelős hivatalok gyakori átszervezései, illetékességi területek összevonása és szétválasztása, és az ügyosztályok, szakcsoportok és bizottságok ezzel kapcsolatos átnevezései a folyamatok vázolását rendkívül megnehezítik. (A szerző gyakori vissza- és előreutalásokkal igyekszik olvasóját az adattengerben orientálni.) A könyv témáját a kiadók működési engedélyeire vonatkozó szabályozások és ezek megvalósulása alkotja. A szerző kitér ugyan a működési engedélyekhez szorosan kapcsolódó másik témára, az egyes kiadványok (így például folyóiratok, újságok) publikálására vonatkozó engedélyekre, valamint a könyvkereskedelem szabályozására is, de ezeket a területeket nem járja fel a teljesség olyan igényével, mint a kiadói licencosztás rendszerét. Ennek működési mechanizmusa – mely az esetek nagy százalékában érvényesült – 1946 elejére alakult ki. Az eljárás abban állt, hogy a kiadónak a területileg illetékes német igazgatási szervekhez kellett kiadói működési engedélyért folyamodniuk. Támogató vélemény esetén innen került a kérvény a berlini székhelyű, a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció (Sowjetische Militäradministration Deutschlands, SMAD) ellenőrzése alatt működő Deutsche Zentralverwaltung für Volksbildung (Német Központi Népművelési Igazgatóság, DVV) nevű hatósághoz, és ez továbbította azt, amennyiben szintén támogatta a folyamatot, a SMAD-hoz, amely a kiadói engedélyt kibocsátotta. A kérelemnek tehát többszörös szűrőn kellett átjutnia, megvizsgálták a tulajdonosok és cégvezetők politikai életét, a cég 1945 májusa előtti tevékenységét, és azt, hogyan illeszkednek kiadói tervei a mű-

velődésügy átalakításának folyamatába. Általában több engedély került egyidejűleg átadásra, ünnepélyes keretek között.

Az első fejezet rövid összefoglalását nyújtja a történelmi háttérnek, valamint a kutatás szakirodalmi előzményeit, célkitűzéseit, hipotéziseit és módszereit ismerteti. A második fejezet a kiadói engedélyek kibocsátásában szerepet játszó intézményeket írja le, a harmadik a könyvek és periodikák kiadását és terjesztését érintő jogszabályokat jellemzi és azok keletkezésének folyamatát rajzolja meg. A negyedik fejezet, mely a *Kiadók küzdelme működési engedélyért* címet viseli, az engedélyezési mechanizmus működését, változásait és tartományok szerinti eltéréseit vizsgálja. Részletesen elemzi a tartományi kormányzati szervek viszonyát a szovjet hatóságokhoz, az önállósodás, a mozgáster tágítása irányába tapogatózó lépéseiket és az ezekre érkezett reakciókat. A könyvkiadást érintő intézkedéseket az egyes tartományokban az új közigazgatás felépítésének folyamatában és további fontos feladatai kontextusában ismerteti. A tartományi szervek működésének vizsgálata azonban nem terjed odáig, hogy az adott területen működő könyvkiadókra gyakorolt hatásukat is konkrét források alapján bemutassa, az erre vonatkozó forrásanyag – több cég iratanyagának – szisztematikus feltárása és tanulmányozása nem volt célja a kutatásnak. Az öt kelet-német tartomány kiadói engedélyekért felelős intézményeinek ismertetése után a szerző Kelet-Berlin (104–109) és a német könyvkiadásban hagyományosan különleges szerepet játszó, és ezért 1945 után is kiemelten kezelt Lipcse (109–115) intézményrendszerét taglalja.

A negyedik fejezetben szól a szerző az engedélyezett magánkiadók befolyásolásának módszereiről: a német igazgatási szervek üzletlátsáért hatósági vagy más, politikailag megbízható személyeket juttattak be azok vezetésébe, vagy előnyökhöz juttatták azokat, akik az újonnan alapított, szovjet kontroll alatt álló tömegszervezetek valamelyikével szerződéses viszonyba léptek és beleszólást engedtek annak a cég ügyeibe. A szerző több példával is alátámasztja ezeket a megállapításait. A weimari Gustav Kiepenhauer kiadónál például 1946-ban ötven százalékos részesedés-

sel tulajdonostárs lett a Moszkvából hazatért kommunista Theodor Plievier író, az 1945-ben megjelent nagysikerű *Stalingrad* című regény szerzője, aki a türingiai tartományi igazgatási apparátus megbízottjaként folytatott tárgyalásokat több ottani kiadóval azok engedélyezéséről. Plievier 1947 tavaszán, amikor újra kilépett a cégből, bevallotta, hogy „politikai megfigyelőként” vett részt a vállalkozás életében (179). A lipcsei Philipp Reclam jun. kiadó olyan szerződést írt alá a Kulturbund für die Demokratische Erneuerung Deutschlands („Németország demokratikus megújulását elősegítő kulturális szövetség”) nevű szervezettel – ez volt a szovjet megszállási övezetben „az irodalmi élet húzó ereje” (TOLLAS Gábor, *Az egyén és az állam konfliktusa az NDK irodalmában = Valóság*, 2006/6, 94) –, mely vétőjogot biztosított a szövetség számára a cég kiadói terveit illetően, ugyanakkor a szervezet hathatós támogatását ígerte neki mind a potenciális szerzők, mind a megszálló hatóságok felé, valamint a könyvkiadó cégek számára létfontosságú, ugyanakkor központosított és restriktíven kezelt papírellátás területén (180). Ebben a fejezetben tárgyalja Jütte a működési engedély elnyerésének azt az útját, amely a cégek szakosított kiadói egyesülésekhez, „munkaközösségek”-hez (Arbeitsgemeinschaften) való csatlakozásán keresztül vezetett. A negyedik fejezet zárásaként a szerző a jenai Gustav Fischer kiadó történetével foglalkozó esettanulmányt közöl.

A Gustav Fischer kiadóról Jütte már az 1990-es évek közepén is publikált, az ún. „kétvágyányú” („zweigleisig”), vagyis a szovjet megszállási övezetben és a nyugati zónák valamelyikében egyidejűleg működő cégek példájaként elemezte annak történetét (Bettina JÜTTE, *Das Problem der »zweigleisigen Verlage« als Folge der Lizenzierungspolitik in der SBZ am Beispiel des Gustav Fischer Verlags [1945–1953] = Das Loch in der Mauer, Der innerdeutsche Literatur- austausch*, Hg. Mark Lehmstedt, Siegfried Lokatis, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1997, 185–197). Számos jőnevű kelet-németországi könyvkiadó ugyanis még 1945 nyara folyamán fiókküzletet létesített az amerikai megszállási övezetben, az amerikaiak biztatására és támoga-

tásával, így többek között a lipcsei Brockhaus kiadó Wiesbadenben. Más kiadók, a Gustav Fischer kiadón kívül például a lipcsei Bibliographisches Institut és Philipp Reclam jun., a szovjet megszállás alatt eltöltött hosszabb időszak tapasztalatai nyomán döntöttek vállalatuknak a nyugati zónák valamelyikébe való részleges áttelepítése mellett (175). A keleten maradt és a nyugaton tevékenykedő, azonos töről származó, részben nevükben is megegyező cégek, illetve cégrészek tulajdoni viszonyai a legnagyobb tarkaságot mutatták (Siegfried LOKATIS, *Phasen deutsch-deutscher Literaturpolitik der DDR unter Ulbricht, Devisenprobleme, Außenhandelsinstrumente und Kontrollinstanzen* = Lehmstedt, Lokatis Hg., 1997, i. m. 32), egymás közötti kapcsolatai azonban mindenkor szorosabbak voltak annál, mint amit a keleti hatóságok jó szemmel néztek. A szovjet megszállási övezetben maradt cégek önálló működése egyre inkább ellehetetlenült. Az 1953-tól „VEB (Volkseigener Betrieb, állami üzem) F. A. Brockhaus Verlag” néven működő lipcsei kiadó példája illusztrálja, hogy a patinás cégnevek sok esetben az új kelet-német vezetés számára is értékkel bírtak, így az államosítások során létrehozott vállalatok sokszor tovább viselték ezeket (pl. VEB Bibliographisches Institut, VEB Max-Niemeyer-Verlag), bár a korábbi tulajdonosokat és cégvezetőket félreállították (Karlheinz SELLE, *Zur Geschichte des Verlagswesens der DDR, Ein Abriss der Entwicklung des Buchverlagswesens 1945–1970 = Beiträge zur Geschichte des Buchwesens* Bd. 5, Hg. Karl-Heinz Kalhöfer, Helmut Röttsch, Leipzig, VEB Fachbuchverlag, 1972, 26–27; F. A. Brockhaus, Hg. Thomas Keiderling, Mannheim, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, 2005, 231–235, 293–302).

A könyvbe illesztett, a Gustav Fischer kiadó történetét tárgyaló esettanulmány a cég történetével foglalkozó korábbi kutatások eredményeit foglalja össze. Forrásai és narrációja terén eltér a könyv többi részeitől. A hivatali iratokon túl levelekből, naplóbejegyzésekből és egy 1996-ban, a még élő cégtulajdonosokkal folytatott, a könyv függetlenségében kivonatoltan közölt interjúból rajzoló ki teljes emberi hitelességében a Gustav

Fischer kiadó küzdelme, amelyet 1945 és 1953 között a szovjet megszállási övezetben a működésért folytatott, és amely egy stuttgarti fiók-vállalat 1947-es alapítása után 1953-ban végül a cég tulajdonosainak áttelepülésével végződött Nyugat-Németországba. A szerző a Gustav Fischer kiadó történetének ismertetésekor is tartózkodik minden érzelmes vagy moralizáló felhangtól, de a történet főszereplői iránt érzett szimpátiáját visszafogott tényközlő stílusa sem tudja elfedni.

Bettina Jütte könyvének egyik fő kérdésfeltevése a szovjet és a német igazgatási szervek együttműködésének a mikéntjére vonatkozik (11). Az intézményrendszer elemzése (2. fejezet), és a vonatkozó jogszabályok létrejöttének és alkalmazásának bemutatása kapcsán (3. és 4. fejezet) is meggyőzően igazolja munkája hipotézisét, miszerint a kiadói engedélyezések területén a német igazgatási szervek végezték el a munka mérvadó részét, és a szovjet illetékesek döntéseikben túlnyomórészt az ő előkészítő munkájukra támaszkodtak. A SMAD nem rendelkezett kész koncepcióval arra nézve, hogy milyen kiadói engedélyezési rendszert vezessenek be a kelet-német területeken, a könyv tehát egy olyan működési mechanizmus kialakulását mutatja folyamatában, amely spontán alakult a résztvevő tényezők egymásra hatása és együttműködése folytán.

A könyv témája időhatárát tekintve erősen lehatárolt, hiszen vizsgálata nem terjeszkedik ki sem az NDK megalapítását követő, sem az 1945 májusa előtti időre, nem ismerteti – példának okáért – sem a német könyvkiadás jogszabályi feltételrendszerének történeti előzményeit, sem azoknak a könyvkiadó cégeknek az 1945 előtti tevékenységét, amelyeket a kiadói engedélyekért 1945 és 1949 között tett lépéseik kapcsán említ. Kivételt jelent a jenai Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmány (4.5 alfejezet, 238–269), amelynek történetét a 17. századba visszanyúló kezdetekig röviden összefoglalja a szerző, és amelynek második világháború utáni viszontagságait 1953-ig kíséri figyelemmel. Az időhatár szigorú kezelését a határköként szolgáló történelmi események (német kapituláció, NDK megalapítása) cezúrajellege

teszi lehetővé: újrakezdés a jogi szabályozás és az igazgatási szervezet területén a szovjet megszállási övezetben 1945-ben; új jogrendszer kialakítása az NDK-ban az állam formális önállóságának kinyilvánítása után. A könyvben vázolt igazgatási struktúrák és személyi lefedettségük is jól mutatja ugyanakkor, hogy az NDK közigazgatása erősen ráépült az 1945 és 1949 között a SMAD irányítása alatt kialakult rendszerre, ebből a szempontból Jütte adatközlése sem áll meg 1949 októberénél, hanem sokszor továbbköveti a tárgyalt szervek és ügyosztályok fennállását, illetve esetleges átalakulásait az NDK első éveit idején is.

Az 1945-ös és 1949-es időhatárok szigorú kezelése annak a döntésnek a következménye, hogy térben a munka a szovjet megszállási övezet egészére kiterjeszkedik, ugyanakkor a témájára vonatkozó forrásanyag teljességének áttekintésére törekszik. Tíz levéltárban dolgozott a szerző, hogy könyve anyagát összegyűjtse (11), a feltárt és (több helyütt táblázatos formában) közölt adatok mennyisége nem engedi meg a vizsgálat kiterjesztését a választott időhatárokon túl. A szerző alapvetően a kiadói engedélyekkel foglalkozó német intézmények forrásanyagára támaszkodik, feltehetően azért, mert a SMAD iratanyaga az NDK alapítása után nem maradt Németország területén (Thomas BILLE, *Der Börsenverein der deutschen Buchhändler zu Leipzig 1945–1948, Aspekte der Verlagspolitik in der sowjetischen Besatzungszone*, Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte, 1992, 172). Könyve bemutatja, hogy a német hivatalok iratanyagából a SMAD és területi szervei működése elégségesen rekonstruálható, forrásfeltáró munkája így pontos adatokkal váltja fel az 1945 és 1949 között engedélyezett kiadók számára vonatkozó korábbi becsléseket: összesen 173 kiadó kapott engedélyt önálló vagy kiadói egyesületek keretében folytatandó működéshez (271). A korábbi szakirodalom általában 160 körüliként említi az 1945 és 1949 között engedélyezett kiadók számát, de ettől eltérő becslések is léteznek, 150 és 200 között (Christoph LINKS, *Das Schicksal der DDR-Verlage, Die Privatisierung und ihre Konsequenzen*, Berlin, Christoph Links Verlag, 2009, 22; SELLE 1972, i. m. 27; BILLE 1992,

i. m. 172–173; Jean MORTIER, *Ein Buchmarkt mit neuen Sturkturen, Zur Verlagspolitik und Buchplanung in der SBZ 1945–1949 = Frühe DDR-Literatur: Traditionen, Institutionen, Tendenzen*, Hg. Klaus R. Scherpe, Lutz Winckler, Hamburg–Berlin, Argument-Verlag, 1988, 72).

Az időszak során engedélyt nyert kiadók jegyzéke, engedélyük számának és dátumának, valamint – az egyes tételekhez fűzött lábjegyzetben – a vonatkozó dokumentumok lelőhelyének feltüntetésével, külön fejezetet alkot (5. fejezet). Mint a könyv egy korábbi recenzense megállapította, szerencsésebb szerkesztési mód lett volna ezt a táblázatos összeállítást – többoldalas jegyzetapparátusával – a függelék részeként közölni, hasonlóan a könyvben szereplő fontosabb személyek életrajzi adatait tartalmazó összeállításhoz (Barbara BAERNS, Rezension zu: Jütte, Bettina, *Verlagslizenzierungen in der Sowjetischen Besatzungszone [1945–1949]*, Berlin 2010, H-Soz-u-Kult, 29.09.2011, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-3-202>). A hatodik fejezetet alkotó két és fél oldalas zárszó így ugyanis a két függelék típusú anyag közé került, elválasztva a narratív jellegű negyedik fejezettől, és így a rövid összegző szöveg nem kap elég hangsúlyt a könyv szerkesztésében. A szerkesztésnek ez a módja valószínűleg tudatos döntés volt a szerző részéről, és jól ki is fejezi a munka módszerbeli prioritásait: a hosszas kutatómunka eredményeit közlő adat-összeállítás majdnem egyenrangú helyen áll a könyvben elbeszélte történet összefoglalását nyújtó zárszóval.

Bettina Jütte könyve olyan, mintha két különböző műfajú munkát olvasztana egybe: egyrészt egy, a későbbi NDK egész területére kiterjedő, alap kutatás jellegű adatfeltárás eredményeinek az ismertetését, másrészt a Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmányt (4.5 alfejezet), amely, mint említettük, forrásait és narrációját tekintve elüt a könyv egészétől. A közvetítő szint – amelyen például egy tartomány második világháború utáni történetének elbeszélése helyezkedhetne el a kiadói engedélyek rendszere szempontjából –, amely mind a kutatás, mind a közlés volumenében inkább megengedheti magának a kitekintést a múltra és a jövőre, a jelen

tanulmányban kevésbé van jelen. De a Bettina Jütte által végzett adatfeltárás nyomán könyvnyebben járható úttá válik a kutatók számára, és bizonyára születnek is majd ilyen léptékű, Jütte alap kutatására támaszkodó munkák, a szerző óhajának megfelelően (10, 296).

A munka időbeli kereteit (1945–1949) tágítják a történeti múlt és jövő felé azon személyek rövid életrajzai, akik (mint a szerző az első fejezetben fogalmaz, 13) a tárgyalt időszakban, akár a könyvkiadást irányító igazgatási szervezet központi vagy regionális szintjén (köztük a szovjet megszálló hatalom emberei is), akár magában a könyvkiadásban fontos szerepet játszottak. A párhuzamos életrajzok mutatják, hogy azok közül a személyek közül, akik az 1945 és 1949 közötti német igazgatási apparátus könyvkiadásért felelős területein működtek, számosan jutottak magas posztokra az NDK-ban művelődéspolitikai káderként. A mintegy nyolcvan személy életrajzi adatait tartalmazó összeállítás izgalmas elemzési lehetőségeket sejtet, hiszen ahol forrásai megengedték, a szerző a teljes életpályáról áttekintést nyújt (a szovjet funkcionáriusok esetében erre többnyire nem volt módja), de ebben a formájában az összeállítás csak jelezni tudja a módszer lehetőségeit rokon témájú tanulmányok számára. Ahhoz, hogy az életrajzi adatok elérjék az összehasonlító elemzésre már alkalmas mennyiséget, akár – hogy a lehetséges kutatási irányok közül csak néhányat nevezzünk meg – az NDK kultúrkáderei rekrutálódása, akár a szovjet megszállás alatt szerepet vállaló szakemberek származása, megelőző működése, politikai szocializációja szempontjából, ahhoz a köz-igazgatási szervezet alsóbb szintjeinek személyi állományát is be kell vonni az adatgyűjtésbe. Esetlegesnek tűnik ugyanakkor az életrajz összetétele a könyvkiadóként aktív személyeket tekintve. Az összeállításban szereplő személyek túlnyomó többsége a könyvkiadást felügyelő igazgatási szervezet tagja volt, és esetleg ilyen minőségében játszott szerepet 1945 után könyvkiadó vállalatok alapításában és működtetésében. Tisztán könyvkiadói minőségben a Gustav Fischer kiadó tulajdonosain és cégvezetőjén kívül csak néhány név szerepel. Így hiányoznak többek között annak a (fentebb már szerepeltetett)

weimari Gustav Kiepenhauernek az életrajzi adatai is, akiről a szerző többször is említést tesz, mert az elsőként engedélyezett kiadók között lépett újra színre kiadványaival 1946 tavaszán (181–183). 1947-ben már cége áttelepülését próbálta előkészíteni az amerikai megszállási övezetbe, sikertelenül (176), végül 1948-ban egy fióküzlet alapítását sikerült elérnie a brit megszállási zónában (176, 319), de áttelepülésére nem került sor, 1949-ben Weimarban halt meg (319). Egy szélesebb merítés a könyvkiadói életrajzok köréből talán arra is utalhatna, voltak-e és kik voltak a „nyertesei” a könyvben leírt történetnek azok közül a könyvkiadó üzletemberek közül, akik már 1945 előtt is jelen voltak ebben az üzletágban. Ez elkerülhetővé tenné, hogy az olvasó számára a könyv olvasása folyamán a Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmány váljon modellértékűvé és ez orientálja a kelet-németországi könyvkiadók 1945 és 1949 közötti törekvéseiről benne általánosságban kialakuló képet.

A szovjet megszállási övezet hatásai, nem utolsósorban a nemzetközi visszhangra való tekintettel, igyekeztek elkerülni a könyvkiadás szovjet mintájú uniformizálását, amelyet az állami- és pártmonopólium, és a központi tervezés egyeduralkodó jellegű (MORTIER 1988, i. m. 68–71), és helyett a könyvkiadás olyan rendszerét építették fel, amely a „magángazdasági tevékenység csökevényei” és „vegyes tulajdoni formák” (LOKATIS 1997, i. m. 33) kialakítása mellett nagyszámú párt- vagy állami tulajdonú, illetve társadalmi szervezetek tulajdonában működő kiadóvállalat alapításával biztosította a kontrollt a könyvpiac felett. 1949-ben 90–100 közöttire tehető az engedélyezett magánkiadók száma (MORTIER 1988, i. m. 72). Az NDK-ban 1951-ben lejárta a szovjet megszállás idején kiadott kiadói engedélyek. Az új engedélyeztetési procedura folyamán a kiadói licencek számát százhuszra, a magáncégeket húsz alá szorították le (SELLE 1972, i. m. 37; LINKS 2009, i. m. 22). 1972-ben tizenhét kiadó volt magántulajdonban az NDK-ban, a többi, mintegy hatvan cég állami vagy közületi tulajdonban, illetve állami részesedéssel működött (SELLE 1972, i. m. 19). A magánkiadóként fennmaradt kelet-németországi cégeknek a könyvkiadás tervgazdasági

rendszerébe kellett beilleszkedniük, ami az önállóság felszámolását jelentette. Figyelemre méltó, hogy Bettina Jütte az engedélyezett kiadók adatainak közlésekor kerüli a cégek tulajdoni formák szerinti csoportosítását, viszont a munka záraszában felveti, hogy a befolyásolásukra alkalmazott eszközök széles skálájának ismeretében kérdéses, és külön kutatást igényelne, mennyiben tekinthetők egyáltalán magáncégeknak a szovjet megszállási övezetben engedélyezett ún. magánkiadók (296).

Milyen impulzust nyújthat a magyar kutatás számára Bettina Jütte munkája? Bár a magyar történelem nem produkálta a benne taglalt jelenség pontos megfelelőjét, a könyv – módszertani hozadékan túl is – érdekes lehet a magyar kutatás számára, hiszen számos olyan kérdést felvet, amelyek nem csak a német történelem kontextusában értelmesek. Ezek között nem egy olyat, amelyek megfogalmazására a szerző nem tért ki – talán, mert pontos válasz adatai alapján még nem rajzolódhatott ki, vagy, mert elvezettek volna könyve központi témájától. Az életrajzi adatok hozzáolvasásával az olvasóban felmerül például a kérdés: hol nyílt tere a döntési folyamatokban a személyes mérlegelésnek, az egyéni beállítottság befolyásának? Erre a problémára csak a negyedik fejezet, az egyes tartományok hatásainak munkáját ismertető rész adatai utalnak helyenként (pl. 81, 89, 98). Milyen szerepet játszott a korrupció, amellyel a könyv sehol nem foglalkozik, pedig kizárt, hogy a szerző által átnézett nagyszámú forrás (köztük visszaemlékezések, publicisztikák) némelyike ne említette volna a problémát (Richard BESSEL, *Grenzen des Polizeistaates: Polizei und Gesellschaft in der SBZ und frühen DDR, 1945–1953 = Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*, Hg. Richard Bessel, Ralph Jessen, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1996. 224–252).

Izgalmas kérdéseket vet fel a harmadik fejezet részeként közölt „Kiadói jogok és statisztika” című exkurzus, melynek témája visszavezet az 1945-ös időhatár előtti időkre, a könyvnek azon részei közé tartozik tehát, amelyek megteremtik a kontinuitást a munka időhatárán belül és azon kívül eső időszakok között. Bármennyire

újrakezdést jelentett is 1945, a szovjet megszállás alá került területeken a könyves szakmákat érintő jogalkotás területén a szerzői és kiadói jogok bizonyos folytonosságára tekintettel kellett lenniük a hatalom gyakorlóinak. (Jean Mortier szerint a szovjet és a német hatóságok beállított-ságának alapvető eltérése fogható meg a könyvkiadással kapcsolatban abban, hogy míg előbbiek kezdetben a kelet-németországi könyvkiadás rendszerét a Szovjetunióhoz hasonlóan akarták elrendezni, utóbbiak próbálták megértetni velük, mennyi „jogi, gazdasági, pszichológiai és politikai jellegű problémát vonna maga után a korábbi struktúrákkal való teljes szakítás”, MORTIER 1988, i. m. 65). A nemzeti nyelvi közegehez kötött könyvszakma kapcsolatai a nyugat-német területekkel intenzívek voltak, és nemcsak a könyves vállalkozók és a szerzők, hanem a szerzői és kiadói jogok elvándorlása is állandó kihívást jelentett a kelet-németországi hatóságok számára. Ez a fenyegetés vezetett ahhoz, hogy a SMAD által 1946 elején eredetileg tervezett csupán öt magánkiadó helyett (a többiek jövőjét a párt- és közületi kiadókkal alkotott fúziókban és szakosított kiadói egyesülésekben képzelték el), lényegesen több magáncég nyerte el az önálló működés lehetőségét (176). (Ezt az összefüggést már Mortier 1988-ban megjelent tanulmánya is egyértelműen megfogalmazta, MORTIER 1988, i. m. 65–66, 71). A kiadói jogokkal foglalkozó exkurzus (148–153) annak az 1947 során megfogalmazódott célkitűzésnek ered a nyomába, hogy a szovjet megszállási zóna egész területére nézve összeírják, mely kiadók milyen érvényes kiadói jogokkal rendelkeznek. A kiadók csekély adatközlési hajlandósága miatt végül megghiúsult intézkedéssorozatnak első sorban az lett volna a célja, hogy ellenőrizzék, illetve megakadályozzák a kiadói jogok értékesítését a keleten működési engedély nélkül maradt kiadók és a nyugati megszállási övezetekben működő cégek között. A kiadói jogok birtokával kapcsolatban azonban más szempontok is felmerülhettek, amelyek nem csak a megosztott német könyvpiac speciális körülményei között, hanem bármely szovjet megszállás alá került ország esetében relevánsak lehettek. Az európai környezet sehol sem tette lehetővé, hogy

a második világháborút követő években egyszerűen semmisnek tekintsék például a nyugat-európai szerzők fordításban közölt munkáira kötött korábbi szerződéseket.

Magyarországon a párizsi békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény intézkedett „a háború kitörésekor érvényben volt”, „a Szövetséges és Társult Hatalmak bármelyikét, vagy állampolgáraikat illető ipari, irodalmi és művészeti tulajdonjogok” tárgyában. Bár Magyarország nem ratifikálta a szerzői jogok kölcsönös oltalmáról szóló Berni Egyezmény 1948-ban Brüsszelben kiadott új szövegét (csak 1971-ben), az egyezmény 1931-ben becikkelyezett római szövege alapján a háború után is tagja maradt a Berni Uniónak. (Vö. NÓTÁRI Tamás, *A magyar szerzői jog fejlődése*, Szeged, Lectum Kiadó, 2010, 26–28; PALÁGYI Róbert, *A magyar szerzői jog zsebkönyve*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957, 61, 84–89). Magyar vonatkozásban is érdekes kérdés, hogy melyek voltak azok a kiadói jogok, amelyek 1945 és 1949 között a hatalom számára is értékesnek tűnhettek. Vajon nem játszhatott-e egyes esetekben szerepet a könyvkiadó cégek állami kezelésbe vételéről hozott döntésekben (a nyomdai kapacitáson és a könyvterjesztői hálózat és infrastruktúra meglétén kívül) a kiadóknál lévő jogok jellege és mennyisége is, és az, hogy hogyan kezelte a hatalom az államosítás során hozzákerült kiadói jogokat a kiadóvállalatok átszervezései, összevonásai, kiadói részlegek megszüntetési idején.

Bettina Jütte források széles skáláját mozgató, adatgazdag munkája nem csak a 20. század történetével, és nem csak a német történelemmel foglalkozók számára lehet érdekes olvasmány, hanem gondolatébresztő mindazok számára, akiket akár – korszakra való tekintet nélkül – a könyv és a könyves szakmák története, akár a második világháború utáni közép- és kelet-európai rendszerek létrejötte és problémái foglalkoztatnak. A könyv szövegének tudományos fegyelmezettsége, az imponáló adattömeg kezelésének és szöveggé formálásának eszköztára pedig módszertani tanulságokkal szolgálhat.

Crescit eundo, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, [Bp.] Argumentum, 2011, 276 p. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 4)

Immár a negyedik kötete jelent meg a Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei sorozatának. A sorozatcímében szereplő „füzet” elnevezés senkit se tévesszen meg, ugyanis ezúttal is egy igazi tanulmánykötettel állunk szemben, amellyel V. Ecsedy Juditot, a kiváló nyomdatörténészt, bibliográfust köszöntik írásaikkal kollégái, pályatársai.

Crescit eundo a Festschrift címe, melynek magyarázatát P. Vásárhelyi Judit, személyes hangú köszöntőjéből ismerhetjük meg: „Könyvünk címéül és emblémájaként a XVIII. századi pécsi Engel-műhely nyomdászjelvényének feliratát választottuk. Jól tudjuk ugyanis, hogy ezt a nyomdászjelvényt ünnepeltünk különösen kedveli, ugyanakkor meggyőződésünk, hogy ezzel lehet legtalálóbban jellemezni pályáját. A kis képen háromfokú emelvényen kedves anygalka áll, könyvvel a kezében. A grádics mellett jobb oldalt szedőszekrény, bal oldalt pedig könyvsajtó látható. A *Crescit eundo* = *Haladva nővekszik* felirat arra utal, hogy az előmenetel, a mind magasabbra jutás feltétele a fokozatosság. Amiképpen grádicsról grádicsra, mind feljebb és feljebb haladt a képen a kis angyal, úgy bontakozott ki Ecsedy Judit tudós pályája is a szemünk előtt lépésről lépésre az Országos Széchényi Könyvtárban.”

A régi könyves szakma mindennapjaihoz tartoznak azok a bibliográfiák vagy nyomdatörténeti kutatások, illetve azok a 16. és 17. századi magyarországi nyomdák típusrepertóriumát összefoglaló munkák, amelyeket V. Ecsedy Judit szerkesztett vagy állított össze. Elég csak a legismertebbeket megemlíteni és nyilván mindenki lelki szemei előtt megjelennek a jól ismert kötetek: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi-sajtó korában 1473–1800*, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, *Petrik Géza Magyarország bibliográfiáját kiegészítő kötetek* (VII., VIII.), *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600* (*Hungaria Typographica I.*), *A régi*

magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. 1. kötet (*Hungaria Typographica II.*). Mint-hogy Vásárhelyi Judit nagyon közeli munkatársa az ünnepeltnek, az előszavából azt is megtudhatjuk, hogy Ecsedy Judit már Petrik Géza *Magyarország bibliográfiáját* kiegészítő IX. és X. pótkötetén dolgozik, valamint, hogy a *Hungarica Typographica* vállalkozást a 18. századi magyarországi műhelyek típusrepertóriumára is kiterjesztette. A legbeszédesebbnek mégis azt tarom, hogy a *Typographia* nyomdatörténeti honlapot (www.typographia.hu), amelyet Bánfi Szilviával közösen hoztak létre, és amely magyarul és angolul teszi közzé a legfrissebb nyomdatörténeti kutatások eredményeit „éves szinten közel 40.000 látogató használja [...] Ausztráliától Turócszentmártonig”. Ez az adat mindennél többet elárul az ilyen irányú kutatások jelentőségéről.

A tanulmánykötet szerzői vagy közeli munkatársak, vagy olyan hazai és külföldi kutatók, akik munkájuk révén V. Ecsedy Judit tudományos tevékenységéhez kapcsolódnak.

Ha valamilyen nagyobb tartalmi egységekre szeretnénk bontani a kötetben szereplő dolgozatokat, akkor a bibliográfiái és a nyomdatörténeti tanulmányok mindenképpen egy-egy csoportot alkothatnának.

A Festschriftben szereplő bibliográfiái tanulmányok a *Régi magyarországi nyomtatványok* megjelent tomosait, valamint a Petrik-bibliográfiát egészítik ki könyvészetiileg fontos adatokkal. Bánfi Szilvia írása (*A bécsi Singriener-nyomdához köthető Pesti Gábor-féle Nomenclaturakiadások tipográfiai vizsgálata*), amely egyben a tanulmánykötet nyitódarabja is, a *Régi magyarországi nyomtatványok* kiegészítő kötet számára arról tudósít, hogy a Pesti Gábor-féle magyar értelmezésekkel ellátott szójegyzék kiadásainak bibliográfiái leírásai már az RMNy első kötetének megjelenésekor is (1971) is sok fejtörést okoztak, mivel a Singriener-féle műhelyhez köthető példányok nem mutattak egységes képet. Borsa Gedeon vizsgálatainak eredményeit felhasználva és a betűtípus-kutatás módszerét alkalmazva igyekszik megnyugtatóan tisztázni a kérdést. Borda Lajos (*Egy könyvészetiileg ismeretlen nyomtatvány*) egy olyan 1794-ben megjelent alkalmi

vers leírásával egészíti ki Petrik Géza Bibliographiaját, melyet Pápai Páriz Ferenc írt Teleki Sándor és Bethlen Júlia lakodalmára 1703-ban. Forrásközléséből azt is megtudjuk, hogy a népszerű alkalmi nyomtatványnak meglepően sok kiadása jelent meg, így újabb példányok felbukkanása várható. Ileana Dârja (*Batthyány Ignác kiadványai*) Batthyány Ignác, Erdély püspökéhez kapcsolódó művek bibliográfiáját közli Szávuly Mária magyar fordításában, melyek között néhány könyvészeti ismeretlen tétel is szerepel. A 46 tétel leírását hat csoportba rendezi, vagyis aszerint, hogy Batthyány Ignác a szerző, a tudományos művek közreadója, a fordító vagy a fordítások megrendelője, a művek megjelenésének támogatója, majd ezt követik a tisztelőtétele, legvégül pedig az emlékére írt munkák. Dörnyei Sándor egy nagyon különös nyomtatványcsoportra hívja fel a figyelmet: az ex librisekre. Amellett, hogy ismerteti a magyarországi nyomtatott könyvcímkek történetét, arra is rámutat, hogy a 18. század derekától egyre nagyobb számban jelennek meg az egyszerűbb, szedett szövegű ex librisek, amelyek joggal kerülhetnének be a nemzeti bibliográfia valamelyik soron következő pótkötetébe (*Nyomdában készült régi hazai ex librisek*). Emődi András *Nagyváradi könyves kalászat* című közleményében retrospektív bibliográfia adatokat tesz közzé, melyekre a nagyváradi római katolikus püspökség gazdasági levéltárában akadt kutatásai közben. Az 1740-es évek elejétől az 1792. évig bezáródóan több mint félszáz, eddig könyvészeti teljesen ismeretlen tételt sorol fel, amelyek zömükben alkalmi nyomtatványok vagy az adott egyházi évre készült egyházmegyei direktóriumok. A bibliográfiái tárgykörből Zvara Edina *17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból* (Pótlások az RMNy-hez) című közleménye az utolsó, amelyben négy ismeretlen nyomtatvány leírásával egészíti ki az RMNy-t, ahogyan erre a címben is utal. Az ismertetett művek között három nagyszombati és egy bécsi társulati kiadvány szerepel.

A tanulmánykötetben jól körvonalazható egy másik tematikus egység is, amelybe nyomdatörténeti írások sorolhatók. Borsa Gedeon Az

első hazai nyomdászjelvény című tanulmányát olvasva ismét meggyőződhetünk, hogy a szerzőnek semmi sem kerüli el a figyelmét, ha nyomtatványról van szó, legyen az akár egy fejfelé elhelyezett könyvdisz, amelyen latin betűk és arab számok szerepelnek, ráadásul mindez egy cirill betűs kiadványban. A szerző alapos elemzés után meg is határozza a szokatlan fametszetet: ez az első hazai nyomdászjelvény, amely 1528-ban a szebeni Corvinus-Trapoldner-féle műhely részére készült. Témájában Deé Nagy Anikó tanulmánya is a nyomdászjelvényekhez kapcsolódik (*Közös jegyek a korai nyomdász- és kiadójelvények formakincsében*), ahogyan a címben is utal rá. Az összehasonlítás alapjául ősnomtatványokban és 16. századi nyomtatványokban előforduló példák szolgálnak. A nyomdászjelvény motívumok igen szemléletes elemzésekor megállapítja, hogy mennyire hasonló formai megoldásokkal éltek a nyomdászok és kiadók, gyakran ugyanazt a jelvényt több műhely is alkalmazta. Hasonló témával foglalkozik Simon Melinda is *Magyar kiadók és nyomdák beszélő jelvényei a 20. század első felében* című írásában, melyben olyan nyomdászjelvényekből mutat be néhányat, ahol egy korábbi szokást követve a műhely alapítójának a neve játszik szerepet a jelvény megtervezésénél. Kurta József *Ismeretlen kolozsvári egyleveles nyomtatvány 1702-ből* című dolgozata úgy nyomdatörténeti, mint könyvészeti kuriózum, mivel egy olyan bibliográfiailag ismeretlen *formát* mutat be, amely Tótfalusi Kis Miklós betűkészletével készült. A különös oklevelet a Tótfalusi-tanítvány Telegdi Pap Sámuel nyomtatta ki, aki mestere halála után tovább működtette a műhelyt. John A. Lane angol nyelvű tanulmányát is itt említeném (*Nicolaus Kis's House in Amsterdam and the Brewery 'De Zwaan'*), mivel ez is Misztótfalusi Kis Miklós-hoz kapcsolódik. Annak a háznak a helyét azonosítja alapos levéltári kutatásokra támaszkodva, ahol egykor a híres betűmetsző és nyomdász lakott amszterdami tartózkodása idején. Mérszáros Klára *Egy ismeretlen Eck-nyomtatványtár* elénk, amelyről a szakirodalom sem tud. Az alkalmi vers újabb adalékul szolgál a jeles humanista bártfai kapcsolataihoz. Pavercsik Ilona *Weber Simon Péter nyomdájának alapításáról*

ad alapos áttekintést. Az 1783-ban alapított tipográfia külön érdekessége, hogy a vállalkozásáról közzétett német nyelvű hirdetés is fennmaradt. Erről illusztráció is látható.

A kötetben könyvtár-, és olvasástörténeti írások is akadnak szép számban, de azok sem fognak csalódni, akik fogékonyabbak az irodalom-, vagy a művelődéstörténetre. Nagyon izgalmas kérdést vizsgál Monok István a *Város és könyvkultúra Magyarországon a 16–17. század fordulóján* című tanulmányában, amelyet az alcím fejez ki közelebből: *A megközelítés szempontjai*. Szembesíti egymással a nyugat-európai könyv- és olvasmánytörténet kutatók számára rendelkezésre álló forrásokat azokkal, amelyekre a Kárpát-medence kora újkori városainak könyves kultúráját feltárni óhajtó kutatók hagyatkozhatnak. A dolgozatot különösen értékesé teszi a ropant gazdag jegyzetanyag. Kovács Eszter írásában azokról a cseh történelmi munkákról számol be, amelyeket Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita szerzetes nemcsak elolvasott, hanem forrásként is felhasznált *Imago antiquae Hungariae* című könyvében (*Timon Sámuel cseh történelmi olvasmányai*). Bizonyára senkit sem lep meg, ha egy történész történelmi munkákat olvas, viszont az már jóval több fejtörést okoz, ha egy lelkész, organista szenvedélyesen érdeklődik az asztrológia iránt. Verók Attila egy igazi olvasmánytörténeti kuriózumot mutat be az olvasóknak (*Asztrológiai érdeklődésű organista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner [1656–1740] könyvtárából*). Viskolcz Noémi az illusztrált könyvek gyűjtését vizsgálja a kora újkori Magyarországon. A fennmaradt korabeli könyvvásárlási jegyzékek alapján, arra is rávilágít, hogy a reprezentatív, metszetes albumok mennyivel drágábbak voltak azoknál a kiadványoknál, amelyek képek nélkül jelentek meg (*Illusztrált könyvek, reprezentatív albumok, képes kiadványok a kora újkori Magyarországon*). Azt hiszem, nincs sok olyan tudatos könyvgyűjtő, mint amilyen Apponyi Sándor volt, akiről elmondható, hogy a bibliofília már zsenge ifjúkorától meghatározó volt az életében, melynek legjelentősebb eredménye Hungarica-könyvtára és katalógusa. W. Salgó Ágnes, „... én bizony vajmi elhagyatott és támasz nélkül álló hölgy

vagyok” című írásával egy újabb epizóddal egészíti ki az Apponyi gyűjtemény történetét, valamint a katalógus IV. kötetének megjelenését, amelyben Esterházy Alexandrát, Apponyi Sándor hitvesét mutatja be az olvasóknak. Témáját tekintve az Apponyi gyűjteményhez kapcsolódik Jaroslava Kašparova dolgozata is (*Magyarország leírása a Cseh Nemzeti Múzeum és a Kinský-palota könyvtárának spanyol és francia nyelvű nyomtatványaiban*), melyet Kovács Eszter fordításában olvashatunk, mivel néhány olyan prágai hungarikumról számol be, amelyek minden bizonnyal az említett gyűjteménynek is méltó darabjai lennének.

Nagyon szellemes irodalom-, és művelődéstörténeti elemzésnek veti alá Varga Bernadett a protestáns kegyességi irodalom egyik 1645-ben megjelent darabját, melyet Keresztúri Pál írt Báthori Zsófia hitbéli megerősítése céljából. A *Mennyei társalkodás* révén egy sajátos műfajjal is megismerkedhetünk: a prózameditációval (*Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában*). Szelestei N. László *Leleki fegyverház* című dolgozatában egy nagyon népszerű, a 17. század végétől számos kiadásban napvilágot látott katolikus imakönyvet taglal. Tóth Anna Judit munkáját szándékosan hagytam a végére, mivel egy szokatlan Festschrifttel ismerteti meg az olvasót. Nemcsak Ióánnés Lydos *De magistratibus* című művét mutatja be, hanem rendhagyó önéletrajzának teljes szövegét is közli magyar fordításban. Ez a szerénynek a legcsekélyebb mértékben sem nevezhető „késő antik hivatalnok” ugyanis az emlékkötetének a megírását nem bízta a véletlenre, sem a biográfusokra, saját maga gondoskodott róla. (*Egy késő antik hivatalnok memoárjai, Ióánnés Lydos, De magistratibus III, 26–30.*)

A Festschrift annyira színes és sokoldalú, hogy csak részleteivel próbáltam bemutatni. Egyetlen megjegyzésem is ezzel függ össze, ugyanis a kötetben 27 írás található a szerzők neve szerinti betűrendben. Bár tudom, hogy az ilyen típusú rendezési elv igen gyakori és sok esetben nagyon is indokolt – különösen, ha kevés szerző szerepel egy kötetben, illetve, ha a témák nagyon szerteágazóak –, a *Crescit eundo* esetében azonban sajnálom, hogy a szerkesztők

így döntöttek, és nem az olvasási szokásokat tartották szem előtt. Kár, hogy nem próbálták meg tematikus egységekbe rendezni az írásokat, ezáltal megkönnyíteni az olvasók dolgát. Ettől függetlenül a könyvkultúra egy újabb tartalmas darabjával lettünk gazdagabbak.

BERKES KATALIN

Matthias Corvinus und seine Zeit, Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel, hrsg. von Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Ioan-Aurel Pop, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Alexandru Simon, Wien, Verlag der ÖAW, 2011 (ÖAW Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 409. Band, Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Band XXVII).*

A tanulmánykötet tematikus válogatást nyújt a 2008-ban Hunyadi Mátyás szülővárosában, Kolozsvárott megrendezett nemzetközi konferencia előadásából (*Matthias Corvinus and his Time*, 23rd–26th October 2008). A nagyszámú előadót felvonultató konferenciára, amely Mátyás uralkodásának valamennyi aspektusát felölelte, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári kutatóintézetének (Rumänische Akademie der Wissenschaften, Centrul de Studii Transilvane) és az Osztrák Tudományos Akadémia Bizantinológiai Intézetének (Institut für Byzanzforschung der ÖAW) közös szervezésében került sor a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Miként arról az előszó is tájékoztat, a kötet szerkesztői elsősorban olyan előadások szövegét kívánták közölni, amelyek tárgyukban illeszkednek a bécsi Bizantinológiai Intézet legfőbb kutatási témáihoz, így a konstantinápolyi patriarchátus és az ortodox kereszténység történetéhez, a görög nyelvű kéziratok kutatásához, valamint a recepciótörténethez. Ezen a ponton máris megragadható a kötet egyik újdonsága, hiszen a kutatás ritkán fókuszál azokra finom, sokszor nehezen kitapintható szálakra, amelyek a Mátyás-kori Magyarország és a görögség, va-

lamint az ortodox keresztény világ között a legkülönbözőbb szempontból fennállottak.

A kötet a címben megjelölt tárgynak mindazonáltal csak szűk aspektusát vizsgálja, azt azonban – mint említettük – ritkán alkalmazott szempontból teszi. A tanulmányok zöme valójában Hunyadi János és Hunyadi Mátyás Magyarországnak a görög (kisebb részben az ortodox keresztény) világgal való érintkezési pontjait veszi számba. „Görög világ” alatt ebben az összefüggésben egyfelől a valós, egykorú görögség, azaz a végnapjait élő Bizánci Birodalom, másfelől pedig a klasszikus görög kultúra értendő. Ez utóbbi természetesen szellemi kapcsolatokat implikál. A tanulmányok leginkább e kétféle találkozás jegyében sorakoztathatók fel. A kötet az alábbi fejezetekre oszlik: *Kreuzzüge und Diplomatie, Kirchen und Privilegien, Handschriften und Gelehrte, Nachleben und Rezeption*.

A magyar bizantinológia tradicionális tematikájába illeszkedve két tanulmány Hunyadi János és Hunyadi Mátyás személyének, valamint a török előrenyomulással kapcsolatos eseményeknek a bizánci forrásokban való megjelenésével foglalkozik (Ekaterini Mitsiou, *John Hunyadi and Matthias Corvinus in the Byzantine sources*; Johannes Preiser-Kapeller, *Sive vincitur Hungaria... Das Osmanische Reich, das Königreich Ungarn und ihre Nachbarn in der Zeit des Matthias Corvinus im Machtvergleich nach dem Urteil fünf griechischer Quellen*). A két Hunyadi alakjának recepcióját vizsgálja két további dolgozat. Ariadni Moutafidou a modern görög historiográfiát (*John Hunyadi and Matthias Corvinus in Modern Greek historiography*), Florian Kühner pedig az 1942 és 2006 között megjelent román történelemtankönyveket tekinti át ebből a szempontból (*Die Pforten der Christenheit. Der Fall Konstantinopels und der Kampf gegen die Osmanen*). Bizonyos értelemben szintén a Mátyás-recepciót – ezúttal azonban a nyugati – érinti Mihailo St. Popović tanulmánya (*Reminiscenzen an König Matthias Corvinus in den Reiseberichten des Salamons Schweigger und Reinhold Lubenau*). A szerző Salamon Schweigger és Lubenau útleírására, azok egymáshoz való vi-

* A recenzió a „Corvina Graeca” OTKA-program (K 75 693) támogatásával készült.

szonyára hívja fel a figyelmet. Salamon Schweiger 1577/78-ban, Lubenau 1587-ben utazott át Budán, és mindketten megtekintették a királyi várat is. (A témáról legutóbb: VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai palota csillagképei* = *Művészettörténeti Értesítő*, 2010, 211–232.)

A tanulmánykötetben található történeti jellegű tanulmányok egy része fontos részletkérdések tisztázásához járul hozzá Mátyás török elleni harcaira, illetve balkáni külpolitikájára vonatkozólag (Oliver Jens Schmitt, *Matthias Corvinus und Skanderbeg oder die jahrzentelange Allianz der Häuser Hunyadi und Kastrioti im Krieg mit den Osmanen*; Alexandru Simon, *La «parentèle ottomane» des Hunyadi*; Güneş Işık, *Friendship and the principle of good neighbourhood between Bayezid II and Matthias Corvinus*). Julia Dücker azt vizsgálja, hogy miként hatott a Mátyás és III. Frigyes között fennálló konfliktus a nürnbergi birodalmi gyűlések belső struktúrájára 1479 és 1481 között, milyen integráló, a közösségi tudatot fejlesztő tendenciákat implicált (*Von Konfrontation und Kooperation*). Az erdélyi románság privilégiumszerzési lehetőségeit tárgyalja tanulmányában Ioan-Aurel Pop (*Les Roumains de Transylvanie et leurs privilèges accordés à l'époque de Mathias Corvin*). Ezt kiegészíti Vasile Rus dolgozata, amely a máramarosi ortodox románok kezében lévő körtvélyesi kolostor fontos hatalmi centrummá fejlődésének bemutatásával a politikai hatalom nem szokványos úton való megszerzésére szolgáltat példát (*Giovanni Corvino di Hunyad ed il monastero di Peri*). Az ortodoxia moldvai térnyerését mutatja be Flavius Solomon egyháztörténeti jellegű tanulmánya (*Vom Abendland zum Morgenland. Orthodoxe und Katholiken in der Moldau im Mittelalter*).

Recenziókban mindazonáltal elsősorban azoknak a tanulmányoknak a részletesebb ismertetésére vállalkozunk, amelyek tárgyukat tekintve szorosabb kapcsolatban állnak a 15. századi magyarországi kéziratossággal, azon belül pedig a Corvina Könyvtárral. [A történeti/egyháztörténeti jellegű tanulmányokat részletesen ismertettem az *Ostkirchliche Studien* legutóbbi számában.] Remek bevezetőt kínál ehhez Dan

Ioan Muresan *Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1472)* című tanulmánya. A szerző Bessarión Magyarországgal való kapcsolatait – ennek általában a kulturális aspektusai a jóval ismertebbek – az uniót követő komplikált egyházpolitikai helyzetbe ágyazva mutatja be, mindezt pedig elhelyezi Bessarión életművében. Az olvasó világos képet kap arról, hogy miként fonódtak össze Bessarión egyházpolitikai lépései a török elleni összefogás összeurópai feladatával, amelynek egyik legfőbb mozgatórugója szintén Bessarión kardinális volt, valamint arról, hogy miként jelentkezett mindez Magyarországon egyfelől konkrét politikai lépések, másfelől szellemi kapcsolatok formájában. A szerző fontos, Bessariónnal és Magyarországgal kapcsolatba hozható kódexeket is felhasznál érveléséhez – így a ma Budapesten őrzött Bessarión-corvinát (OSZK, Cod. Lat. 438.) –, azokat szintén elhelyezi a kardinális életművében, és Magyarországgal való kulturális kapcsolatokat bont ki belőlük. Az 1465–67 körül Magyarországra érkező Regiomontanust ő is kulcsszereplőnek látja e kapcsolatok alakulásában. A tanulmány mindazonáltal azt sugallja, mintha Bessarión valamennyi Magyarország felé irányuló lépése, beleértve a kulturális jellegűeket is, a kardinális politikai céljait szolgálta volna, ám – noha Mátyás valóban a legfontosabb szereplő volt a török elleni harcban, nagyhatalmú munkatársa, Vitéz János esztergomi érsek pedig az uralkodó orientálásában – talán nem szükséges okvetlenül egyetlen közös nevezőt keresni. Az utóbbi évek kutatásai (főként: KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993; BORSA Gedeon, *Vitéz János és a könyvnyomtatás* = *Magyar Könyvszemle*, 1991, 113–116.; MONFASANI, John, *A tale of two books: Bessarion's In Calumniatorem Platonis and Georg of Trebizond's Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis* = *Renaissance Studies*, 2008, 1–15.; valamint általában Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon [Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14–június 15.], Szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008.) azt mutatják, hogy azok a kapcsolatok, amelyek Vitéz János és köre, va-

lamint Bessarión és az ő római Académiája között fennállottak, a kulturális életet Magyarországon sokkal lényegibben hatották át, mint azt korábban feltételezték. A Vitéz János ösztönszére 1465-ben életre hívott pozsonyi egyetem tanári kara (Regiomontanus, Giovanni Gatti), az első magyarországi nyomda (Hess András) szoros szálakkal kötődött Bessarión személyéhez, nem beszélve a Vitéz-féle contubernium és Bessarión köre közötti karakterbeli hasonlóságokról, hiszen mindkét tudós csoportosulás vezérelve az igaz hitélet és a legnemesebb tudományok művelése volt. A Bessariónnal való kapcsolat vizsgálata mindazonáltal a kutatás legfontosabb feladatai közé tartozik. Klaniczay Tibor *A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz (Irodalomtörténeti Közlemények, 1975, 1–14)* című alapvető tanulmányában már évtizedekkel korábban rámutatott, hogy a bíboros küldetése, törekvései és elvei alapvetően meghatározták a korai magyar humanizmus jellegét.

A Bessarión-tanulmány voltaképpen a görögséggel való valós és a szellemi értelemben vett találkozások keresztmetszetében foglal helyet, és átvezet azokhoz a munkákhoz, amelyek a 15. századi magyar humanizmus speciális törekvését, a klasszikus görög kultúrkinnccsel való találkozás igényét érintik. A tanulmánykötetnek különösen értékes része a kodikológiai/filológiai tárgyú tanulmányokat tartalmazó fejezet, amelyek többsége a görög nyelvű corvinák problematikájával foglalkozik. A budai királyi könyvtár görög nyelvű állományának kutatása mindezidáig perifériára szorult. A jelen kötetben található tanulmányok az utóbbi évek öröndetesen megélénkülő kutatásainak legelső eredményeit tartalmazzák, méghozzá a tárgy avatott szakértőinek tollából. 2009-ben kutatócsoport alakult Corvina Graeca névvel („Corvina Graeca” OTKA-program [K 75 693], székhelye ELTE BTK Görög Tanszék, programvezető Bolonyai Gábor, résztvevők Pajorin Klára, Németh András, Tóth Péter, Zsupán Edina.). Céljai közé tartozott a görög corvinák listájának revíziója, újabb corvinák azonosítása, a budai udvarban zajló klasszikus filológia, illetve görög stúdiumok feltárása, a kanonizált klasszikus irodalom és a királyi könyvtár állománya közötti eszmei és valós kap-

csolat megrajzolása, továbbá a tárgyra vonatkozó források feltárása, újraértékelése, esetenként kiadása (Pajorin Klára és Bolonyai Gábor Naldo Naldi *De laudibus Augustae Bibliothecae* című művének kiadását készíti elő), mindez pedig az újkori recepció fényében. Bécsben őrzött görög nyelvű corvinák feltárásával Christian Gastgeber, bécsi bizantinológus is foglalkozik, különös tekintettel azok provenienciájára, valamint a bécsi humanisták általi felhasználására. Okvetlenül megemlítendő továbbá Ötvös Zsuzsanna és Horváth László a tárgyban folytatott kutatásai.

Németh András tanulmánya a párizsi Mynas-kódex (BnF, Suppl. gr. 607) mintaszerű kodikológiai elemzése során olyan alapvető kérdéseket vet fel, amelyek általában megfontolandók a görög corvinák kutatásában, valamint olyan újszerű, komplex kutatási módszereket javasol, amelyek valóban segíthetik a Corvina egykori görög állományának sikeresebb feltárását (*The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana*). Fontos tudni, hogy különösen nehéz problémakörrel van szó, ugyanis a görög nyelvű kódexeket – kettő, illetve három fennmaradt kivételtől eltekintve – többnyire nem látták el ún. corvinaismertetőjegyekkel Budán, azaz nem festettek címlapjukra Mátyás-címert és nem kaptak jellegzetes corvina-bőrkötést. (Két kódex esetében valóban fennmaradt az aranyozott corvina-bőrkötés, egy további esetében [ÖNB, Hist. gr. 16, Zónaras] pedig a jellegzetes poncolt, aranyozott metszés utal arra, hogy a kötetnek egykor aranyozott corvina-bőrkötése volt.) Corvinaidentitásuk ezért csupán áttételesen bizonyítható. A jelenleg corvinának tekintett 15 darab (vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Bp., Corvina, 1990⁴) kódexlistája ugyanakkor szintén revízióra szorul, bizonyos tételek tévesen szerepelnek a hiteles görög corvinák között, bizonyos tételek pedig hiányoznak róla. Számos esetben természetesen el sem lehet jutni a bizonyossáig, a corvinaidentitást csupán valószínűsíteni lehet. A Mynas-kódexet Csapodi Csaba az indokolatlanul corvinának tartott kéziratok közé sorolta 1973-as repertóriumában (CSAPODI, Csaba, *The Corvinian Library. History and Stock*, Bp., Akadémiai, 1973, 434.,

Nr. 886). Németh András azonban feltételezi, hogy a különféle korú és tárgyú kódexrészekből álló kolligátumot – amelynek jelenlegi kötése a 16. század elején, tehát már jóval Mátyás halála után Budán, Lucas Coronensis könyvkötő által készült – éppen ez a budai könyvkötő fűzte elsőként egybe. Egyes, addig töredékesen circuláló elemei pedig nem származhatnak más-honnról, mint a királyi gyűjteményből, következésképpen a kódexrészek esetében lappangó, hiteles „corvinákkal” kell számolnunk. Nem csupán a Mynas-kódex, hanem a görög corvinák és általában a Corvina Könyvtár szempontjából fontos a tanulmánynak az a fejezete, amelyben a szerző a Bessarión bíboros köreiben működő másolóval, Démétrios Tribólészszel foglalkozik, aki a Mynas-kódex 10. századi központi részét képező hadtörténeti kolligátumból is lemásolt néhány szöveget 1469–70 körül (Bécs, ÖNB, Phil. gr. 140). Démétrios Tribólész személyével, az ő környezetében működő más scriptorokkal, pl. Joannes Rhosus) több corvina, illetve corvinagyanús görög kódex is kapcsolatba hozható, ami tovább bizonyítja a szellemi és valós kapcsolat meglétét Bessarión és római köre, valamint a magyar királyi udvar között.

Kiváló tanulmányában Bolonyai Gábor a görög corvinaállomány megközelítésének egy másik módszerét választotta (vö. *Taddeo Ugoletto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus-Dictionary*). A budai udvarban működő királyi könyvtáros és nevelő, Taddeo Ugoletto saját jegyzeteivel gondosan kiegészítette a Crastonus-féle görög–latin szótár birtokában lévő második kiadását (Vicenza, 1483. november; ÖNB Ink. X. E. 9). Autográf bejegyzése szerint 1484. június 20-án fejezte be a munkát, de a bejegyzések egy részének eltérő írásképe arra enged következtetni, hogy esetleg egy későbbi fázisban is dolgozott rajta. Mindenesetre biztosra vehető, hogy Ugoletto ekkoriban Budán tartózkodott, következésképpen – miként Bolonyai Gábor feltételezi – a kiegészítéseket legalábbis részben a budai könyvtár anyagára támaszkodva kellett megtennie, akár eredeti művek olvasása, akár más, egy- és két-nyelvű szöszedetek felhasználása révén, eltekintve olyan esetektől, amikor a humanista saját korábbi, még Itáliában készült jegyzeteiből, eset-

leg emlékezetből dolgozott. A szerző fő kérdése, hogy a görög és latin nyelvű kiegészítések elvezetnek-e olyan Budán őrzött kódexekhez, amelyek forráslul szolgálhattak Ugoletto számára. A forrásművek sokszor könnyűszerrel azonosíthatók, hiszen 108 esetben maga Ugoletto is megadja a szerző nevét, olykor pedig a mű címét is, 16 esetben pedig idézetet is közöl. A tanulmány végén táblázat foglalja össze azokat a szerzőket és műveiket, amelyeket Ugoletto kimutathatóan felhasznált, kiegészítve az adott mű Corvina Könyvtárbeli példányának mai jelzetével, amennyiben a példány fennmaradt. A művek között szép számmal vannak olyanok is, amelyek megléte a királyi könyvtárban mindeddig nem volt dokumentált. Ugoletto kiegészítései és a konkrét kódexek között azonban már jóval nehezebb kapcsolatot teremteni. Egyetlen esetben minden kétséget kizárólag bizonyos a felhasználás ténye: Ugoletto jelentős anyagot, több mint ezer tételt vett át a Janus Pannoniusénak tartott két-nyelvű Vocabulariumból (ÖNB Suppl. Gr. 45). E fontos megállapítás révén immár kétségtelenné vált, hogy a Vocabularium Janus halála után valamikor valóban bekerült a budai királyi könyvtár állományába. (Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára 1990-es *Bibliotheca Corviniana* című albumában a Vocabularium már nem szerepelt a hiteles corvinák listáján.) A corvinalista tehát újabb biztos tétellel bővült, jóllehet ezzel ismét felmerül a corvinafogalom kérdése, hiszen a kódex olyan „corvina”, amely egyáltalán nem viseli magán a szokásos ismertetőjegyeket, a kötést és/vagy a Mátyás-címert. A görög kéziratokat tekintve elsősorban egy Bécsben őrzött, konvencionálisan hiteles corvinának tartott kódex (ÖNB, Phil. gr. 289) jöhet számításba forrásként, amely tartalmaz olyan szerzőket és műveket is, amelyekből Ugoletto merített, így Euripidész Hecubáját, Aristophanész Ploutosát és Theokritos Idilljeit. A Hecuba kiemelkedő szerepet játszik Ugoletto forrásai között, a legtöbb jelölt (szerzőnévvel és/vagy címmel ellátott), valamint jó pár jelöletlen kiegészítés ebből a tragédiából származik. A Theokritos Idilljeiből vett kiegészítések egyike, tulajdonképpen egy téves lémma („toision”) közös hibát mutat fel a bécsi kódexszel (f. 130v, 12. sor), ami tovább növeli

a kódex Ugoletó általi felhasználásának valószínűségét. A Hecubát a Septuaginta bizonyos könyvei (Genesis, Proverbia, Ecclesiastes) követik a felhasználás gyakoriságában. Bolonyai Gábor szerint a művek kiválasztásában Ugoletót elsősorban oktatási feladatai vezérelték. A szerző sorra veszi, és részletesen elemzi a Hecubából, Theokritos Idilljeiből, az Iliasból, a Septuagintából származó jegyzetek reprezentatív részét, valamint olyan bejegyzéseket, amelyek latin szövegekben előforduló görög szavakra vonatkoznak, továbbá azonosít néhány utalás nélküli jegyzetet. A tanulmány nem csupán a Corvina Könyvtár állományának feltárása szempontjából mutat fel új lehetőségeket, hanem precíz esettanulmányaival szemléletes bepillantást enged a 15. századi humanista filológiába, különös tekintettel a szótárak összeállításának és felhasználásának gyakorlatába.

A dolgozathoz szorosan kapcsolódik Ötvös Zsuzsanna tanulmánya (*Some Remarks on a Humanist Vocabulary, ÖNB Suppl. gr. 45*), amely röviden bemutatja az Ugoletó jegyzeteinek egyik fő forrását képező Janus-féle Vocabularyt, a kódex provenienciáját pedig egy fontos új elemmel bővíti ki. Előkerült ugyanis Johann Alexander Brassicanus exlibrise alatt Cuspinianus nyomtatott exlibrise is, ami azt mutatja, hogy a szótárat valószínűleg ő hozta el Budáról valamikor 1510 és 1515 között, követjárásainak egyike alkalmából. A felfedezés szintén azt támasztja alá, hogy a kódexet egy ideig valóban a Corvina Könyvtárban őrizték. Ötvös Zsuzsanna fontos megállapítása, hogy Janus görög gyűjteménye, illetőleg kétnyelvű, görög–latin könyvtára közvetlen mintát is szolgáltatott a királyi könyvtár fejlesztői számára hasonló, kélnyelvű gyűjtemény kialakításához.

Christian Gastgeber tanulmányában (*Griechische Corvinen: Aditamenta*) elsősorban a bécsi grécista, Johann Alexander Brassicanus Salvianus-előszavának kutatási problémáira hívja fel a figyelmet. Az előszó a corvinakutatás legfontosabb forrásai közé tartozik, ugyanis Brassicanus ebben írja le 1525-ben tett látogatását a budai királyi könyvtárban, felsorolván azokat a kódexeket, amelyeket ott látott, és amelyek különösen felkeltették az érdeklődését. A bécsi

humanista ez alkalommal számos kódexet meg is szerzett az állományból, miként ezt a kötetekben alkalmazott autográf possessorbejegyzései ma is tanúsítják. Christian Gastgeber felsorolja a ma ismert, Brassicanus-bejegyzésekkel rendelkező kódexeket, listáját azonban egy tétellel ki kell egészítenünk: a Lipcsében őrzött Kónstantinos Porphyrogennétos-corvina (UB, Rep. I. n. 17) szintén magán viseli Brassicanus keze nyomát, ha nem is valódi possessorbejegyzés formájában (f. Iv). Éppen az említett possessorbejegyzések segítségével sikerült Christian Gastgebernek egy újabb kódex Budáról való származását felmutatni. A koppenhágiai Királyi Könyvtárban őrzött kézirat (Cod. Fabr. 78, 4°) mindaddig elkerülte a kutatók figyelmét, jóllehet részletes leírását már 1994-ben közzétették (SCHARTAU, Bjarne, *Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, Kopenhagen, 1994 [Danish Humanist Texts and Studies, 9], 409–410, Christian Gastgeber hivatkozásában). A kódex előzéklapján Brassicanus jellegzetes bejegyzése található, miszerint a kötetet 1525. december 4-én szerezte, Budán. Nagy a valószínűsége tehát, hogy egy újabb hiteles görög corvina került elő, ugyanis csaknem teljesen bizonyos, hogy Brassicanus budai szerzeményei mind a királyi könyvtárból származnak. Ezt bizonyítják azok a kétségtelen corvinák, amelyek szintén Brassicanus tulajdonába kerültek, de corvinakötéssel és címerrel is rendelkeznek. A koppenhágiai kódex egyébként Manuél Moschopoulos *Erótémata* című, közismert grammatikai munkáját tartalmazza, amelynek a megléte szintén a budai udvarban folyó görög stúdiumok és az ehhez tartozó könyveszerzések tudatos, felépített voltára utalhat. Christian Gastgeber ezt követően Hubert Languet egy Niedbruckhoz írt, 1553. november 11-re datált leveléből (ÖNB, Cod. 9737i, f. 51r–52r) közöl egy részletet, amelyben a burgundiai diplomata beszámol a Hasentstein várában található Lobkowicz-könyvtárban tett látogatásáról, és arról is tudósít, hogy a gyűjtemény híres alapítója, Bohuslav Lobkowicz számos kötethez Mátyás híres budai könyvtárából jutott hozzá. Bohuslav Lobkowicznak a királyi könyvtár iránti érdeklődése közismert,

ám kifejezetten ez a forrás eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Az Additamenta záró részében Christian Gastgeber a bécsi Nikephoros Kalistos Xanthopoulos-corvina (ÖNB, Hist. gr. 8) egyik előzéklapján található, egy keresztforma négy mezejében héber, görög, arab és latin írásmóddal feltüntetett 220-as számjegy titkát próbálja megfejteni. Feltételezése szerint könyvtári jelzetről lehet szó, amely még Budán kerülhetett a kódexbe, a bejegyző pedig a számos nyelvet bírós és az uralkodó keleti diplomatájaként is működő történetíró-scriptor-illuminator, egyben a könyvkészítő műhely vezetője, Felix Petancius lehetett.

Ha mérleget vonunk az itt ismertetett tanulmányokból, és a számos módszertani javaslattól eltekintve „csupán” az azonosított újabb görög corvinákat vesszük számba, akkor azt látjuk, hogy a kódexlista három biztos tétellel, azaz a Janus-Vocabulariummal, a koppenhágai Moschopoulos-kódexszel és egy további bécsi kódexszel (ÖNB, Suppl. gr. 177; – A kódexet Németh András azonosította corvinaként. Itt ismertetett tanulmányában csupán röviden utal rá. Az azonosításhoz l. NÉMETH András, *Willibald Pirckheimer és Budáról származó görög kódexei = Érték és értelmezés*, szerk. Boka László, Sirató Ildikó, Bp., OSZK, Gondolat, 2010, 156–180., valamint Uő., *Willibald Pirckheimer and his Greek codices from Buda = Gutenberg Jahrbuch*, 2011, 175–198.) bővült, valamint két további kódex merült fel, amely esetleg a Corvina Könyvtár körébe vonható, a Mynas-kódex és annak a Démétros Tribóls által készített másolata (ÖNB, Phil gr. 140).

A magyar humanizmus kutatás jelenleg futó egyik legnagyobb vállalkozása Janus Pannonius művei modern kritikai kiadásának elkészítése, hiszen az utolsó teljes kritikai kiadás 1784-ben jelent meg Utrechtben, Kovásznai Sándor és Teleki Sámuel gondozásába. A szövegkiadás munkálatait Mayer Gyula vezeti. Az epigrammák 2006-ban láttak napvilágot, jelenleg az elégiák állnak megjelenés előtt. A szövegkiadói munka folyamatába enged betekintés Mayer Gyula a jelen kötetben közölt tanulmánya (*Zur Textgeschichte der Elegien des Janus Pannonius*), amely a kéziratokból levonható szövegkritikai tanulságokat

teszi közzé. A szövegkiadói előszó értékű tanulmány a filológus elődök, Huszti József és Juhász László ez irányba tett első lépéseinek bemutatása után teljes képet ad az elégiákat tartalmazó kéziratokról és nyomtatványokról, amennyire lehetséges, megállapítja azok egymáshoz való viszonyát, végül felrajzolja a stemmát.

Kívül a görög nyelvű corvinák szűken vett kérdéskörén, de a corvinakutatás egy másik fontos, nyitott és új eredményeket ígérő fejezetével foglalkozik Gianluca Masi tanulmánya (*Nuovi manoscritti corviniani a Firenze*) – bizonyos pontjain sajnos azonban kevésbé szerencsésen. A Bibliotheca Corviniana Digitalison (www.corvina.oszk.hu) található lista alapján próbál rendet teremteni a ma Firenzében, a Biblioteca Medicea Laurenzianában őrzött corvinák, illetve corvinának tartott kódexek között, ami valóban fontos elvégzendő feladat, hiszen a ma Firenzében őrzött egykori budai kódexeknek különböző a „corvina-értéke”, és nem született még olyan munka, amely világos jegyzéket adna arról, hogy melyik firenzei „corvina” melyik kategóriába tartozik. Egykorú források tudósítanak ugyanis arról, hogy Mátyás halála pillanatában számos kódex (körülbelül 150) volt készülöben számára Firenzében, amelyek végül már nem jutottak el Magyarországra. Ezek a kódexek később többnyire a Mediciek magángyűjteményeit gazdagították, ma pedig a Biblioteca Medicea Laurenziana állományában találhatók. E kódexek közül 8 darabról biztosan tudható, hogy egykor a magyar király számára készültek, a magyar kutatás is régóta így tartja számon őket, és a honlapon is szerepelnek. Ebből a biztosan corvinákat tartalmazó csoportból Gianluca Masi hiányolja a Nicolaus de Lyra műveit tartalmazó, hatkötetes kódexsorozatot (BML, Plut. 22, 1–6), amelyről mindenféle hivatkozás nélkül azt mondja, hogy „recentemente riconosciuti come corviniani”, és amely a magyar corvinalistákon egyáltalán nem található meg (a honlapon sem). Továbbá megnevez három olyan kódexet (BML Plut. 12. 22; Plut. 84. 16; Plut. 84. 24), amelyek véleménye szerint egészen bizonyosan corvinák, ám – így Gianluca Masi – ezt még soha senki nem jelentette ki róluk. A felfedezés nagyszerű volna, de a rövid leírásokból sajnos nem derül ki, hogy

a szerző az említett kódexek mely sajátosságaira alapozza a corvinaidentifikációt. Ezt követi a honlapon található maradék 23 jelzet számbavétele. Nehéz azonban értelmezni Gianluca Masi a listát követő megjegyzését: „Questi manoscritti, a mia conoscenza, non sono descritti da nessun altro studioso che li attribuisca alla biblioteca del re d’Ungheria, eccetto tre esemplari citati da C. (sic!) Csapodi e da altri studiosi come sicuramente corviniani (Plut. 16. 32; Plut. 18. 4; Edili 148).” Csapodi Csaba ugyanis sehol sem tárgyalja az említett három kódexet, a listán szereplő valamennyi kézirat pedig azoknak a kódexeknek a csoportjába tartozik, amelyekkel kapcsolatban néhány évvel ezelőtt Angela Dillon Bussi fogalmazta meg azt a feltevését, hogy valószínűleg eredetileg Hunyadi Mátyásnak szánták őket, és *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról* című tanulmányában ki is fejtette feltevése alapjait. A cikk megjelent az *Uralkodók és corvinák* című katalógusban, szintűgy, mint a listán szereplő kódexek jó része (18 db) fotóval és rövid leírással, hiszen ezek képezték a központi magját az Országos Széchényi Könyvtár azonos című kiállításának 2002-ben (DILLON BUSSI, Angela, *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról* = *Uralkodók és corvinák, Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása, 2002. május 16–augusztus 20.*, szerk. Karsay Orsolya, Bp., 2002, 55–62). Dillon Bussi tanulmányában maga is különbséget tesz az egyes kódexek „corvina-értéke” között, például a Plut. 35. 37 jelzetű kódex corvina-voltát kevésbé tartja valószínűnek. Ezt követően Gianluca Masi így folytatja: „Proviamo dunque a formulare qualche ipotesi su questi 20 manoscritti”. Majd megfogalmazza közel ugyanazokat az összefüggéseket a kódexek között, amelyeket említett tanulmányában Dillon Bussi is megfogalmazott, illetve amelyeket az *Uralkodók és corvinák* című katalógusban a kódexleírások tartalmaznak. Konklúziójában Gianluca Masi végül elfogadja, hogy a listából 16 kódex joggal tartható az eredetileg Mátyás számára készült, de Firenzében maradt csoport jelöletlen tagjainak, 4 darab esetében azonban ezt kétségesnek tartja. Érveléséből nem derül ki, hogy melyik ez a 4 kódex, de valószínűleg azokra

gondol, amelyekről a megelőző bekezdésben megemlíti, hogy corvina-provenienciájuk. Angela Dillon Bussi feltételezése. Érveket azonban a szerző itt sem használ, miként a tanulmány kulcsfontosságú pontjain sehol sem. A magyar nevek és címek megadásában pedig sajnálatos módon számtalan hiba található a tanulmányban.

A változatos tartalmú tanulmánykötetet fekete-fehér fotók, ábrák, valamint képek jegyzéke, névmutató és kéziratjegyzék egészíti ki. A könyvnek ugyanakkor hasznára vált volna egy magyar lektor, aki a számtalan magyar helyesírási hibát, a nevekben ejtett tévesztéseket korrigálta volna, egyben felhívta volna a figyelmet a „Budapest” városnév középkori kontextusban való használatának anakronisztikus voltára.

ZSUPÁN EDINA

Koltai András, Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén, Győr, 2012 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai; Források, feldolgozások, 14) Publikationen des Diözesanarchivs von Raab, Quellen, Studien 14.

Koltai András 2012-ben, Győrött megjelent kötete a 2009-ben megvédett doktori disszertációjának kiegészített, könyv formájába öntött munkája.

Igen impozáns művet tarthat kezében a történész, az irodalomtörténész és a művelődéstörténész szakma: a szerző rendkívül alapos forrásfeltáráson alapuló kötete színes képet fest elsősorban Batthyány Ádámról és családjáról, valamint rajtuk keresztül a kor műveltségéről, művelődéstörténeti viszonyairól, a főúri családok házasodási szokásairól, birtokviszonyairól és a mindennapjairól is.

A szerző szándékait az előszóból ismerhetjük meg: a célja egy olyan sokrétű, főként művelődéstörténeti jelentőségű, feltáró munka létrehozása volt, amely a Batthyány család történetének keresztmetszetén át mutatja be a kor szokásrendszerét, a Batthyány udvar struktúrájából von le általános következtetéseket a többi főúri udvar szokásaira és az általános műveltségi viszonyrend-

szere nézve. Azért esett a választása a Batthyány családra, mert náluk bőséges és könnyen hozzáférhető adathalmaz állt rendelkezésre. Batthyány Ádám részletes adminisztrációt vezetett mindenről, és szerencsénkre a dokumentumok nagy része fenn is maradt, a legtöbb a Batthyányak körmendi levéltárában és a Magyar Országos Levéltárban. A szerző előrebocsátja, hogy az említett adminisztrációk, inventáriumok, prebendák, stb. művelődéstörténeti adatokat természetesen csak közvetve tartalmaznak, mégis lehetőséget adnak arra, hogy színes, árnyalt képet rajzoljon meg számunkra a korabeli főúri életéről.

A mű két nagy részre tagolható: az első, nagyobbik szakasz maga a monográfia, majd ezt követi egy meglehetősen nagyarányú forrásközlés, a kutatást alátámasztandó birtokjelentések, családfa, a birtok gyarapodását jelző térkép, levelezések ismertetése, temetési beszédek és egyéb dokumentumok bemutatása. A kötet végén találjuk a szintén alapos kidolgozású bibliográfiát, és a névmutatót.

A monográfia többféle témát dolgoz fel, és ennek megfelelően többféle stílust is alkalmaz: nagyobb betűmérettel szedve olvashatjuk a főszöveget a legfontosabb adatokkal, majd a főszövegbe helyenként beékelődve, keskenyebb szövegtűkörrrel és kisebb betűkkel szedve találjuk a szereplők életére vonatkozó, személyesebb hangvételű érdekességeket.

Az első fejezet címe „*Őstől maradt jók*”. *Udvarok és hagyományok*, amelyben a szerző először is megismerteti az olvasót az udvar fogalmával és az udvar mint intézmény létrejöttével. Kifejti az udvar etimológiáját, jelentésének árnyalatait, a belőle származó, a köznyelvben meghonosodott szavakat, kifejezéseket. Az udvar mint intézmény mintájául Magyarországon a bécsi Hof, a királyi udvar szolgált. Térbeli vonatkozásában az uralkodó székhelyét jelentette, míg társadalmi szempontból az uralkodó (avagy a főúr) személyes környezetét értjük alatta. A harmadik jelentésárnyalat politikai: az udvar ilyen értelemben egyenlő a központi kormányzattal. Fontos tisztázni, hogy az udvar erősen kötődik a dominus személyéhez, tagjai az úr családja, a távolabbi rokonok, az „egyéb odatartozók”, úgymint a familiárisok, a cselédek, és a bandérium tagjai.

Koltai egy ponton vitába száll Takáts Sándor történesszel, aki szerint a főuraknak minden egyes udvarhelyükön állandó udvaruk volt, míg Koltai több adatot is talált arra vonatkozóan, hogy ugyanaz az udvartartás vonult kíséretként minden olyan helyre, ahová az úr is utazott. A szerző kiemeli még azt a történeti tényt, hogy a Habsburg-udvarnak nem sikerült az udvartartásába integrálnia a magyar nemességet, így nőtt meg a jelentősége a főúri udvaroknak és a pozsonyi országgyűléseknek: a nemesség számára több érvényesülésre adtak lehetőséget, valamint átítatódta nemzeti érzülettel.

A *Batthyány család udvari hagyományai* című részből megtudhatjuk, hogy Batthyány Lajos kancellár és testvére, Károly, dalmát-horvát-szlavón bán 1745-ben azt kérte Mária Teréziától, hogy erősítse meg pelikános nemesi címerüket, amelyet még 1500-ban adományozott II. Ulászló ősüknek, Batthyány Boldizsárnak. A család már 1290-ben építtetett palotát Kővágóörsön, eredeti nevük is Örsi vagy Kővágó-örsi volt, a „Battyán” nevet azután vették fel, hogy Luxemburgi Zsigmond Battyánt a családnak ajándékozta. Az 1740-es években Batthyány Lajos végeztetett családtörténeti kutatómunkát, ami alapján így nevezte el a familiát: „Az örsi sziklából felnövekvő battányi babérfa.”

1764-ben a család hercegi címet kapott, és ezzel belépett a legmagasabb főúri körbe. Ebben az időben sajnos olyan oklevelet is próbáltak hamisítani, amely egyenesen azt bizonyította volna, hogy a familia Örs vezértől származik.

A következő fejezet a *Batthyány család felemelkedése* címet viseli, amelyben a szerző bőséges forrásbázisra támaszkodva rendkívül részletesen ismerteti a Batthyányak történetét a fontos házasságkötésekkel szerzett birtokok leírásától kezdve az egyes családtagok peregrinációján át egészen a hitvallásuk részletezéséig. Batthyány Boldizsár életéről kapunk színesebb képet, aki Mátyás király udvarában nevelkedett, Rómába tett zarándokutat, és saját misekönyvvel is rendelkezett.

A következő Batthyány Boldizsár, akinek a műveltségéről bővebb tájékoztatást ad a szerző, a 16. század második felében élő művelt humanista és alkímista volt, Franciaországban tanult,

és barátai közt tudhatta a híres tudóst, Carolus Clusiust (1526–1609).

A második, *„Ifjúságunk és elménk értésünknek idejétől fogván”*. Batthyány Ádám udvari műveltsége című nagy fejezetben Koltai a megfélemlítő előkészítés után megérkezik műve fő témájához: Batthyány Ádámhoz. Érdekes adalékot tudhatunk meg édesapjáról: Batthyány Ferenc, aki Itáliában is járt, barátjának mondhatta a költő Balassit, a Batthyány levéltárban fellelhetők autográf Balassi-versek. Koltai András azt a feltevést is megkockáztatja, hogy talán a Balassa-kódex is Batthyány Ferenc számára íródott.

Ferenc felesége, Batthyány Ádám édesanyja, Lobkovicz Poppel Éva rendkívüli birtokokkal rendelkező cseh nemesi család sarja volt, aki hatékony politikai és magánéleti intrikusként maradt fenn a magyar nép emlékezetében. A család Ferenc idejében császárpártinak számított, Ferenc mégis csatlakozott 1620-ban Bethlen Gáborhoz az észak-magyarországi katolikus egyházi birtokok ígéretének fejében. Batthyány Ferenc e lépése következtében igen sok birtokát elveszítette, de Pázmány Péter felszólítására később, 1622-ben bocsánatot kért és kapott II. Ferdinándtól.

A gyermekáldást tekintve Batthyány Ferenc és Poppel Éva nem voltak szerencsések: az évek során több gyermekük fiatalon vagy csecsemőkorában meghalt, közöttük a családi kedvenc, az elsőszülött fiú, Boldizsár. Három lány, és egyetlen fiú, Ádám élte meg a felnőttkort. Batthyány Ferenc halála után Poppel Éva úgy döntött, hogy nem házasodik újra, hanem fenntartja az özvegyi státusát, és maga irányítja birtokait. Fő célja a három lány és Ádám felnevelése, kiházasítása, valamint a lutheránus eszmék terjesztése lett. Koltai András megjegyzése szerint azonban küldetését egyik területen sem teljesítette be. Sikertelen hittérítési ambícióit a szerző – sokrétű forrásanyaggal alátámasztva – részletesen bemutatja. Poppel Éva a férje halála után a gyermekek nevelésére a rohonci kastélyt rendezte be, és Zvonarics Györgyöt fogadta nevelőjükké. Ádámot később Esterházy Miklós nádor vette pártfogásába, de Poppel Éva nem sokkal később, 1627-ben a fiát Nádasdi Pál evangélikus főrend udvarába küldte tanulni.

Batthyány Ádám és Poppel Éva között Ferenc halála után elmérgesedett a viszony, Koltai megfogalmazásában „erkölcsi-érzelmi köntösbe bújtatott anyagi vitába” torkollt. Ádám 1629-ben Pázmány Péter hatására katolizált, amivel kiváltotta anyja erőteljes felháborodását, és elesett az Illésházy Katával tervezett házasságától is. Vigaszt csak VIII. Orbán pápának a megtérése alkalmából hozza írott brevéje, valamint a németországi utazása jelenthetett.

A katolizálás hatására Batthyány közelebb került a császárhoz is, az udvarba költözött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal ott is élt. Ferdinánd grófi címmel és kamarási tisztséggel ajándékozta meg, így bekerült a legbelsőbb császári körökbe, és magába szívhatta azt az udvari szellemet, amelyet saját udvartartásának kialakításában később bőségesen kamatoztatott.

Annak ellenére, hogy anyja még mindig reménykedett Ádám Illésházy Katával kötendő házasságában, Ádám feleségül vette a friuli elszegényedett nemesi családból származó udvarhölgyet, Formentini Aurórá, akit a bécsi tartózkodása során ismert meg.

Koltai személyes megjegyzéséből megtudhatjuk, hogy Batthyány Ádám egy akkoriban szokatlannak számító szerelmi házasságot kötött, ugyanis egyáltalán nem volt szokás, hogy magyar nemes urak külföldi udvarhölgyeket vegyenek el.

A monográfia harmadik nagy része a *„Mind az várakat, s mind az tartományit”*. Az *udvar épített környezete* címet viseli. A szerző ebben a fejezetben a hatalmas Batthyány-adminisztráció átvizsgálása után aprólékosan ismerteti a Batthyány-birtok akkori állapotának minden lehetséges aspektusát. Részletes képet kapunk a Batthyány Ádám és Poppel Éva közötti birtokvitákról, és megtudhatjuk, miképpen egyezett meg az örökségről a négy Batthyány-testvér.

Koltai szerint Batthyány Ádám a maga korában szokatlan fejlettségű írásbeliséget teremtett a gazdasági adminisztrációjában, és egy egészen új rendszert vezetett be. Írásbeli instrukciókkal látta el tisztségviselőit, jelentést várt, évente felmérte az összes uradalma személyi, tárgyi és jövedelmi viszonyait. A tisztartók a felméréskor inventáriumokat, ordináriumokat és urbáriumokat

készítettek, minden évben ugyanazon a meghatározott napon. Az inventáriumok összeállítását Batthyány Ádám diákjai és familiárisai végezték, a szerző néhányuk életéről bensőséges képet fest.

Ezután lajstromba veszi Batthyány Ádám várait és különböző rezidenciáit fontossági sorrend alapján, illetve aszerint, hogy mely számított a leggazdagabb uradalomnak, és hogy hol töltötte el az úr a legtöbb időt. Németújvár volt a Batthyányok fő rezidenciája: egy szabályos, bevehetetlen erőd, Batthyány Ádám állandó tartózkodási helye, ahol a családi kincstárat, könyvtárat és levéltárat is berendezte, és itt építtették fel a családi temetkezési templomot is. Batthyány Ádám, csakúgy mint édesapja, szenvedélyes építető hírében állt, templomok, kolostorok, malmok, prэшázak, fürdők, bástyák, laktanyák tanúskodnak mecénási tevékenységéről. Külföldi művészeket, mesterembereket fogadott, részben reprezentációs célból, a megrendelt épületekhez stukkókat, freskókat, tájképeket készíttetett.

Az adminisztráció elmélyült tanulmányozása segítette a monográfia szerzőjét, hogy élethűen ábrázolhassa a korabeli vári nép életét. Megtudhatjuk például, hogy a várat szigorúan őrizték, a kaput csak nappal nyitották ki, és komolyan ellenőrizték a ki- és bejutást: ismeretlenek csak és kizárólag Batthyány Ádám és a felesége engedélyével juthattak be. Megkapó képek kapunk a várban raboskodók életéről is.

A következő uradalom a sorrendben Rohonc, a „mulatságra épített kastély”, az ifjú Batthyányok tanulóhelye, Ádám személyes kedvence. A szerző bemutatja még Szalónakot, a család második legfontosabb erődítményét, a körmendi végvárat, Csákányt, Dobrát és Rakicsányt, valamint ezeken kívül megemlíti még hat-hét kisebb jelentőségű vadászkastélyt és nyári palotát (pl. Borostyánkő, Gereben, Pinkafő).

Batthyány Ádám szokásává vált összeírni a háznépe létszámát, és az egyes személyek aktuális tartózkodási helyéről is pontos listát vezetett: ezekből az említett adatokból nyerte ki Koltai arra vonatkozó ismereteit, hogy kik tartoztak Batthyány közvetlen udvari környezetéhez, és hogy melyik vár volt Batthyány állandó székhelye. Állandó rezidenciaként Batthyány

több várat is használt: ilyen volt Németújvár és Rohonc, ideiglenes tartózkodási helyként tekintette Szalónakot és Pinkafőt, ahol az úr évente egy-két hónapot töltött, és számon tartott olyan kastélyokat is, ahová csupán alkalmanként tett rövid látogatásokat, mint Körmeny vagy Szentelek.

A következő „*Az jó és hű szolgálkat*” *Az udvari társadalom* című fejezetben az udvar társadalmi-szociális aspektusaival ismerkedhetünk meg. A szerző abból a tényből indul ki, hogy Batthyány Ádám korában soha senki nem volt egyedül: aki tehette, az szolgálkat fogadott, a várakban rengeteg, különböző vagyoni és társadalmi helyzetű ember élt együtt, és a vár mint egység szigorú rend szerint működött. A rendtartásnak voltak írott és íratlan szabályai, Batthyány a kor szokásaitól eltérően (a nádori és a királyi udvart kivéve) az utazásai alkalmával és hadi helyzet esetén írásbeli utasításokat adott. Emellett az íratlan rendtartásnak is nagy volt a hagyománya, a szabályokat a háznép minden körülmények között betartotta. Az itt élők társadalmi helyzetére, tisztségük fontosságára Koltai a fizetési jegyzékek, a prebendák (élelmiszer-ellátásra jogosító összeírások) és az ordináriumok (állandó költségek, fizetés és élelem együttesen) alapján következtet. Megállapítja, hogy az udvar népe soha nem volt állandó: egyesek utaztak, vagy előfordult, hogy néhány évnyi szolgálkat után más főúr udvarához szegődtek.

Közvetlenül a dominust szolgáló nemeseket hívták *familiárisoknak* (esetenként *szervitorok, uraim*); rangjukat és fontosságukat az jelezte, hogy ők maguk hány szolgálkat és lóval rendelkeztek. A familiárist magát és a lovas szolgálkat együttesen a *ser* névvel illették. A familiárisok lehettek *continuosok*, azaz mindig Batthyány Ádám mellett tartózkodtak, vagy lehettek az ún. *házi uraim*, akik nem a főúr mellett, hanem a saját birtokaikon éltek. Ez a két kategória persze nagyon gyakran fedte egymást. A familiárisok az úrral szerződést kötöttek, és szolgáltatára esküt tettek: ezeket a szerződéseket Batthyány Ádám a vörös bőrkötéses konvenciók könyvekben az ún. „vörös könyvekben” őrizte.

A familiárisok közül a legfontosabb tisztséget a *főkapitány* töltötte be, ez lényegében a körmendi vár főkapitányi tisztségét jelentette. Sor-

rendben ezután az *udvari hadnagy* következett, ő vezette a főúr seregét. A legtöbb familiárisnak azonban nem volt konkrét tisztsége, fő feladatuk a főúr kíséretének biztosítása volt, valamint az úr bandériumaiban való szolgálat. A bandériumokat harcászati és reprezentációs célokra egyaránt tartották.

A szerző ezután rátér az udvar mint oktatási intézmény ismertetésére. Bár már a 16. századtól kezdve a nemesifjak formális katolikus és protestáns iskolákban bővíthették tudásukat, az udvar is fontos részét képezte a műveltség megszerzésének (bár ezzel nem mindenki értett egyet, Zrínyi például az *Áfiumban* kritizálta az udvari erkölcsöket). Igazi oktatásban a nemesifjak csak akkor részesültek, ha a dominus a saját gyermekei mellé tanítót fogadott, egyébként szervezett oktatás az udvarban nem folyt.

Az udvari nép egy másik fontos részét tették ki az *inasok*, az olyan fiatal fiúk, akik közvetlenül a dominust vagy a főbb familiárisokat szolgálták. Koltai megemlíti, hogy évente tizenöt-harminc inas fordult meg Batthyány udvarában, de számuk folyamatosan változott. Feladataikat a szerző Batthyány Ádám rendtartásaiból ismerte meg, ez alapján különbözteti meg az *asztalnokokat*, az *étekgőgőket*, és a *fiatal udvari familiárisokat*. Az előbbieket felszolgálták az úr ételét, szolgáltak az udvari seregben, és lovat is tarthattak. Az utóbbi kategória viszont a legelölke-lőbb bárói családok gyermekeit jelentette.

Az udvar mindennapi működéséért felelt a *hompester* és a *fullajtár*. Az ő parancsnokságuk alá tartoztak a *komornyikok*, a *konyhamesterek*, a *lovászmesterek*, a *deákok*, a *muzsikuskok*, a *mesteremberek*, a *pohárnokok*, és a *tálhordó csatlósok*. A komornyikok legfontosabb feladata a tárház kezelése volt. A deákok intézték az úr több nyelven folytatott levelezését, fogalmazták a gazdasági iratokat, fordítottak. Közülük rangsorban az első volt a *számvevő*, őt követte a *secretarius*. Mivel fontos feladatot láttak el, mindegyikük eskü alatt fogadott titoktartást.

A Batthyány családnál fontos szerepet töltött be a zene szeretete: már több generáció óta alkalmaztak ún. „*mezei*” és „*házi*” *muzsikuskokat*.

A *lovászmesterek* és a *lovászok* is nagy meg-

becsülésnek örvendhettek, és egyéb mestereket is nagy becsben tartott az úr, úgymint *borbélyokat*, *ácsokat*, *órácsinálókat*, *kovácsokat*, *ruha-készítőket*, és *ötvösöket*.

A szerző külön kitér a nők udvarbéli helyzetére, amelyet Lobkovicz Poppel Éva és Formentini Aurora udvarának ábrázolásán keresztül mutat be. A főrendi nőknek joga volt udvart, ún. *gynaeceumot* tartani. Kislány koruktól kezdve mindig udvarhöltyek, a *fraucimerek* vették őket körül. Koltai két fő típusú gynaeceumot különböztet meg: Itáliában, Angliában és Franciaországban férfiak kíséretéből állt a női udvar is, míg a Habsburg és a spanyol udvarban főként nők és özvegyek (és még néhány férfi) álltak az úrnő rendelkezésére. A női udvartartás az úrnőtől kapta a fizetését, és tagjai általában ugyanazokból a nemesi családokból kerültek ki, mint a Batthyány Ádámot szolgáló ifjak. Az úrnő saját gazdaságot vezetett, ennek közvetlen irányítói a *vénasszonyok* (*Hofmeisterin*) voltak. A női udvar mindennapjai főként gyermekneveléssel, gyógyítással, kézimunkával, és az árvák gondozásával teltek, Koltai külön felhívja a figyelmünket arra, hogy Poppel Éva és Formentini Auróra egyaránt tartottak fenn patikaházat.

A „*Csak egy jó véget látunk. Élet és halál az udvarban*” című fejezet személyesebbé teszi Batthyány Ádám és az egész család portréját. Megtudhatjuk belőle, hogy Poppel Éva és menyje között éles ellentétek feszültek, hogy Formentini Auróra soha nem tanult meg magyarul, ahogyan Batthyány Ádám egyik lánya, Eleonóra sem. A két fiú, Pál és Kristóf mellé apjuk praeceptorokat fogadott (Poletincs György, később Ulrich Neumayr), majd később tanulni küldték őket a soproni jezsuitákhoz is. A két Batthyány fiú a családi hagyományokhoz híven nemigen szerette a tanulást, mindemellett nagyon nehezen lehetett őket fegyelmezni. Kristófnak ráadásul vad, durva természet jutott osztályrészül: felnőttkorában szerelmi botrányai és erőszakos cselekedetei miatt vált hírhedté.

Koltai András ezután kitér az udvari hitéletre is: mivel Batthyány Ádám ifjúkorában katolizált, várható volt, hogy megpróbálja birtokairól a protestáns prédikátorokat eltávolítani, és a helyükbe katolikus papokat ültetni. Hitszónoknak

Verncih Mátyást hívta meg Zágrárból. A „Misio Bottianiana” névvel illetett agresszív katolizálási hullám során kétszáz embert sikerült áttérítenie. Vernich Mátyás távozása után Lányi Mihály udvari lelkész támogatta Batthyányt, az ő nevéhez köthető, hogy a templomokban bevezették a katolikus rituálét, ami döntő fordulatot jelentett. Az udvar népei erre heves tiltakozásba fogtak, amely megtorlására Batthyány sokukat börtönbe is vetett.

Batthyány további hitbéli tervei között szerepelt még, hogy szerzetesrendet telepítsen birtokaira, először a sarutlan ágoston rendieket hívta, majd a domonkosokat, de tervei sorra kudarcba fulladtak. Végül a ferenceseket sikerült Németújvárra letelepíteni, számukra templomot építtetett, és kolostort alapított.

A következőkben a korszakra jellemző temetkezési szokásokkal ismerkedhetünk meg: Koltai példaként Formentini Auróra temetését mutatja be. Véleménye szerint egy ilyen esemény mindig reprezentációs célokat szolgált: a temetésre híres halotti szónokokat szerződtek, az elhunyt emlékére sokan epitaphiumokat írtak, ezeket legtöbbször nyomtatásban is megjelentették.

A monográfia utolsó része Batthyány Ádám utolsó éveivel foglalkozik: a nagy felháborodást kiváltó, ismételten szerelmi indíttatású második házasságával, és a halála utáni botrányos örökösödési vitával, amelyet történeti szempontból azért tekinthetünk fontosnak, mert amikor 1662-ben a Batthyány fiúk, Kristóf és Pál végre megegyeztek, az általuk kötött örökösödési szerződés háromszáz évre meghatározta a Batthyány család birtokviszonyait.

Az *Imázs és emlékezet* című zárófejezetben a szerző összefoglalót ad a kötet lényegéről. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Batthyány Ádám emléke főként mint az országát védő főkapitányé maradt fenn, aki fő törekvéseinek középpontjában a családja rangjához méltó reprezentáció felvonultatása, valamint a barokk katolikus hitélet terjesztése és gyakorlása állt.

Bátran kijelenthetjük, hogy ilyen alapos felkészültséggel megírt részletes monográfiát nem minden nap kap kezébe a közönség. A már-már kézikönyvre jellemző információhalmazt

a szerző páratlan arányérzékkel kezeli: tökéletesen egyesíti a történeti kutatói aprólékosságot és következetességet az írói vénával. Amellett, hogy minden egyes állítását többszörösen bizonyítja, a történeti tények alátámasztására forrásokat közöl, térképet rajzol, és mondanivalójának átláthatósága érdekében táblázatokat szerkeszt, stílusa mégis könnyed, közvetlen és emberközeli marad: ez teszi élvezetes olvasmánnyá a művét nem csupán a szakma, hanem a művelődni vágyó laikus olvasóközönség számára is.

DALLOUL ZAYNAB

Csillagászat-történeti tudásvagyron, Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár csillagászati kézírataiból és nyomtatványaiból 2013. október 29. – 2014. március 28., A kiállítás kurátora Knapp Éva, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012[!]¹ 164 p. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 7)

„Tisztában vagyok vele Legszenstésesebb Atyám, hogy egyesek, megtudva, hogy könyvemben a *De Revolutionibus Orbium Coelestium*ban Földünknek bizonyos mozgásokat tulajdonítok, felkiáltanak majd, s követelik, hogy tűnjön el a színről, aki ilyen nézeteket vall. Ezért igen sokáig haboztam, kiadjam-e ezeket a gondolatokat...” (Makovecz Benjámin ford.) Nikolausz Kopernikusz III. Pál pápához írt ajánlásából kitűnik a lengyel csillagász lelki tusája, hogy megjelentesse-e korszakos munkáját, melyet sokan a modern európai tudomány egyik fordulópontjának tartanak. Az ELTE Egyetemi Könyvtár új kiállítása régi nyomtatványok és kéziratok között válogatva igyekszik bemutatni azt az évszázadokon keresztül nyúló vívódást, hogy milyen is valójában a körülöttünk látható világ.

Knapp Évának, a kiállítás kurátorának egyszerre volt könnyű és nehéz dolga. Az óriási szerzetesrendi anyagból kimagaslik a jezsuita rendházakból (s legfőképpen a nagyszombati egyetemi könyvtárból) a 18. század végén beáramlott matematikai-csillagászati gyűjtemény, melynek darabjaiból több kiállítás tucatnyi tárlói tölthetők meg könnyedén. De ugyanakkor ne-

héz sors a válogatás, hiszen nem olyan egyszerű meghúzni a határokat sem időben, sem térben. Mennyire tekinthetjük Kopernikusz művét eszmétörténeti fordulatlannak, miközben heliocentrikus modelljét nem igazolták az új csillagászati felfedezések (gondoljunk itt az 1572-es szupernóvára vagy az 1577-es üstökösre) és az egyre pontosabb megfigyelések? Milyen szerepet szánhatunk Tycho Brahe kiváló észlelésein alapuló geostatikus modelljének, melyben a Föld még nyugvóponton van, ám a bolygók már a Nap körül is keringenek? Vagy hová illesszük be Kepler *Mysterium Cosmographicumát* melyben a platóni öt testtel igyekezett modellezni az általa elképzelt kozmoszt?

Természetesen mind a három szerző helyet kapott a tárlókban egy-egy kötettel, bár Tycho és Kepler nem a leghíresebb műveikkel szerepelnek. Ám jól megindokolható a kurátor választása. Tychonak, az égi szférákban legutóbb megfigyelt jelenségekről szóló főműve (1588) helyett a később kiadott csillagászati levelezése (1596) került most a fókuszba, mely a bibliográfusoknak és a tudománytörténészeknek is fontos forrás. A dán csillagász kapcsolatban állt kora minden jelentős matematikusával, asztronómusával, asztrológusával, s e levelek bonyolult hálóként rajzolják meg a 16. század második felének tudományos világát. Sok levélből olyan, ma már ismeretlen, lappangó traktátus szövegét is rekonstruálhatjuk, melyek nem kerültek el Tycho és levelezőpartnerei figyelmét. E példány (EK, Ant. 3249.) egykori tulajdonosa vitába szállt a kötet margóján a csillagász egyik megállapításával, nevezetesen azzal, hogy szerinte az 1577-es üstökös (melyet maga a könyv olvasója is megfigyelt november 10-én) nem az éteri, hanem az elemi régióban bukkant fel. Valójában éppen Tycho bizonyította be (a Judith Andrást is megihlető kométa kapcsán), hogy az üstökösök – ellentétben Arisztotelész tanításával – nem a Föld légkörében, hanem a Hold feletti világban keringenek. A kötet később a nagyszombati Nagyboldogasszonyról elnevezett vallásos társulathoz (1727), majd a rendfelosztás után (egy rövid budai kitérővel) a Ferenciek terére került.

Ugyancsak jó választás volt, hogy az egykor a nagyszombati jezsuiták tulajdonában lévő

Új csillagászat (1609) helyett Kepler kozmosz titkait bemutató korai műve (1596) került a tárlóba. Ha fellelőzzük a Némethi Jakab jezsuita által 1632-ben összeállított, majd más rendtársak közreműködésével folytatott kéziratos könyvtári katalógust a megfelelő helyen – szép írással olvashatjuk az utalást a kiállított Kepler-példány címlapján –, akkor láthatjuk, hogy a könyvet 1638-ban, már a nagyszombati egyetem könyvtárában katalogizálták. A szép metszetenél (EK, Ant. 3253.) kinyitott könyvben a korai Kepler-kozmoszt figyelhetjük meg, mely a kopernikuszi heliocentrikus modell továbbfejlesztéseként kívánt magyarázatot adni – az addigi tudásnak megfelelő – csillagászati ismeretekre. Az adott öt bolygó (a Merkúr, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz) és egymáshoz viszonyított távolságuk milyen matematikai rendszerben írható le, vagyis Isten miért az öt szabályos platóni testet (a kockát, a tetraédert, az oktaédert, a dodekaédert, az ikosaédert) használta fel Naprendszerünk teremtéséhez. Kérdései kézenfekvőek voltak: miért öt bolygóból (és a Földből) áll a kozmosz, miért ebben a sorrendben keringenek a Nap körül, miért ebben a távolságban, s mi okozza azt, hogy a közelebbi bolygók gyorsabban mozognak, mint a távolabbiak. 1596-os kozmosza csak az első két kérdésre adott többé-kevésbé elfogadható választ, a harmadikra 1609-ig (az *Új csillagászat* megjelenéséig) várnia kellett.

Kopernikusz ajánlásában kijelölte a befogadók körét: az égi pályák körforgásáról szóló könyve csak matematikusoknak íródott (mathe-mata mathematicis scribuntur). Arthur Koestler szigorú ítéletet is mondott tudománytörténeti monográfiájában (*Alvajárók*, 1959): ez az a könyv, amit senki sem olvasott. Koestler szerint „a példátlan kudarc oka, hogy e könyv gyakorlatilag olvashatatlan.” Ez a megállapítás így is maradt volna, ha egy szenvedélyes harvardi csillagász nem áldoz rá néhány évtizedet, s öt kontinensen átnyúló utazást annak bizonyítására, hogy olvasta-e valaki Kopernikuszt. Az alapötlet egyszerű és magától értetődő volt: összegyűjteni a *De revolutionibus* összes fennmaradt példányát, s megvizsgálni őket, hogy mennyire hatott a heliocentrikus alapmű – különböző kiadásokban – a kora újkori századok olvasóira. Owen Gingerich 1971-ben

Budapestre is eljutott és a kezébe vette az Egyetemi Könyvtár Kopernikusz-kötetének első kiadását. A címlapon (EK, Ant. 3802.) olvasható beírások szerint első tulajdonosai között volt Nicasius Ellobodius flamand származású nagszombati filológus és Mossóczi Zakariás nyitrai püspök is. Mossóczitól a Kecskés családon át a pozsonyi jezsuitákhoz került a neves bibliotéka, mely számos csillagászati-matematikai könyvvél is büszkélkedhetett, majd a rendfeloszlások után Tycho és Kepler példányaival együtt ez a kötet is az Egyetemi Könyvtáré lett.

Mossóczi Kopernikusz-kötete más szempontból is fontossá vált az utóbbi időben. 2010 februárjában kaptam egy e-mailt a már említett harvardi professzortól, hogy egy régi nyomtatvány kapcsán szeretné megkérdezni a véleményemet. A nyomtatvány Cornelio Malvasia itáliai arisztokrata 1662-ben sajtó alá rendezett munkája volt, mely a Nap, a Hold és a bolygók jövőbeli mozgását mutatta be táblázatok (efemeridák) segítségével. Korabeli csillagászok (később 20–21. századi bolond asztrológusok) kezébe illő segédlet volt. A könyv Gingerichhez került, s az éles szemű csillagász-tudománytörténész régi állománybélyegzőt fedezett fel lapozása közben. Az egyik pecsét különösen felkeltette az érdeklődését, mivel hasonlatosnak vélte ahhoz, amit 1971-ben a budapesti Egyetemi Könyvtárban látott. Érdekes, hogy ennyi év távlatából emlékezett a jellegzetes pecsétre, s megkérdezte a véleményemet, mivel – ahogyan ő fogalmazott – „a könyv tulajdonosa igencsak aggódik, hogy lopott könyvet vásárolt”. Hazafelé menet beugrottam az Egyetemi Könyvtárba, s a régi alapkatalógusa megadta a választ: igen, valóban volt egy Malvasia-kötete a könyvtárnak, aminek impresszumadatai meg is egyeznek a szóban forgó kötetével, de a volt kollégák úgy tájékoztattak, hogy sajnos a példány hiányzik a polcra. Ami biztos, hogy egykori jelzete – az úgynevezett régi szakjelzete – Eb 2r 44. volt. Nem volt mit tenni, kértem az amerikai csillagászt, hogy ha lehetséges, küldjön képeket a címlapról, a kötéstábláról és az esetleges bejegyzésekről.

A következő e-mail még érdekesebb volt. Roger Gaskell, a biokémikusból lett antikvárius – a neves londoni Quaritch cég munkatársaként

szereztesdett bele a régi könyvekbe – küldött néhány képet a Malvasia-kötetről. A tudománytörténeti (főként orvosi és csillagászati) szakönyvekre szakosodott régikönyves kolléga is arra volt kíváncsi, hogy miképpen lehetne megállapítani a példány előző tulajdonosát. A kapott képek önmagukért beszéltek, hiszen számtalan hasonló könyv került már a kezünk ügyébe az elmúlt évtizedben az Egyetemi Könyvtár muzeális könyvanyagának leválogatása során. Sajnos ez a Malvasia-kötet nem volt közöttük, jóval előbb nyoma vesztetett, talán az 1960-as években. A londoni antikváriustól kapott első kép a könyv gerincét mutatta, s rögtön felismertem, hogy ez a lorettomi szervita rend gyűjteményéből kerülhetett az Egyetemi Könyvtárba még a 18. század végén. A második kép ezt meg is erősítette, mert tökéletesen olvasható volt a korabeli tulajdonosi bejegyzés: „Conventus Lauretani in Ungaria Ord(in)is Serv(or)um B(eat)ae V(irgin)is M(a)r(i)ae”. E latin szöveg is a lorettomi szervita rendház tulajdonát bizonyította. A harmadik képen az Egyetemi Könyvtár régi pecsétje volt látható, középen az Egyetem címerével. Ezek a pecsétek 1876 és 1945 között kerültek bele a könyvekbe. Végezetül a negyedik képen jól kivehető volt a 18. századvégi Pray-féle könyvtárrendezés nyoma, illetve a már említett müncheni szakjelzet: Eb 2r 44.

Amikor a lorettomi szerviták tulajdonában volt könyvet vettünk a kezünkben, akkor óhatatlanul felvetődött bennünk a kérdés, hogy a kötet nem Nádasdy Ferenc országbíró nevezetes bibliotékájából származik-e? A Wesselényi-összeküvés szomorú záróakkordjaként kivégzett nagy műveltségű főúr könyvtára már a 17. században híres volt, talán ez lehetett az első olyan magyar gyűjtemény, melynek kialakításában nemcsak az olvasás és a használat játszott szerepet, hanem a kincsképzés is. Sajnos semmi nyomát nem leltük annak, hogy a példány valamikor Nádasdy könyvtárában lett volna. Ám a fenti lorettomi bejegyzés és a díszesen kiállított nyomtatvány megengedi azt a feltételezést, hogy ezt a könyvet is a bizonytalan Nádasdy-kötetek közé soroljuk. Az Egyetemi Könyvtár – a Nemzeti Kulturális Alapnak köszönhetően – 2013-ban visszavásárolta a Cambridge-be került Malvasia-

kötetet angol tulajdonosától, aki egy ismeretlen budapesti bibliofiltől szerezte meg a könyvet még 2009-ben. A Malvasia-kötet örömteli visszatérésére rendezték meg a most ismertetésre kerülő kiállítás.

A kötet leírása:

EK, Bar. 11092. Cornelius Malvasia, *Ephemerides novissimae motuum coelestium (...) ad longitudinem Urbis Mutinae, ex P. Lansbergii hypothesibus (...) supputatae, et ad coelestes observationes nuper habitas expensae ab anno 1661, ad annum 1666; cum observationibus ipsis interim ab auctore habitis et ad calculum revocatis. Additis Ephemeridibus Solis et Tabulis Refractionum ex novissimis hypothesibus Joannis Dominici Cassini. Mutina, ex typographia Andreae Cassiani, 1662.*

Mivel a frissen megjelent Nádasdy-kötet már nyomdában volt, mikor hivatalosan bejelentették a Malvasia-kötet visszaszadását, így nem kerülhetett bele a példány története a Nádasdy Ferenc könyvtárát rekonstruáló feldolgozásba: Viskolcz Noémi, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, VIII).

Természetesen nem lehet cél, hogy egy kiállítási katalógust a szokásosnál hosszabban méltassunk. Így három különleges szálra szeretném még felhívni a figyelmet. Egyik – a szakirodalom által alaposan körbejárt – kérdéskör Tycho és a jezsuita tudományosság szoros kapcsolata. Itt nemcsak a kiállításon bemutatott Riccioli-kötetre (EK, Bar. 05430) gondolunk, ahol a híres rézmetszeten a Tycho-féle geostatikus modell nyeri a versenyt a heliocentrikus kozmosz felett 1651-ben, hanem azokra a kéziratokra és nyomtatványokra is, melyek a 17–18. században a ptolemaioszi, illetve a kopernikuszi rendszer mellett a dán csillagász kozmoszát is bemutatják, sok esetben a bonyolult szisztéma megértéséhez elengedhetetlen műves ábrákkal. Ilyen például Johann Molitoris (EK, Ms E 4.) matézise a morva Iglauból, melyet figyelemre méltó rajzokkal

látott el tanítványa 1640-ben. A gyönyörűen kiállított kötetben a geográfia, az optika, a távolságmérések és az erődépítéshez szükséges matematika is megtalálható. A különleges kézirat hasonló kiadása sok örömet szerezhetne a magyar bibliofilának és a hazai tudománytörténet kutatóinak egyaránt.

A másik két jezsuitát, Szentiványi Mártont (EK, RMK II. 349.) és a kevésbé ismert Reviczky Antalt (EK, Ea 4r 31.) majdnem egy évszázad választja el egymástól, ám világképük sok vonatkozásban azonos. Tycho hatása halála után egy évszázaddal is kitörölhetetlen az európai tudományban, s ennek nemcsak a jezsuita rend geostatikus kozmoszt (hivatalosan 1620-tól) támogató álláspontja a magyarázat. A korszak tudósi számára hiányzott ugyanis a kézzelfogható csillagászati-fizikai bizonyíték a heliocentrikus modell igazolására, mivel a fényaberráció jelenségét csak jóval később, 1728-ban fedezte fel James Bradley angol asztronómus. Manapság ehhez hasonló problémát láthatunk a feketelyukak és a fereglyukak kérdésének felvetésekor: míg az előbbi létezését valószínűsítették, addig az utóbbi régóta várja a fizikai bizonyítékot (a sci-fi-rajongók nagy öröme). A 16. század végén a heliocentrikus elmélet sem egyszerűbb, sem pontosabb nem volt a rivális ptolemaioszinál. Tycho Brahe számára úgy vetődött fel a kérdés 1588-ban, hogy melyik rendszert: a ptolemaioszit vagy a kopernikuszit kell-e kijavítani? Tycho modelljének tartós sikerét jól bizonyítják a kiállításon bemutatott kötetek.

A tárlókból több üstökös története is összerakható. Rögtön a nyomda ördögének köszönhető az 1596-os kométáé. Johannes Bocatius kassai polgármester alkalmi verseinek és leveleinek gyűjteményében (EK, RMK II, 37) ugyanis szerepelt egy „1595”-ös üstökösről szóló költemény, amelyben a költő megemlített egy évvel későbbi hadi eseményeket, például Eger elesését is. A nyomdahibát erősíti az a tény is, hogy Bocatius egy másik, későbbi művében (*Hornus cometa*, 1618) is írt erről a csillagászati jelenségről, de itt már 1596-os üstökösről beszélt, mint jó néhány kortársa vagy későbbi krónikás (Simon Czauck, Marc Fusch, Matthias Miles). Egy másik tárlóban egy színes lavírozott toll-

rajzzal ékesített beszámolót (EK, Ms E 35/17.) olvashatunk az 1766-os üstökösről, melyet a nagyszombati csillagdában észleltek április 9-én. A pontos idő egyértelművé teszi, hogy nem a Charles Messier francia csillagász által felfedezett égitestről, hanem Johann Evangelist Helfenzrieder német jezsuita matematikus egy hónappal későbbi, szabadszemes észlelésének eredményéről van szó. A nagyszombati obszervatórium éppen akkor figyelte meg alaposan az objektumot, mikor az a legközelebb járt a Földhöz. A rajzoló feltüntette az üstökösnek a Plejádokhoz és néhány fényes csillaghoz (pl. α Perseihez) viszonyított pozícióját is.

A harmadik különlegesség a sarki fényt bemutató vízfestmények (EK, Ms E 35/3b, I–III.), melyek Makó Pál magyar fizikus *De Aurora Boreali* című kéziratához készültek. A szemet gyönyörködtető képek azért is figyelemre méltók, mert az 1768-as nagyszombati észlelést mutatják be. Magyarországon nagyon ritkán csodálkozhatunk rá erre a természeti szépségre, melynek előfeltétele a különlegesen erős naptevékenység.

Utoljára egy megjegyzése és egy morgása maradt a recenzens könyvtárosnak. Tudásközpont, tudásalapú társadalom, tudásvagyon, tudástár, tudásmenedzsment és társai, egyszerűen borzalmas, semmitmondó, ám igen divatos kifejezések. Véleményem szerint nyugodtan ráírható egy régikönyves katalógus címlapjára, hogy „Csillagászatörténeti kincsek az Egyetemi Könyvtárban”. S morogva hozzáteszem, hogy az arra illetékesek megkérdezhetnék a már említett „pesti bibliofil”-t, hogy honnan szerezte a most visszakapott Malvasia-kötetet. Ugyanis kézbe véve a példányt rögtön láthatók a tulajdonosi jegyek (legfőképpen a pecsét), melyekből kitűnik, hogy lopott holmi. Vagy legalábbis erősen kétséges az eredete. A pesti könyvgyűjtőnek erkölcsi kötelessége és büntetőjogi felelőssége lett volna megkérdeznie az Egyetemi Könyvtár munkatársait, hogy nem hiányzik-e a könyv raktárukából.

FARKAS GÁBOR FARKAS

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen* [...], übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világbkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló leölhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Nagy Erika
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme